

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 20

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

ЗАПИСКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 20

Scan by Skorpion Professional

Одеса
«Астропринт»
2009

ББК 930 (477.7)«18»

З-324

УДК 63.212

У двадцятому випуску Записок історичного факультету Одеського національного університету подані дослідження, які присвячені питанням археології, етнології і історії України, всесвітньої історії, методологічним і теоретичним проблемам історичної науки, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін та всесвітньої історії.

Редакційна колегія:

В. Г. Кушнір, канд. іст. наук (*головний редактор*); **О. А. Бачинська**, д-р іст. наук; **О. М. Дзиговський**, д-р іст. наук; **О. В. Дьомін**, д-р іст. наук; **І. С. Гребцова**, д-р іст. наук; **І. М. Коваль**, д-р політ. наук; **П. К. Лобазов**, д-р іст. наук; **О. В. Смитина**, д-р іст. наук; **В. М. Хмарський**, д-р іст. наук; **Д. П. Урсу**, д-р іст. наук, **Н. О. Петрова**, канд. іст. наук (*відповідальний секретар*)

Адреса редакційної колегії:

65082, Одеса, вул. Єлисаветинська, 12, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, історичний факультет

Рецензенти:

д-р іст. наук **Г. І. Гончарук**;

д-р іст. наук **М. М. Шитюк**

Затверджено до друку вченою радою історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, 2009

Постановою Президії вищої атестаційної комісії України від 11 жовтня 2000 р. № 1-03/8 збірник наукових праць включено до переліку № 6 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати наукових досліджень на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю «Історичні науки» (Бюлетень ВАК України. — 2000. — № 6)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 16164-4636Р від 09.11.2009 р.

Автори статей несуть повну відповідальність за стилістику та орфографію, підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

ЗМІСТ

Розділ I АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

Главиенчук А. В.

Планіграфія, мікростратиграфія та літологія культурного шару виробничої ділянки на пізньопалеолітичному поселенні Анетівка 2 7

Златова Г. І.

Деякі аспекти традиційної весільної обрядовості болгар в дослідженнях болгарських науковців 25

Кіосак Д. В.

Стратегії життєзабезпечення мешканців європейського узбережжя Егейського моря в добу мезоліту 39

Кожоляк Г. К.

Поховальний обряд українців на західноукраїнських теренах V–XVII ст. 54

Мельнікова К. С.

Формування та історія дослідження корпусу теракот Нижнього Подністров'я 69

Піструїл І. В.

Технологія виготовлення пізньопалеолітичних різців (на матеріалах пізньопалеолітичного поселення Анетівка 2) 78

Розділ II ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Асанова У. К.

Державний палац — музей тюрко-татарської культури в м. Бахчисарай: нові дані з архівів Російської Федерації 91

Діанова Н. М.

Херсонська єпархія на початку XX ст. 103

Лекар А. М.

Українська національна свідомість у світлі боротьби за владу в Балтському повіті Подільської губернії в 1917–1921 рр. 113

Міронова І. С.

Українська пошта в період правління Анни Іоанівни (1730–1741 рр.) 129

Мисечко А. І., Хмарський В. М.

Віталій Боровик в українському національному русі: «одеський слід» 141

Михайленко Н. В.

До історії створення Одеського Англійського Клубу (1830–1860-ті рр.) 158

Полторак В. М.

Азово-чорноморська торгівля як чинник взаємин Війська Запорізького та Війська Донського доби Нової Січі (1734–1775 роки) 167

Ходак І.

Роль богословського наукового товариства у розвитку богословської науки у 20–30 рр. ХХ ст. 183

Хромов А. В.

Політика Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора П. Є. Коцебу щодо козацьких військ Південної України 188

**Розділ III
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ**

Барвінська П. І.

Історія Східної Європи з перспективи німецької Швейцарії 196

Ковальський С. В.

Збройні сили ООН та правове забезпечення їх присутності на Кіпрі у 1964 р. 214

Петрова Н. О.

Про суворовські принципи виховання 225

Сухушин М. П.

Еволюція реформи Збройних Сил Російської
Федерації 1993–1996 рр.: Політичний аспект 229

Розділ IV
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО
ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Вінцовський Т. С.

Громадсько-політична діяльність Всеволода
Голубовича в Одесі (до біографії прем'єр-міністра
УНР) 238

Ковальчук С. В.

Комітет партії «Народної свободи» в Одесі. Жовтень
1905 — квітень 1906 рр. (На матеріалах газети
«Одесский листок») 251

Кушнір В. Г.

Румунські «монографії» як історико-етнографічне
джерело 260

Музичко О. Є.

Рід Смоленських в історіографічному процесі
середини ХІХ — першої третини ХХ ст. 266

Синявська О. О.

Спогади очевидців Голодомору 1932–1933 років
як історичне джерело (за матеріалами Біляївського
району Одеської області) 283

Урсу Д. П., Петровський Е. П.

Особливості науково-дослідної роботи викладачів,
аспірантів і студентів історичного факультету
Одеського державного університету
в 1934–1941 роках 300

Розділ V
ПЕРСОНАЛІЇ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Островерхов А. С.

«И. В. Бруяко, А. Н. Дзиговский, Н. М. Секерская.
Никоний римской эпохи / Материалы по археологии
Северного Причерноморья. — Вып. 10

(Монографическая серия № 1). Одесса: СМІЛ,

2008. — 224 с.» (Розширена рецензія та коментарі) . . .313

Розділ I

АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

УДК 903.4(477.7)«6325»

А. В. Главенчук

ПЛАНІГРАФІЯ, МІКРОСТРАТИГРАФІЯ ТА ЛІТОЛОГІЯ КУЛЬТУРНОГО ШАРУ ВИРОБНИЧОЇ ДІЛЯНКИ НА ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОМУ ПОСЕЛЕННІ АНЕТІВКА 2

Культурний шар північно-східної ділянки поселення Анетівка 2, який залягає в жовтих суглинках і перебуває в зваженому стані (потужністю 0,5–0,6 м), був вивчений десятьма умовними мікрогоризонтами. Давня житлова поверхня знаходилася на рівні 3–5 мікрогоризонтів. На ділянці зафіксовані скупчення археологічного матеріалу (різні за розмірами та потужністю), які склалися з оброблених кременів, фауни, ковадл, відбійників. Всі ці скупчення можна пов'язати з інтенсивною обробкою кременя (а в деяких випадках — і кістки). Більшість скупчень пов'язана з виробничою діяльністю давніх людей. Але деякі скупчення ділянки ЕИ/13–22 мають не антропогенний характер накопичення, а природний, пов'язаний з дією атмосферних опадів, вітрів, ростом рослин, діяльністю землерийних тварин, тощо. Подібні скупчення, наприклад, фіксуються в північній частині розкопу.

Ключові слова: Північно-Західне Причорномор'я, пізній палеоліт, стоянка, культурний шар, стратиграфія, літологія, кремій, класифікація.

При розкопках археологічних пам'яток різних періодів дослідники стикаються з цілою низкою особливостей. Вони спостерігаються при розкопках поселень, стійбищ, мисливських таборів, стоянок одного археологічного періоду, але які знаходяться в різних природних зонах (степові, лісостепові, пустельні, гірські, печерні та відкриті пам'ятки), на берегах різних водоймищ, балок, чи на плато, на високих чи низьких гіпсометричних рівнях і т. п.

Культурний шар багатьох пам'яток степового палеоліту залягає в так званому зваженому стані (ми спостерігаємо шлейф

знахідок, вертикально «зважений», часто досить потужний — до 1 м по вертикалі). При розкопках такого шару досить важко побачити давню денну поверхню, на якій не завжди проявляються і археологічні об'єкти. На культурний шар впливають різні природні процеси, в результаті яких знахідки перевідкладаються, розмиваються і переміщаються в горизонтальному напрямі; таким чином археологи мають справу з культурними шарами пам'яток різного ступеня збереженості, перевідкладеними та тими, що залягають *in situ*. Для виділення різних археологічних об'єктів, виявлення їх особливостей та відмінностей між ними широко застосовують планіграфічний метод вивчення культурного шару, що є складовою комплексного дослідження археологічної пам'ятки. Спостереження за мікροстратиграфією та літологією культурного шару під час польових досліджень (розчистки та промивки культурного шару), аналіз даних в лабораторних умовах разом з вивченням знайдених артефактів, дозволяє прослідкувати нюанси та особливості культурного шару, виділити різні археологічні об'єкти, виявити інситу та перевідкладені частини розкопу, відновити давню структуру пам'ятки.

Пізньопалеолітичне поселення мисливців на бізона Анетівка 2 знайдене і систематично досліджується з 1978 року Причорноморською експедицією. Результати досліджень минулих років достатньо повно представлені в археологічній літературі [12; 8, с. 4–8; 9, с. 129–138; 10, с. 14–27; 1, с. 127–131; 7]. Поселення розташоване на мисі високого правого берега ріки Бакшали, правої притоки Південного Бугу (площадка третьої надзаплавної тераси, злегка похила до річки), на південно-західній окраїні села Анетівка Доманівського району Миколаївської області.

За час розкопок було вивчено біля 1500 м² площі пам'ятки, де знайдено більше 1,5 млн крем'яних виробів і приблизно 0,5 млн уламків кісток тварин [9, с. 129–138]. Серед фауністичних залишків переважають (біля 98 %) кістки бізона [1, с. 127–131]. Вік пам'ятки визначається 18–19 тис. років, що відповідає максимуму останнього зледеніння (радіовуглецеві дати: 18040 ± 150 ЛЕ 2424; 19088 ± 980 ЛЕ 4610; 19170 ± 120 ЛЕ 2947) [10, с. 14–27]. Анетівка 2 визначається як довготривале поселення, на якому весь рік перебували мисливці

на бізона, що підтверджується фауністичним матеріалом [1, с. 127–131]. Виробничий комплекс Анетівки 2 свідчить про наявність повного циклу розщеплення кременю — від розколотих гальок та нуклеусів до готових знарядь праці — і демонструє окрасі епігравецькі риси.

З 1992 року по 2006 рік роботи проводились на ділянці виробничого комплексу ЕП/13–22, який знаходиться на північно-східній окраїні поселення [2, с. 76–86; 4, с. 206–227; 5, с. 51–58; 6, с. 225–242; 9, с. 129–138; 11, с. 322–325]. Ділянка ЕП/13–22 є частиною одного з трьох, виділених В. Н. Станко на Анетівці 2, структурно і функціонально різних комплексів, а саме комплексу, що розташований на північ від макроскупчення та складається з мікроскупчень переважно крем'яних виробів (гальок, осколків та уламків, нуклеусів, сколів, виробів з вторинною обробкою), а також кам'яних ковадл, абразивів, відбійників [12; 9, с. 131; 10, с. 25].

Нумерація мікрогоризонтів культурного шару дана у відповідності з прийнятим на розкопі розділенням на умовні мікрогоризонти зняття (в зв'язку з так званою «зваженістю» культурного шару) [8, с. 4–8].

Ділянка ЕП/13–22 (10×4 м) є східною частиною розкопу ЕП/13–22, що знаходиться на березі східної балки, яка впадає в річку Бакшалу, на північно-східній окраїні поселення. Розкопки ділянки ЕП/13–22 проводились з 1992 по 1999 р. На ділянці знято шар чорнозему «А» і «Б» і 10 мікрогоризонтів культурного шару, зроблено прокопку під культурним шаром. Розчистка культурного шару проводилась ножами, горизонтальна фіксація знахідок велась поквдратно (1×1 м) за умовними мікрогоризонтами зняття глибиною 5–7 см, з нанесенням знахідок на план.

Планіграфія є перспективним методом дослідження палеолітичних пам'яток. Саме за допомогою планіграфії ми можемо відновити структуру давнього поселення, виявити відмінності між різними ділянками пам'ятки, зафіксувати житла, виробничі та господарсько-побутові комплекси, ритуальні центри, виявити скупчення кременя і кістки, робочі місця давніх майстрів і т. п. Планіграфія — необхідна складова комплексного дослідження археологічної пам'ятки. Спостереження за мікстратиграфією горизонтів зняття культур-

ного шару дозволяє побачити відмінності всередині самого культурного шару, виявити інситу та перевідкладені частини розкопу, уточнити необхідні деталі при відновленні структури пам'ятки. Методика дослідження культурного шару ділянки включає в себе також і промивку культурного шару. Грунт, починаючи з 2 мікрогоризонту, піддавався промивці водою через сито з отворами діаметром 1 мм, з метою виявлення дрібних артефактів, що залишились після розчистки культурного шару (крем'яні знаряддя — дрібних розмірів і фрагменти виробів, дрібна фауна (в тому числі — лом), дрібки кварциту, вапняку, піщанику, кварцу та інших порід каменю, алювіальна галька, черепашки, шматочки вохри і каоліну. Знахідки, здобуті промивкою, фіксувались в польовому описі поквратно.

На ділянці ЕИ/13-22 в 10 мікрогоризонтах зняття культурного шару (мікрогоризонти зняття — 0,1,2,3,4,5,6,7,8,9) знайдено 330141 кременевий виріб (35316 артефактів знайдено шляхом розчистки культурного шару і 294825 артефактів шляхом промивки культурного шару. Концентрація лусочок і мікролусочок на окремих ділянках розкопу ЕИ/13-22 свідчить про інтенсивне ретушування виробів та роботу з нуклеусами (редуціювання площадок і т. п.). Планіграфічно знахідки залягають нерівномірно, утворюючи скупчення кременю та дрібної фауни.

Розщеплення і обробка кременю здійснювалась за допомогою відбійників та ретушерів і з використанням ковадл. Відбійники, якими користувались на ділянці ЕП/13-22, переважно, з піщаників, рідше — з гранітів, вапняків, кварцитів, кременю з товстою жовною поверхнею. В якості ретушерів використовувались гальки з крупнозернистого матового кварциту, кварцу, піщаників, гнейсів, алювіальної гальки. Ковадлами слугували піщаники, вапняки, гранітогнейси, кварцитові піщаники, плиткові кремені з товстою жовною кіркою. Для обробки кременю давні майстри використовували також й кістяні вироби, але збереженість (цілість) кістки не дозволяє нам візуально (без трасологічного дослідження) виділяти кістяні відбійники і ретушери. Культурний шар ділянки, як і культурний шар всього поселення, залягає в делювіальних суглинках світло-коричневого кольору. При пересиханні суглинків

(в умовах відсутності опадів), під час розчистки культурного шару ножами, відколюються великі шматки ґрунту. Для того щоб дістати артефакти, необхідно розбивати грудки землі, що може спричинити руйнування (поломку) артефактів та втрату частини знахідок. Але промивка культурного шару дозволяє уникнути небажаних наслідків, як то поломка артефактів тощо. Розчистка культурного шару під час сильної засухи здійснюється після зволоження ґрунту водою. Аналіз культурного шару ділянки ЕІ/13–22 за мікрогоризонтами взяття необхідний для вивчення всього спектру відмінностей всередині «зв'язаного» культурного шару.

Мікрогоризонт зняття 0. Мікрогоризонт між підґрунтям «Б» і делювіальними суглинками умовно названий нульовим мікрогоризонтом (він є проміжним, або геологічним шаром, який, скоріш за все, сформувався безпосередньо після того, як давні мешканці покинули поселення). Мікрогоризонт 0 — перехідний між чорноземом «Б» і безпосередньо культурним шаром. Він представляє собою шар чорних або сірих суглинків, змішаних з жовтуватими суглинками нижніх мікрогоризонтів. При висиханні на сонці шар стає дуже щільним. Стратиграфічно це рівень перемішаного шару (сюди намівався матеріал з більш високої південної частини поселення зливовими потоками). Оскільки розкоп ЕІ/13–22 знаходиться на схилі, похилому до східної балки, то в мікрогоризонті 0 (і імовірно в мікрогоризонті 1) на ділянку здійснювався намив з більш високих рівнів південних ділянок поселення. Тому промивка культурного шару в 0 і 1 мікрогоризонтах зняття не вважалась доцільною.

В шарі переважали знахідки кременю. Є невелика кількість дрібних фрагментів кісток, що не піддаються визначенню. Планіграфічно залягання скупчень знахідок не простежується. За загальною поквдратною кількістю крем'яних знахідок найбільш насичені квадрати 0 мікрогоризонту — Е/13, Ж/13, Ж/21, З/13, И/16. В мікрогоризонті 0 ділянки ЕІ/13–22 виявлено 3803 крем'яні вироби — 1,1 % від всієї кількості знайденого на розкопі ЕІ-13/22 в усіх мікрогоризонтах (в тому числі 103 екземпляри виробів з вторинною обробкою). Співвідношення крем'яних продуктів первинного розщеплення і виробів з вторинною обробкою складає 97,3 % (продукти пер-

винного розщеплення) до 2,7 % (знаряддя). Середня щільність розподілення кременю на 1 м²—95 одиниць.

Мікрогоризонт зняття 1. Верхній рівень культурного шару літологічно являє собою світло-коричневі суглинки з плямистими вкрапленнями світло-сірих суглинків (намив?). Забарвленість шару площі розкопу неоднорідна. Шар дуже порізаний кротовинами більш пізнього походження. За структурою і щільністю шар не відрізняється від верхнього мікрогоризонту зняття. Планіграфічно знахідки кременю майже рівномірно, не утворюючи скупчень, розподілені по всій ділянці. Кількісно (за кількістю одиниць крем'яних знахідок на квадрат) насичені квадрати — Е/13, Е/14, Е/16, Ж/16/. Крем'яні вироби з цього мікрогоризонту представлені 5316 екземплярами, що складають 1,6 % від загальної кількості кременю на ділянці ЕИ-13/22, в тому числі 137 виробів з вторинною обробкою. Співвідношення продуктів первинного розщеплення кременю і виробів з вторинною обробкою в цьому мікрогоризонті складає 97,4 % до 2,6 %. Середня щільність розподілення кременю на 1 м² складає 133 одиниці.

Мікрогоризонт зняття 2. Цей мікрогоризонт зняття безпосередньо презентує собою культурний шар поселення, що залягає в світло-коричневих делювіальних суглинках. Починаючи з 2 мікрогоризонту, ґрунт (після розчистки ножами) збирався поквдратно і піддавався промивці, що забезпечує практично 100 % збір знахідок. Крем'яні знахідки з промивки в основному складають дрібні вироби з кременю, обломки цих виробів і такі відходи виробництва як лусочки, мікролусочки, дрібні різцеві сколи, осколки і уламки. В цьому мікрогоризонті знайдено поодинокі обпалені кістки. По всьому простору ділянки зафіксовано вохру в шматках і в вигляді плям (порошку). Планіграфічно кремій з розчистки розміщувався неоднаково. Насичені скупчення спостерігались на квадратах Ж/14, И/15, ЗИ/13-14, ЗИ/17-18, менш насичені — ЕЖ/19. За результатами розчистки квадрати з максимальною кількістю знахідок — Ж/14, З/13, З/18, И/13, И/14, И/15, И/18; за результатами промивки — Е/13, Е/14, З/13, И/13, И/20, И/21.

В 2 мікрогоризонті знайдено 19556 виробів з кременю (що складає 5,9 % від всього зібраного кременю на ділянці). Продуктів первинного розщеплення кременю в мікрогоризонті

знайдено 19238 екз. (98,4 %), виробів з вторинною обробкою — 118 екз. (1,6 %). Середня щільність крем'яних знахідок на 1 м² в мікрогоризонті складає 489 екз. Найбільша середня щільність крем'яних виробів з вторинною обробкою (на 1 м²) в цілому для 0–9 мікрогоризонтів зняття на ділянці складає 25 одиниць на 1 м², найменша — 8 одиниць (для мікрогоризонтів з промивкою). Щільність вище середньої простежувалась на квадраті И/16 2 мікрогоризонту.

Мікрогоризонт зняття 3. Цей мікрогоризонт літологічно являє собою світло-коричневі делювіальні суглинки. На квадратах Е/13, Ж/13, З/13, И/13 зафіксовані скупчення кісток. На квадратах Ж/13, З/13, И/13, И/16, И/18, З/18 простежуються міроскупчення кісток, вперемішку з кременем. В 3 мікрогоризонті є обпалені кістки і багато шматочків вохри. Скупчення кременю зафіксовані на квадратах Е/18 (знайдені серед кременю і великі шматки вохри), Ж/16, Ж/18–19. В 3-му мікрогоризонті зняття кількість крем'яних знахідок різко зросла. Найбільш кількісно насичені квадрати: розчистка — И/13, Ж/13, Ж/14, Ж/16, З/17, промивка — Ж/13, Ж/14, Ж/15, Ж/16, Ж/18, З/13, З/15, И/14.

Було виявлено 34499 виробів з кременю (10,4 % від загальної кількості на ділянці). Продукти первинного розщеплення складають 98,4 % (33743 екз.), вторинно оброблені вироби нараховують 2,2 % (756 екз.). Середня щільність знахідок на 1 м² в цьому мікрогоризонті складає 862 екз. на 1 м². Щільність виробів з вторинною обробкою вище середньої спостерігаємо на квадратах Е/13, Ж/13, Ж/14, Ж/16, З/14, И/15 3-го мікрогоризонту.

Мікрогоризонт зняття 4. Грунт 4 мікрогоризонту зняття представляє собою світло-коричневий суглинок, у північній частині ділянки (лінії ЖЗ/21–22) змішаний з каоліном (не в вигляді плям), який в цьому місці має неприродне походження (суглинок ділянки не містить каоліну). Через що грунт в цій частині розкопу має білуватий відтінок. Можливо, каолін потрапив на цю ділянку в результаті змиву з більш високих рівнів поселення (необхідно відмітити наявність в культурному шарі Анетівки 2 великої насиченої каолінової плями штучного походження, зафіксованої геологом В. Ф. Петрунем). На рівні 4 мікрогоризонту в південній частині ділянки ЕИ/13–

22, на квадратах ЖЗ/13–16 спостерігалось ущільнення шару крихтами крупнозернистого матового кварциту (при розчистці шару ножами це ущільнення явно відчувалось), тобто суглинок змішаний з крихтами кварциту. Ні в 3 мікрогоризонті, ні в 5 мікрогоризонті нічого подібного зафіксовано не було. Можливі декілька варіантів пояснення походження цього явища: 1) підготовка робочого майданчика з метою запобігання його розмивання в негоду («цементування» робочого майданчика); 2) короткочасна, але інтенсивна обробка крупнозернистого кварциту, величезна кількість відходів від яких була втоптана в шар поселення; 3) для розщеплення і обробки кременю використовувались відбійники і/або ретушери з крупнозернистого кварциту, який легко руйнувався, і відбійники швидко ставали непридатними і були викинуті (далі — як в 2 варіанті). Необхідно відмітити, що такі ретушери і відбійники, знайдені при дослідженні культурного шару, переважно фіксуються у фрагментованому вигляді. На всій ділянці присутня вохра у вигляді порошку і цілих шматків. На квадратах ЖЗ/13–14 зафіксовані невеликі вохристі плями. Такі ж невеликі вохристі плями знайдені і на інших квадратах цієї ділянки (суглинок в цих місцях — бордового кольору).

Планіграфічно знахідки в мікрогоризонтах 3 і 4 створюють чіткі міроскупчення кременю вперемішку з дрібною фауною. На квадраті И/19 розташовано скупчення кременю і кісток протяжністю 40 см (по лінії «північ-південь») і 45 см (по лінії «схід-захід»). На квадраті И/16 знаходиться скупчення кременю і кісток розміром 73 см (по лінії «північ-південь») і 55 см (по лінії «схід-захід»). На квадраті И/13 розташовані два скупчення кременю і дрібних кісток таких розмірів: 25 см (по лінії «північ-південь») і 35 см (по лінії «схід-захід»); 19 см (по лінії «північ-південь») і 18 см (по лінії «схід-захід»). Скупчення кременю і дрібних кісток зафіксовані на квадратах ЗИ/13, Ж/13–14 (втягнуте скупчення по лінії північний захід — південний схід, розміром приблизно 160x40 см, скоріш за все пов'язане з напрямком ходу кротовин чи потоків води). На квадратах И/15, ЖИ/16–17, Е/18 присутні невеликі скупчення кременю, разом з кременем тут знаходились 2 великих шматки вохри. За кількістю крем'яних виробів найбільш насичені квадрати за даними розчистки — Ж/13, Ж/14, Ж/17, З/13, З/16, И/13,

И/16, И/18, за даними промивки — З/13, З/14, З/16, З/20, И/13, И/16.

В даному мікрогоризонті знайдено 30425 крем'яних виробів (0,2 % від загальної кількості знахідок на розкопі). 98,3 % цієї кількості кременю з мікрогоризонту складають продукти первинного розщеплення кременю (29917 екз.), вироби з вторинною обробкою складають 1,7 % (508 екз.). Основну масу вищерадь складає, як і в попередніх мікрогоризонтах, мікроінвентар — 301 екз. (59,2 %). Середня щільність крем'яних знахідок на 1 м² складає в 4-му мікрогоризонті 760 екз. Щільність виробів з вторинною обробкою вище середньої відмічена на квадраті З/13. В цьому мікрогоризонті також знайдено вістря в кістки.

Мікрогоризонт зняття 5. Цей мікрогоризонт зняття представляє також світло-коричневий, подекуди жовтуватий суглинок. Археологічний матеріал залягав нерівномірно. Але чітких скупчень не зафіксовано. Невелика концентрація кременю спостерігалась в південній частині розкопу. В цій же частині, на квадратах З/13, З/15, И/13, И/16 виявлені невеликі скупчення кісток. Натомість, значна концентрація кременю спостерігалась на квадраті Е/19. Досліджено скупчення кременів та кістки округлої форми (розміром 42×30 см) в північно-західному куті квадрату З/13 та на квадраті И/13, на який воно частково «заходить». На квадраті И/13 присутнє скупчення кременю і кістки (розміром 75×15 см), витягнуте по лінії «схід-захід». На квадраті З/14 — невелике округле скупчення кременів і кістки, ледве зміщене від центра квадрата на схід (розміром 20×20 см). Скупчення кременю і кісток, витягнуте по лінії «північний захід-південний схід» (розміром 240×60 см), знаходиться на квадратах З/15 (південно-західна частина), И/15 (північно-східна частина), И/16 (простягається через увесь квадрат по центру і заходить в борт сусідньої ділянки на квадратах К/16–17). Невелике скупчення знайдено на квадраті И/19. Найбільшу кількість матеріалу знайдено на квадратах Е/19, З/13, З/15, И/13, И/15, И/16 (за результатами розчистки), за результатами промивки — на квадратах Е/16, Ж/13, Ж/14, З/13, З/14, З/15, И/15, И/16.

В 5 мікрогоризонті зняття було знайдено 62981 кременевий виріб (19,1 % від загальної кількості на ділянці). Продукти

первинного розщеплення складають 99 % (62359 екз.), вторинно оброблені вироби нараховують 1 % (622 екз.). В 5 мікрогоризонті дуже великий процент знахідок, здобутий промивкою (19,8 % від загальної кількості кременю, знайденого промивкою на ділянці). Це пов'язано з тим, що культурний шар Анетівки 2 знаходиться в «зваженому» стані і найдрібніші часточки кременю, які найлегше просідають вниз (по вертикалі), саме і складають знахідки з промивки (лусочки, мікролусочки, різцеві сколи, дрібні обломки знарядь). Це вертикальне перевідкладення культурного шару відбулось ще в процесі життєдіяльності палеолітичних анетівських жителів. Таким чином культурний шар ущільнюється і не руйнується природними факторами після того, як жителі залишили поселення. Серед продуктів з вторинною обробкою мікроінвентар складає 51,4 % (320 екз.). Середня щільність знахідок на 1 м² в цьому мікрогоризонті складає 1574 екз. на 1 м². Щільність виробів з вторинною обробкою вище середньої відмічена на квадратах З/13, З/14, З/15, И/15, И/16 5-го мікрогоризонту.

Мікрогоризонт зняття 6. Максимальна кількість матеріалу цього мікрогоризонту виявлена на квадратах по лінії 22, 21 і 20. Пов'язано це з тем, що в давнину балка, на березі якої знаходиться ділянка, була ширша. В пізніші часи вона почала «замиватись» і на вказаних лініях відбувалось відкладення породи і культурних залишків з більш високих точок поселення. По лінії 21 і 22 — шар чорнозему Б, по лінії 20 — шар лесоподібного суглинку, остання частина — відкладення лесу.

Археологічний матеріал залягав без чітких скупчень. На квадратах И/22 і И/16 — невеликі скупчення кісток тварин, які тягнуться західніше, на ділянку КП-13/22. Невеликі скупчення знаходяться на квадратах З/14, З/15, И/16 (скупчення на квадраті И/16 витягнуто на північний захід (зливові потоки?)). Скупчення помічено також на квадратах Е/19–20 і З/20 (невелике). Кількісно насичені кременем квадрати за підсумками розчистки культурного шару — Е/19, Е/20, Е/21, З/13, З/15, З/20, И/13, И/16, И/20, И/21, за результатами промивки — Ж/13, З/13, З/14, И/13, И/16.

В 6 мікрогоризонті зняття було виявлено 57287 крем'яних виробів (17,5 % від загальної кількості на ділянці). Продукти первинного розщеплення складають 99,1 % (56782 екз.), вто-

ринно оброблених виробів нараховують 0,9 % (505 екз.). Серед продуктів з вторинною обробкою мікроінвентар складає 47 % (237 екз.). В 6 мікрогоризонті також, як і в 5 мікрогоризонті, дуже великий процент знахідок, здобутий промивкою (18,4 % від загальної кількості кременю, знайденого промивкою на ділянці). Середня щільність знахідок на 1 м² в цьому мікрогоризонті складає 1432 екз. на 1 м².

Мікрогоризонт зняття 7. Літологія 7 мікрогоризонту зняття представлена лесоподібним суглинком світло-коричневого (місцями рудуватого) кольору, виключаючи північні квадрати ділянки (20-і квадрати представлені лесоподібними суглинками, змішаними з чорноземом «Б», 22-а лінія — майже цілком складається з чорнозему). В 7 мікрогоризонті зняття кремій розподілявся нерівномірно. Найбільша його кількість — на квадратах Ж/20, Ж/21 і Е/21 і південно-західних квадратах розкопу. На цих квадратах кремій розподілявся рівномірно чи утворював «розмиті» скупчення (наприклад, квадрати Е/21, И/13, И/14). На квадратах И/16 і И/17 можна прослідкувати чітке скупчення, що заходить в західний борт розкопу. Скупчення розташовувалось у північно-західному секторі квадрата И/16 і південно-західному секторі квадрата И/17. Максимальна довжина скупчення по лінії «північ-південь» дорівнює 80 см, максимальна ширина — 35 см. Найбільш кількісно насичені квадрати за даними розчистки — Е/21, Ж/20, Ж/21, И/13, И/15, И/16, И/20, за результатами промивки — Ж/13, З/13, З/14, З/15, И/15, И/16.

В 7 мікрогоризонті зняття було виявлено 53718 крем'яних виробів (16,3 % від загальної кількості на ділянці). Продукти первинного розщеплення складають 98,7 % (53029 екз.), вторинно оброблені вироби нараховують 1,3 % (689 екз.). 7 мікрогоризонт є третім з мікрогоризонтів зняття культурного шару ділянки ЕИ/13–22 (разом з 5-м і 6-м), з великим відсотком знахідок, здобутих промивкою (17,6 % від загальної кількості кременю, знайденого промивкою на ділянці). Серед продуктів з вторинною обробкою мікроінвентар складає 41,6 % (287 екз.). Середня щільність знахідок на 1 м² в цьому мікрогоризонті складає 1343 екземпляри на 1 м². Щільність виробів з вторинною обробкою вище середньої — на квадратах Ж/20 і И/16 7-го мікрогоризонту.

Мікрогоризонт зняття 8. Грунт мікрогоризонту на квадратах ЕИ/13–19, як і в верхніх мікрогоризонтах, презентує собою жовтуваті суглинки. Але, починаючи з 20-х квадратів, шар стратиграфічно представлений лесоподібними суглинками, змішаними з чорноземом «Б». Ближче до 22 квадратів шар майже цілком складається з чорнозему. Простежується скупчення на квадратах И/15, И/16 і З/15 (як і в верхніх мікрогоризонтах зняття). З заходу скупчення продовжується на квадрат К/16. Велика кількість кременю знаходилась вперемішку з дрібно роздробленою кісткою. Фіксується скупчення і на північній ділянці розкопу (квадрати З/20–22). Воно складається переважно з крем'яних виробів. Уламки фауни тут поодинокі. Але оскільки шар тут майже цілком складається з чорнозему, то напевне це скупчення — дія змиву, а не антропогенних факторів. Цей мікрогоризонт зняття культурного шару демонструє зменшення кількості знахідок у порівнянні з верхніми мікрогоризонтами. Найбільш кількісно насичені квадрати за результатами розчистки культурного шару — Е/21, Ж/20, Ж/21, И/16, за результатами промивки — Ж/20, З/13, З/14, З/15, З/21, И/13, И/16.

У 8 мікрогоризонті зняття було виявлено 36900 крем'яних виробів (11,2 % від загальної кількості на ділянці). Продукти первинного розщеплення складають 97,3 % (35911 екз.), вторинно оброблені вироби нараховують 2,7 % (989 екз.). Серед продуктів з вторинною обробкою мікроінвентар складає 45,7 % (452 екз.). Середня щільність знахідок на 1 м² в 8-му мікрогоризонті складає 922 екземпляри на 1 м². Щільність виробів з вторинною обробкою вище середньої — на квадратах Е/20 і Ж/20 8-го мікрогоризонту.

Мікрогоризонт зняття 9. На ділянці в 9-му мікрогоризонті зняття спостерігаємо різну геологію відкладень. Е-И/13 — відкладення світло-зеленого кольору, змішані з лесоподібним суглинком світло-коричневого (місцями рудуватого) кольору. Ближче до 17–18 лінії ці відкладення поступово переходять в лесоподібний суглинок світло-коричневого кольору. По 19 лінії лесоподібний суглинок світло-коричневого кольору переходить в чорнозем «Б» (сіруваті і чорні суглинки). Лінія переходу чітко фіксується на розкопі. Чорнозем за кольором неоднорідний. Біля лінії контакту з лесоподібним суглинком вони частково

вмішані, але переважає чорнозем. По лінії 20-х і 21-х квадратів чорнозем має більш світлий відтінок в порівнянні з лінією 22-х квадратів. Схожа горизонтальна стратиграфія спостерігалась в 5 і 6 мікрогоризонтах зняття. Культурний шар цієї ділянки був сильно порушений землерийними тваринами.

В 9-му мікрогоризонті — кілька скупчень. На квадратах ИК/13, ИК/15, ИК/17–18 скупчення є результатом розмиву ділянки КП/13–22 (незважаючи на консервацію). На квадратах И,З,Ж,Е/22 — така ж ситуація. Різниця рівнів між ділянками на момент дослідження шару була 25–28 см. Ділянка ЕИ/13–22 знаходиться на березі давньої балки, що впадає в річку Бакшалу. Зі сходу відстань до балки складає від 3 до 5 м, з півночі — від 2 до 4 м. В цілому, цей мікрогоризонт з південної сторони ділянки знаходиться на 10–15 см нижче культурного шару. На квадраті И/17 виступили глинисті породи, що підстилають делювіальний шар.

На більшій частині ділянки (південний і центральний сектори розкопу) кремій знайдено переважно в окремих кротовинах. У північному секторі розкопаної ділянки ситуація інша. На квадратах И/20–22, З/22, Е/21–22 ситуація аналогічна вищеописаній. На квадратах Е/20, Ж/20–22, З/21 відмічено більшу (іноді в 10 раз) концентрацію матеріалу в порівнянні з сусідніми квадратами. На цих квадратах зібрана половина матеріалу всього 9-го мікрогоризонту. Особливо насичені квадрати ЖЗ/21, Ж/20. Методом промивки культурного шару в мікрогоризонті знайдено шматок піщаника з забитістю і уламок піщаника зі слідами вохри. На квадраті Е/20, в північно-західному куті — кротовина, яка виходить частково на квадрати Ж/20 і Ж/21, на яких в попередньому шарі було помічено велике скупчення культурних залишків. На квадраті З/14 відмічено заповнення кротовин золою, що ймовірно вказує на існування тут в давнину вогнища; пізніше, через м'якість шару, в цьому місці пройшли землерийні тварини, які втягнули золу глибше первісного її знаходження. Опосередковано існування вогнища підтверджується великою кількістю в цій частині ділянки в усіх мікрогоризонтах зняття «вугликів» (обвугленої кістки), обпаленої вохри і обпаленого кременю в скупченнях на квадратах Е-И/13, З/14, З/15, И/15, И/16. Вогнище в цьому місці виконувало господарсько-побутову, а не ритуальну

функцію. В мікрогоризонті зафіксовано багато кротовин. Сильно перериті кротовинами квадрати З/13, Е/13, З/14, Е/14. На квадраті Ж/18 — кротовина вздовж південної сторони, яка продовжується до квадрата И/16. На квадраті З/18 — кротовина діаметром 40 см, яка трохи заходить на квадрат З/17 (на 9–10 см). Квадрат И/20 сильно потривожений кротовинами. В цілому кількість знахідок різко зменшується. В південній частині ділянки знахідки практично відсутні, а в північній її частині кількість знахідок дещо збільшується. Це пов'язано з верхньою частиною давньої промоїни, яка знайдена при прокопці під культурним шаром. За результатами розчистки, найбільш насичені (кількісно) квадрати — З/21, Ж/20, Ж/21. За результатами промивки найбільша кількість кременю на квадратах И/13, И/16, З/15, З/22, Ж/20, Ж/21, Ж/22.

В 9 мікрогоризонті зняття виявлено 25656 крем'яних виробів (7,8 % від загальної кількості на ділянці). В мікрогоризонті спостерігаємо досить високий процент виробів з вторинною обробкою (в порівнянні з попередніми мікрогоризонтами). Продукти первинного розщеплення складають 97,5 % (25020 екз.), вторинно оброблені вироби нараховують 2,5 % (636 екз.). Серед продуктів з вторинною обробкою мікроінвентар складає 42,6 % (271 екз.). Середня щільність знахідок на 1 м² в цьому мікрогоризонті складає 641екз. на 1 м². Щільність виробів з вторинною обробкою вище середньої — на квадратах Ж/20 і Ж/21 9-го мікрогоризонту.

Мікрогоризонт зняття 10. Прокопка під культурним шаром. В результаті прокопки (на глибину 30 см) з'ясовано, що сильна концентрація матеріалу на квадратах Ж/20, Ж/21 і З/21 9-го мікрогоризонту зв'язана з давньою промоїною. Більшу частину археологічного матеріалу під час прокопки зібрано в промоїні. В мікрогоризонті прокопки знайдено 1917 кам'яних виробів (в т.ч. 1900 — з кременю). По лінії 20–21-х квадратів спостерігався перехід від чорнозему «Б» (що являє собою чорні і темносірі суглинки) до делювіальних суглинків світло-коричневого кольору. Межа між чорноземом «Б» і світло-коричневим делювієм — чітка, верхній шар делювію покритий вапняковим нальотом («завапнякований») і має білий колір.

Висновки. Аналіз шару ділянки показав, що різні мікрогоризонти зняття культурного шару представляють різну лі-

тологію і стратиграфію відкладень. Культурний шар ділянки III/13-22, як і культурний шар всього поселення Анетівка II, залягає в делювіальних суглинках світло-коричневого кольору (іноді колір суглинків — жовтуватий або рудуватий). Мікрогоризонт 0 — перехідний між чорноземом «Б» і безпосередньо культурним шаром (шар чорних чи сірих суглинків, перемішаних з жовтуватими суглинками нижніх мікрогоризонтів). Стратиграфічно це рівень перемішаного шару, куди відійснювався намив матеріалу з більш високої південної частини поселення зливовими потоками. Мікрогоризонт 1 літологічно презентує собою світло-коричневі суглинки з плямистими вкрапленнями світло-сірих суглинків. Шар з 2-го по 8-й мікрогоризонт зняття включно репрезентований лесоподібним суглинком світло-коричневого (місцями рудуватого) кольору, окрім північної частини ділянки. З 20-х квадратів шар стратиграфічно представлений лесоподібними суглинками, змішаними з чорноземом «Б». Ближче до 22 квадратів шар майже цілком складається з чорнозему. В 9-му мікрогоризонті зняття на Е-И/13 — відкладення світло-зеленого кольору, змішані з лесоподібним суглинком світло-коричневого (місцями рудуватого) кольору. Ближче до 17-18 лінії ці відкладення поступово переходять у лесоподібний суглинок світло-коричневого кольору. По 19 лінії лесоподібний суглинок світло-коричневого кольору переходить в чорнозем «Б» (сіруваті і чорні суглинки), що пов'язано з давньою промоїною, яка виявлена під час прокопки під культурним шаром. По лінії 20-21-х квадратів вдалося простежити перехід від чорнозему «Б» до делювіальних суглинків світло-коричневого кольору з чіткою «завапняковою» лінією переходу.

Планіграфічно скупчення кременю в 0 і 1 мікрогоризонтах зняття шару не спостерігаються. З 2-го по 9-й мікрогоризонт включно зафіксовано різні за розмірами і потужністю скупчення кременю і фауни [6, с. 225-242]. Більшість скупчень презентує собою концентрацію кременю разом з дрібною кісткою. Але деякі скупчення складаються або з кременю, або з фауни. Часто в них крем'яні вироби знаходяться разом з ковадлами і відбійниками та ретушерами.

Всі ці скупчення можна пов'язати з інтенсивною обробкою кременю (а в деяких випадках — і кістки), яка представле-

на повним циклом такої обробки: від первинного розщеплення кременю до підбору заготовок і виготовлення знарядь праці і вкладнів для мисливського озброєння. Концентрація лусочок і мікролусочок на окремих ділянках розкопу ЕИ/13–22 дозволяє говорити про інтенсивне ретушування виробів і роботі з нуклеусами. Більшість скупчень пов'язано з виробничою діяльністю давніх людей. Але деякі скупчення ділянки ЕИ/13–22 мають «природний», а не антропогенний характер походження (як, наприклад, скупчення, що фіксуються в північній частині розкопу).

Необхідно вказати, що на культурний шар виробничої ділянки Анетівки 2 впливали різні природні фактори (це звичайна річ для відкритих степових пам'яток палеоліту): життєдіяльність землерийних тварин, ріст рослин і атмосферні фактори (дощі, сніги, морози). Тому можна стверджувати, що шар ділянки є частково інситним, частково порушеним. Беручи до уваги «зваженість» культурного шару, вивченого десятима (0–9) умовними мікрогоризонтами зняття, потужність його складає 50–60 см. Насиченість крем'яними знахідками неоднакова в різних мікрогоризонтах зняття. Рівень давньої жилої поверхні на ділянці ЕИ/13–22 ми пов'язуємо з 3, 4 і 5 мікрогоризонтами зняття [3, с. 49–52]. Саме в цих шарах знайдена (шляхом розчистки культурного шару) основна маса знахідок великих і середніх розмірів, які важче піддаються перевідкладенням по вертикалі. Можливо, це підтверджується і поміченим на рівні 4 мікрогоризонту в південній частині ділянки ЕИ/13–22, на квадратах ЖЗ/13–16 ущільненням шару крихтою крупнозернистого матового кварциту. За даними промивки ділянки найбільш насичені горизонти — це 5, 6, 7 [3, с. 49–52], що не вступає в протиріччя з даними розчистки, так як найлегше перевідкладаються по вертикалі мініатюрні вироби, які складають основну масу знахідок шляхом промивки культурного шару. Вони складають один і той же горизонт існування давньої стоянки, трохи «зважений» по вертикалі.

Крем'яні артефакти, залишені на мікроскупченнях кременю виробничої ділянки, принципово не відрізняються один від другого. Беручи до уваги специфіку формування культурного шару в конкретних умовах (що залежали не тільки від людей,

але й від природних процесів: опади, вітри і т. д.) і нерівності давнього рельєфу, ми можемо говорити, що мікрогоризонти вищого культурного шару 3–5 відносяться до одного і того ж «культурного» горизонту, пов'язаного з давнім кременевим виробництвом. Культурний шар частково перевідкладений, але на ньому чітко фіксуються інситні скупчення, на яких проходило первинне розщеплення кременю давніми майстрами, підбір заготовок, виготовлення знарядь праці і вкладнів для мисливського озброєння. В подальшому необхідно більш точно визначити просторовий розподіл крем'яних артефактів (за окремими категоріями) на даній виробничій ділянці для чіткого окреслення робочих місць з розщеплення та обробки кременю і визначення специфіки кожного з них.

Джерела та література

1. Библикова В. И., Старкин А. В. Характеристика остеологического материала из раскопок позднепалеолитического поселения Анетовка 2 // Станко В. Н., Григорьева Г. В., Швайко Т. Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2. — Киев: Наукова думка, 1989. — С. 127–131.
2. Главенчук А. В. Раскопки производственного участка на Анетовке 2 // Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования. — Одесса: Гермес, 1997. — С. 76–86.
3. Главенчук А. В. Раскопки производственного участка на поселении Анетовка 2 // Археологія та етнологія Східної Європи. — Одесса: Друк, 2002. — С. 49–52.
4. Главенчук А. В. Исследование производственного участка на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2 // Stratum plus. — СПб., Кишинев, Одесса, 2003–2004. — № 1. — С. 206–227.
5. Главенчук А. В. Производственный участок на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2 // Археологические записки. — Ростов-на-Дону, 2004. — Вып. 3. — С. 51–58.
6. Главенчук А. В. Планиграфия находок и микростратиграфия культурного слоя участка ЕИ/13–22 на поселении Анетовка 2 // Stratum plus. — СПб., Кишинев, Одесса, 2005–2009. — № 1. — С. 225–242.
7. Смольянинова С. П. Палеолит и мезолит Степного Побужья. — Киев: Наукова думка, 1990. — 107 с.
8. Станко В. Н. К методике изучения микроструктур памятников палеолита // Древности причерноморских степей. — Киев: Наукова думка, 1993. — С. 4–8.
9. Станко В. Н. Охотники на бизона в позднем палеолите Украины // Археологический альманах. — Донецк, 1996. — № 5. — С. 129–138.

10. Станко В. Н. Некоторые итоги изучения позднего палеолита Северо-Западного Причерноморья (Южнобугская группа памятников) // Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования. — Одесса: Гермес, 1997. — С. 14–27.
11. Станко В. Н. Анетовка 2 — позднепалеолитическое поселение и святилище охотников на бизонов в Северном Причерноморье // Stratum plus. — СПб., Кишинев, Одесса, 1999. — № 1. — С. 322–325.
12. Станко В. Н., Григорьева Г. В., Швайко Т. Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2. — Киев: Наукова думка, 1989. — 138 с.

A. V. Glavenchuk

SPATIAL, MICRO-LAYER STRATIGRAPHY AND LITHOLOGY ANALYSIS OF THE CULTURAL LAYER SITE OF ANETOVKA 2

Cultural layer of the site of Anetovka 2, - 0,5–0,6 thick, was studied by removal of 10 micro-layers. Ancient living surface refers to 3rd — 5th micro-layers. Several concentrations of anthropogenic origin, including processed flints, faunal remains, anvils exc., were spatially defined. Above all, the concentration of flints and faunal remains, that was formed as the result of natural factors action (rain flows), was revealed in the northern part of the excavation area.

Key words: North-West Black Sea region, Upper Paleolithic, site, cultural layer, stratigraphy, lithology, flint, classification.

A. В. Главенчук

ПЛАНИГРАФИЯ, МИКРОСТРАТИГРАФИЯ И ЛИТОЛОГИЯ КУЛЬТУРНОГО СЛОЯ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО УЧАСТКА НА ПОЗДНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКОМ ПОСЕЛЕНИИ АНЕТОВКА 2

Культурный слой северо-восточного участка поселения Анетовка 2, который залегает в желтых суглинках и находится во взвешенном состоянии (мощностью 0,5–0,6 м), был изучен десятью условными микрогоризонтами. Древняя жилая поверхность находилась на уровне 3–5 микрогоризонтов снятия. На участке зафиксированы скопления археологического материала (разных размеров и мощности), которые состояли из обработанных кремней, фауны, наковален, отбойников. Все эти скопления можно связать с интенсивной обработкой кремня (а в некоторых случаях — и кости). Большинство скоплений связано с производственной деятельностью древних людей. Но некоторые скопления

участка ЕИ/13–22 имеют «природный», а не антропогенный характер происхождения, связанный с такими явлениями, как дожди, снега, ветры, рост растений и деятельность землеройных животных. Подобные скопления, например, фиксируются в северной части раскопа.

Ключевые слова: Северо-Западное Причерноморье, поздний палеолит, стоянка, культурный слой, стратиграфия, литология, кремень, классификация.

УДК 392.51(=163.2)

Г. І. Златова

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ТРАДИЦІЙНОЇ ВЕСІЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ БОЛГАР В ДОСЛІДЖЕННЯХ БОЛГАРСЬКИХ НАУКОВЦІВ

Стаття присвячена проблемам дослідження традиційної весільної обрядовості болгар в роботах болгарських істориків, етнологів, фольклористів. Дослідження зарубіжних учених охоплюють період з кінця ХІХ до кінця ХХ ст. і присвячені проблемам збереження весільної атрибутики і основних обрядових дій, ступеню збереження пісенної спадщини болгар в різних регіонах Болгарії.

Ключові слова: *весільна обрядовість, атрибутика, болгари, обрядові дії.*

Дослідженням весільної обрядовості болгар на теренах сучасної Болгарії займалося багато дослідників. Результатами таких пошуків став досить значний матеріал, який ми, розгорнуто або побіжно, в цій статті зробимо спробу проаналізувати. На нашу думку, варто звернути особливу увагу на дослідження болгарських вчених, оскільки їх праці є дуже важливими для дослідження історії та культури болгар-переселенців і, хоч і не в усіх випадках, але часто ми можемо знайти відповіді на наші питання саме серед праць дослідників Болгарії. Ми вважаємо, що при розгляді зарубіжної історіографії не варто ділити її на етапи, доцільніше буде розглянути її за хронологією. Дослідження болгарських науковців є важливими і дозволяють про-

вести порівняльні паралелі в обрядовості болгар з обрядовістю болгар-переселенців, а також зазначити різницю у виконанні певних обрядів.

Василій Чолаков у праці «Български народен сборник» [11] подає цікаві і рідкісні відомості з матеріальної і духовної культури болгар. Монографія містить значний матеріал, присвячений святам, традиціям, обрядам, віруванням болгар, а також записи болгарських народних казок, прислів'їв, пісень. Досить детально описані весільні звичаї декількох населених пунктів Болгарії, а саме в місті Татар-Пазарджик і прилеглих селищах, в місті Свищов, а також звичаї і обряди Лясковського весілля. Суттєву відмінність в описі весільних звичаїв перерахованих населених пунктів представляють опис обрядів, поділених на обряди «годежні», тобто обряди заручин, і обряди весільні, а в останні, на думку автора, вже входять обряди неділі, понеділка, вівторка, середи, четверга і п'ятниці (в залежності від населеного пункту), тобто весільні обряди поділені за днями тижня, а не за циклами весільної обрядовості.

Болгарський філософ і соціолог Іван Хаджийський в 1936 році розпочинає мандрівку усією Болгарією з метою збирання матеріалу з болгарської народопсихології. Результатом стає написання двох томів книги «Бит и душевност на нашия народ» [10]. Праця містить дуже багато цікавого матеріалу, написаного досить просто і легко, але без вживання наукової термінології. Він, один з небагатьох науковців, хто дозволив собі цитувати і коментувати багато народних пісень з непристойним змістом. Проте варто зазначити й те, що Хаджийський ще в свій час відзначав, що сучасний шлюб — це могила кохання через те, що вже сумісне шлюбне життя не може бути добрим. Також він відмічає, що шлюби в попередніх століттях були міцними через те, що дівчину для хлопця обирали його батьки, оцінюючи, чи гарна буде дівчина як дружина. Акцент робиться на тому, що в давні часи в суспільстві існувало негласне обов'язкове правило — «обич до'оди и после венчило», тобто любов приходить і після вінчання. Життя було просте, на думку автора, і головними критеріями для майбутньої гарної дружини і матері були такі чіткі ознаки — добра, здорова, велика (малася на увазі статура дівчини), сильна, працьовита, за можливістю гарна. В ті часи багатство дівчини не мало значення, адже, за

визначеним правом болгар, вона нічого не наслідувала. Автор відзначає, що гарна зовнішність не була обов'язковою, але вважалася при виборі нареченої. Пише він також, що це сьогодні (тобто в його часи) кохання є романтичним і сумісне життя до шлюбу зовсім не означає, що шлюб буде щасливим, і таким чином Іван Хаджийський розкриває причини нещасних шлюбів у роки свого дослідження.

Святкування весілля, як і більшості традиційних звичаїв, відбувалося в кілька етапів. Так, Светла Гюрова у своєму дослідженні «Българска народна поезия и проза», як і Василь Чолаков, відмічає, що ще з архаїчних часів болгарське весілля святкувалося в два етапи — «годеж» (заручини) і «същинска сватба» (саме весілля) [1]. Також вона зазначає, що весілля починається з приготування обрядового хлібу. Цей процес у більшості болгар отримав назву «засевки». Проте інші дослідники поділяють весілля на більшу кількість етапів, а саме — передвесільний, весільний і післявесільний, в які в свою чергу входять «підетапи», що в купі і відображають цілісність кожного окремого етапу з цих трьох великих.

Ці етапи, звісно ж, в кожному населеному пункті мали свої особливості і свої варіанти виконання, проте які б локальні відмінності не існували в складному обряді весілля, його сенс завжди був спрямований до реалізації однієї ідеї — щоб шлюб відбувся, щоб молода родина застерегла себе від усіх бід, щоб здоров'я і плодючість завжди були у їхньому домі. А багата і різноманітна весільна атрибутика в дійсності виражає складне переплетення соціальних, містично-релігійних, естетичних і інших явищ.

Свою монографію авторка присвятила дослідженню народної поезії і прози. Окрім пісень, присвячених різним подіям в житті, дослідниця наприкінці монографії дає коментарі до кожного окремого циклу обрядів. Светла Гюрова поетапно описує весільну обрядовість болгар Болгарії, але відмічає, що вона не є правилом на всій території Болгарії. Існують локальні відмінності в обрядах, які дослідниця побіжно оглянула. Автор монографії зазначає, що подекуди молоді та їхні родини не вшукують вінчання обов'язковим елементом у процесі укладення шлюбу. Це, на її думку, лише підкреслює ступінь цінності власних традиційних звичаїв, що не пропускають глибоко хрис-

тианства до власних язичницьких витоків. В коментарі до весільної обрядовості Светла Гюрова відокремлює певні атрибути, які властиві тільки весільній обрядовості, пояснює їх існування і значення. Щодо обрядів вона виділяє змовини — «малак годерж» — з діалогом іншомовного змісту, обряд приготування весільного знамена, опис якого ми не зустрічали у працях інших дослідників, обряд заплітання коси молодій і гоління нареченого, покривання голови, «свеждане», роль кума на весіллі та ін. Авторка також зазначає, що усі обряди, що проводяться з молодою в будинку нареченого, спрямовані виключно на те, щоб прилучити її до нової родини, а звичаї, що пов'язані з тим, щоб сторона молодого пододала якісь перешкоди на шляху до нареченої, лише підкреслювали надмогутність чоловічого роду над жіночим.

Дослідник болгарського фольклору Миколай Кауфман зібрав величезний матеріал, який стосується фольклорного спадку болгарського етносу, і помістив його у праці «Народни песни на българи от Украинската и Молдавската СССР в два тома» [6]. Болгарський музикознавець і фольклорист створив першу у своєму роді збірку музично-пісенного мистецтва болгар-переселенців. Всі пісні поділені за призначенням — ті, що співалися на посиденьках, на Різдво, на весіллях, на свято Лазара, та ін., окрім того наведені ноти майже для кожної пісні і дані про їхніх виконавців, час та місце запису. Величезні двотомні збірники дають змогу дізнатися про історію болгар-переселенців, про наявність схожих діалектів в різних регіонах. Також матеріали дають змогу більш-менш реконструювати традиційне весілля болгар, особливо його фольклорний компонент. Слід зазначити, що значимість зібраних текстів пісень полягає в тому, що вони дають можливість виділити серед них відомі композиції не лише у Буджаку, але і в інших регіонах України, а також в деяких населених пунктах Молдови. За матеріалами, наданими в монографії М. Кауфмана, можна стверджувати, що для кожного окремого ритуалу існувала своя музична композиція, що передавала сенс самого ритуалу. Вивчення пісень болгарського населення території України і пісень, що були зібрані в Болгарії, надає змогу констатувати, що за допомогою довготривалого перебування болгар серед етносів, що є близькими їм за мовою, звичаями, поетичною творчістю,

стварилися сприятливі умови, за допомогою яких багато жанрів, форм і видів народної творчості не лише збереглися на нових територіях, а й виявилися у деяких випадках більш стійкими і життєздатними, ніж на теренах Болгарії.

М. Кауфман надає не лише тексти пісень з різних населених пунктів, а й глибокий ідейно-тематичний аналіз болгарської пісенної творчості, проводить значні порівняння, коментує музичні особливості і характер виконавства. Особливу наукову цінність збірка фольклориста має через те, що він мав можливість почути кожную ноту і кожне слово в живому виконанні, таким чином підкреслюючи активне функціонування фольклору на час проведення досліджень. Уважно познайомившись із роботою, можна стверджувати, що пісні, збережені болгарським населенням на території України, у деяких випадках показують більш стару форму болгарської фольклорної культури, краще збереглися діалектичні особливості мови, зміст обрядових пісенних циклів є більш багатшим.

Традиційну форму молодіжних збірань «седянки», тобто посиденьки, дуже чітко з усіма їх різновидами описав Ангел Гоев в одноіменній монографії — «Седянката» [4]. Автор спирається на дослідження Дмитра Марінова і Любена Каравелова. Так, Гоев А. зауважує, що Марінов Дмитро у своїй третій книзі «Жива старина» констатує: «...Колись, близько 100 і більше років тому, «седянки» були дійсно сільськими вечірками, на яких збиралися не тільки молодь, але й люди старшого віку» [8]. Щодо Любена Каравелова, то автор зазначає, що у своїх фольклорних вченнях він пише про те, що «седянки» — це старий народний звичай, який вже загубив своє першочергове призначення і не виконується у великих селах і містах. Нині він побутує лише в маленьких селищах. З приводу посиденьок Ангел Гоев згадує народну мудрість про те, що — любов починається біля криниці, вінчається на посиденьках, а після посиденьок починаються весілля.

«Седянки» були найпоширенішою формою розваг серед болгарської молоді. Вони представляють цікаве, багате і складне явище в болгарській народній культурі. Посиденькове спілкування між молоддю в передвесільному періоді дає змогу краще пізнати одне одного і зробити правильний вибір шлюбного партнера. Щодо вибору Гоев також наголошує на тому, що бол-

гарське суспільство є патріархальним, де жінка знаходиться в суворому підкоренні чоловікові. Навіть якщо дівчині подобався певний парубок, вона не мала права вибору і не могла ніяк про це сповістити, тому саме на «седянках» вона могла спробувати використати різні форми спілкування, аби її коханий прийшов саме до неї. За словами етнографа, посиденьки збирали лише в зазначені дні тижня — понеділок, середу та суботу. На свята вони не проводились. Час проведення «седянок» теж був визначеним — коли завершувались роботи на полі і в городі, починався час посиденьок.

Цікаві відомості автор надає про проведення найпершої посиденьки — подібного матеріалу не надають інші дослідники. Найперша «седянка» мала суто обрядовий характер, оскільки від її вдалого проведення залежали усі інші посиденьки. На такій посиденьці ніхто не працював, серед присутніх були лише дівчата, без літніх жінок і хлопців. На ній дівчата проводили певні ритуали з привертання коханих, тому місце та час проведення такої «седянки» зберігався у суворій таємниці, дівчата вірили, що якщо про їхні спроби привороту дізнається юнак, то нічого не вийде.

Ангел Гоев надає важливі матеріали не лише з опису посиденьок, а й фото і пісні, що виконувалися під час їх проведення. Він зазначає категорії дівчат і хлопців, що могли бути присутніми на посиденьках, час проведення, місце таких зборів, інших присутніх людей. Надає декілька варіантів закладання першої «седянки». Також дослідження автора містить опис «на момінска кітка» — дівочої квітки, яку та в знак згоди на залицяння дарувала коханому на посиденьках. Цікавим моментом є також описання вибору місця на пасовищах для посиденьок і способи його збереження, а також моменти, що пов'язані не лише з привертанням хлопців, але й способи їх утримання на цих посиденьках під час усього сезону проведення їх.

Не можна також лишити поза увагою працю Яневої Станки «Български обредни хлябове», в якій вона вперше спробувала дослідити роль обрядового хліба не лише на весіллі, а й в основних традиційних обрядах болгар [12]. Станка Янева навела фото і малюнки основних форм обрядового хліба, визначила роль та його функції — практичну і естетичну. Однак, практичну функцію хліба дослідниця не характеризує, вона зосе-

реджує свою увагу на комунікативній функції. Така функція має визначені просторово-часові параметри. В просторі — це певні місця, що відображають межі будинку, села, межі, що відокремлюють два світи, межі між своїм і чужим. Часові параметри також пов'язані з межами в життєвому або аграрному циклі. Найбільш вираженою комунікативною функцією хліба є його роздавання або обмін.

Авторка відмічає, що через хліб виражається повага до кума на весіллі, до старого свата, до батьків нареченої і «девера». Через хліб починається залучення молодої невістки в родині хлопця. Хліб також може бути своєрідним іспитом в переході дівчини у нову соціальну групу — коровай на Різдво, який готує дівчина для свого коханого. Спілкування через хліб має подекуди й характер договору між індивідами, що дуже сильно виражено у весільних звичаях.

Як відмічає етнолог, функціонування хліба, або дії з ним починаються ще з моменту його приготування. Хліб готується у суворо відведений час дня або день тижня. Перш за все хліб є символом благополуччя, в обрядах він виступає як символ сонця, божества, жертвовної тварини, шлюбного благополуччя, цнотливості. Це найчастіше пояснюється його округлою формою; така форма є найтиповішою і має найбільше розповсюдження і регіональне, і обрядове. Спираючись на Сумцова М. Ф. [9], Станка Янева пише, що кругла форма обрядового хліба пов'язана, перш за все, з культом сонця. Цей культ зумовлений аграрною направленістю у господарстві болгар. Як доказ зв'язку між хлібом і сонцем наводяться приклади прикрашання обрядового хліба — наречений, як місяць, а наречена, як сонце — це також трактується як першообраз весілля, тобто шлюб між небесними тілами у піснях, словесні формули і т. ін.

Двотомна праця літературного історика, критика і філософа Петра Дінекова «Български фолклор» мала на меті, перш за все, показати багатство і красу болгарської народної творчості і розбудити любов до поетичних творів народу. Автор дослідження не намагається розглянути весілля ані з історико-етиографічної точки зору, ані як обряд, а як джерело з історії болгарського народу. Перш за все історик звертає свою увагу на весільні пісні як на частину одного художнього цілого, яке

представляє пісні і весільні дії. Звісно, зрозуміло, що це зовсім не означає відрив пісні від весільного обряду. Пісні, за словами критика, відіграють дуже важливу роль — вони представляють словесне затвердження весільної дії, своєрідний словесний протокол дії, що проходить під час весілля.

Петро Дінеков підкреслює важливу роль пісень і наголошує на тому, що вони передають настрої в домі і нареченого, і нареченої (пісні, що співають під час «засєвок»), що пісні пов'язані дуже тісно з пережитками минулого (пісні, що говорять про викуп нареченої у випадку, коли її викрали), а також і те, що деякі пісні мають характер пояснювального тексту обряду і діалогів його учасників [5]. Дослідник також зауважує, що якщо аналізувати весільні обряди і пісні як одне ціле, ми зможемо побачити в них одну народну драму — з діючими особами, з основним конфліктом, з діалогом, який виражається найчастіше піснями, але має і свої суто розмовні частини, з пояснювальними фразами, що мають також пісенний характер.

На відміну від Светли Гюрової, автор двотомника виділяє не два, а три етапи у весільній обрядовості — передвесільний, власне весілля і післявесільний. Різноманітні обряди, такі як «засєвкі», підготовка весільного знамена і деревця, заплітання коси молодій та її одягання, підготовка весільного вінка нареченої, прощальні вечори нареченого і нареченої і інші обряди виражають переживання, думки, надії і настрої двох основних груп діючих осіб — наречена зі своєю родиною і наречений зі своєю.

Цікавою для дослідження болгарської культури стала монографічна праця Люби Макавєєвої «Българското семейство. (Етносоциални аспекти)» [7]. Монографія містить розділ, який присвячений формуванню родини. В цьому розділі авторка досліджує і аналізує зміни у сфері дошлюбного циклу і пише, що деякі елементи з передвесільного циклу обрядів так чи інакше відтворюються і сьогодні.

Макавєєва Л. ставить перед собою наукову проблему — аналіз з етнографічної складової відносин, що ведуть до утворення родини. Вирішення цього питання авторка бачить у з'ясуванні діалектичного зв'язку та взаємодії між наслідуваними традиційними і новими елементами специфічної підсистеми, що представляють передвесільні звичаї. У своїй роботі авторка по-

відбується на таких видних болгарських науковців, як Хаджийський І., Марінов Д., Арнаутов М., Оджаков П. і багато інших.

За її словами, дошлюбні контакти між молодими людьми у великих містах, навіть після визволення Болгарії, продовжують здійснюватися за старою традицією у суворо відведених для цього місцях — на посиденьках, біля криниці, «тлакї», «хоро», збори і ринки, «годежи» і весілля. Поведінка молодих людей є також суворо регламентованою зі сторони звичаєвого права, що визначає юнака як активну сторону і надає саме йому право вибору. Саме регламентація таких норм підтверджена Макавєєвою дослідженнями інших авторів. Так, Оджаков П. у своїй роботі «Лясковска сватба» пише, що дівчина, якій подобається певний юнак, може під час «хоро» взятися біля нього танцювати, або дати йому змогу стати біля неї. Більш демократичні випадки описує Марінов Д. у монографії «Жива старина» під час «хоро» — «лібовнікі», тобто закохані, танцюють один навпроти одного, а біля криниці кожна дівчина могла відокремитися зі своїм коханим. А Іван Хаджийський пише про те, що в болгарській спільноті діяли досить суворі обмеження у сфері дошлюбних відносин, це було зумовлено, на думку етнологів, довгими роками рабства і підкорення, що виробили суворе обмеження, які роблять майже неможливими контакти між молодими людьми.

Що стосується трансформаційних процесів в болгарській традиційній обрядовості, то авторка висловлює думку, що від початку ХХ століття на відносини, що ведуть до утворення родини, починає впливати західноєвропейська урбанізаційна культура — це і породжує негативний настрій, що розповсюджується на все, що є «патріархальним» і «віджившим», а той же самий час поклоніння перед чужими культурними цінностями веде до змін в моральній психології деякої частини населення. Як підтвердження власної думки, Люба Макавєєва наводить працю Голубєва К. «Орнаменти (Філософски и литературни есета)», в якій автор стверджує, що культура Заходу робить більші спустошення в душі болгарина, ніж у інших західних народів.

Авторка також докладно описує шлюбний вік в різних регіонах Болгарії і відмічає, що він коливається в залежності від регіону, від історичного періоду, від соціально-економічних

умов, від віросповідання. Докладно розглядає термін «корітанство» і розшифровує його значення, а також властивості дівчачого і чоловічого «корітанства». Наводяться головні цінності, за якими робиться шлюбний вибір і для дівчини, і для хлопця. Також містяться відомості про різні форми шлюбів, що побутували на теренах сучасної Болгарії.

Взагалі, Люба Макавеева не виходить за рамки аналізу передвесільного циклу обрядів. Дослідниця акцентує свою увагу на дошлюбному спілкуванні молоді на різних історичних етапах, його трансформацію і її причини, також детально розглядає усі складові дошлюбного циклу — атрибути, шлюбний вік, «корітанство», головні цінності при виборі шлюбного партнера, акцентується увага на змінах впродовж століття, в тому числі в дошлюбному сумісному житті молодих, приданому. Авторкою розглянуті усі моменти, що є ключовими для створення сім'ї, їх зміни, варіативність в різних регіонах, а також причини трансформації.

Про традиційний повсякденний і весільний одяг болгар, а також про повсякденні, святкові і весільні зачіски та головні убори пише Велева Марія у збірнику матеріалів з етнографії Болгарії «Софійски край. Етнографіски и езикови проучвания» [2]. Дослідниця відзначає варіативність одягу і атрибутів у різних регіонах Болгарії, також приділяє значну увагу зачіскам заміжніх жінок і дівчат, а також головним уборам. Перелічує усі складові зачісок, орнаментів на одязі, атрибутів, що входять до складу костюмів. Окрім жіночого одягу, авторка в рівній мірі розглядає і чоловічий костюм, його склад і композицію за різних умов, в тому числі і весільний костюм нареченого. Акцентується увага на атрибутах, що відокремлюють заміжніх жінок від незаміжніх дівчат, а також парубків від одружених чоловіків.

Цікавим є дослідження Стояна Генчева, присвячене родинній обрядовості, яке теж розміщено в етнографічному збірнику «Софійски край. Етнографіски и езикови проучвания» [3]. Окрім традиційного поділу сімейної обрядовості на три головні етапи — звичаї, пов'язані з вагітністю, народженням і догляданням дитини, весільні звичаї та поховально-поминальні, автор весільну обрядовість традиційно поділяє на три періоди — передвесільний, власне весілля, післявесільний цикл

обрядів. Автор зазначає, що метою весільної обрядовості є, перш за все, регламентація конкретного шлюбу в суспільстві з усіма наслідками. Звісно ж, весільним звичаям притаманні деякі аграрні елементи, і вони мають лише здравоносний аспект, який уособлює народження, здоров'я і благополуччя. Як і більшість дослідників, Стоян Генчев приділяє увагу шлюбному віку, сезону весіль, обрядовому реквізиту, трьом основним циклам традиційного обрядового комплексу в досліджуваному регіоні (автором досліджувався так званий регіон «Софійско», тобто райони, що зосереджені навколо міста Софія). Як і його колеги, автор пише, що під час першого візиту сватів до будинку майбутньої нареченої розворушується в печі жар, або просто попіл. Це було вірним знаком мети візиту сватів. Стоян Генчев також наводить іншомовний діалог між сватами. За словами етнологів, не можна відновити точну формулу цього діалогу, проте завжди він промовлявся за певною схемою — свати мають сокола і шукають йому соколицю, а господарі мають таку соколицю. Очікується згода господарів, але вона також мала традиційну форму — дівчина ще мала (або придане ще не готове).

Особливу увагу в дослідженні автора привертає розділ, що відноситься до звичаїв весільних, які побутували за незвичних обставин на весіллі. Такі весілля автор називає особливими, під час них діяли обряди і звичаї з більш архаїчним характером; до таких видів шлюбу автор відносить наступні види.

Повторний шлюб — у такий вид шлюбу вступали овдовілі і дуже рідко — розведені люди. Обряди і звичаї, що надають можливість вступу до такого шлюбу, виконуються і попередньо починаються під час поховання померлого чоловіка або дружини. Саме весілля не має інших особливостей окрім того, що воно досить скромне, без виявленої святковості.

Шлюб «корітанки» — тобто шлюб дівчини, що має старшу незаміжню сестру. Такий вид шлюбу має деякі відмінності в передвесільному циклі звичаїв. Така дівчина, за традиційними нормами, ще не має права вступу до шлюбу, так як має ще старшу сестру, яка не взяла шлюб, а за традицією діти мають одружуватися по черзі. Для того щоб такий шлюб відбувся, батьки нареченого, окрім отримання згоди батька дівчини на шлюб, мають заплатити йому «преженушку». Сума такої «пре-

женушки» також встановлена традицією і становить, частіше за все, половину вартості приданого дівчини.

Шлюб за умов «влачене і бегане», тобто шлюб з викраденням нареченої. Основною причиною такого шлюбу в період, що розглядається, були економічні мотиви. Автор відрізняє «класичне» викрадення — тобто викрадення без згоди дівчини і її батьків, і викрадення за домовленістю між дівчиною та хлопцем. В останньому випадку дівчина чинить лише символічний спротив. За такого виду шлюбу скорочуються весільні цикли — не виконуються обряди передвесільного циклу, тобто відпадає цілий обрядовий комплекс. Таким чином скорочуються матеріальні витрати на весілля.

В обрядовому комплексі найбільш суттєвими відмінностями відрізняється весілля, де наречена виявилася нечесною. Якщо такий аспект має місце на весіллі, тільки-но про це дізнаються, весілля припиняють. Надалі хід весілля визначає сторона нареченого — якщо він приймає таку дружину, то вона має пройти ряд очищувальних обрядів, а якщо її не приймають, то повертають до батьківського будинку, і це є найстрашнішим для дівчини. За таких обставин Стоян Генчев виділяє три типи заходів за обставин, коли наречена виявилася нечесною — очищувальні обряди, обряди, що переносять усю шкоду поверх іншого об'єкта (існувало поняття, коли наречена виявлялася нечесною, то вона могла зашкодити і господарству родини, яка її прийняла, і членам цієї родини), та обряди карального характеру.

Такого роду матеріал зустрічається нами дуже рідко і не в такому великому обсязі, тому, на нашу думку, дослідження Стояна Генчева має велике значення саме в нашому дослідженні, оскільки воно або підтверджує, або спростовує наші домисли і намагання пояснити суть, структуру і зміст деяких обрядів і звичаїв. Тим паче матеріал відокремлений в окремий розділ і структурований таким чином, що можна стверджувати, що автор цілеспрямовано вивчав весільну обрядовість не лише під загальним кутом, а й окремі моменти, що досить часто не знаходять свого описання і вивчення у інших дослідників не лише Болгарії, а й України.

На основі вищевикладеного матеріалу можна констатувати, що традиційне весілля болгар Болгарії є дуже схожим на весілля болгар України. Відмінності стосуються лише наявності

ті деяких термінів, весільних чинів і обрядів. Але в цілому структура та зміст традиційної весільної обрядовості і болгар Болгарії, і болгар України є майже однаковими. Більш того, в деяких районах Буджака весільна обрядовість збереглася за більш архаїчним типом, ніж весільна обрядовість в Болгарії. На основі досліджень болгарських вчених можна стверджувати, що в Болгарії, вже починаючи з середини ХХ століття, весільна обрядовість зазнає досить значних змін, що приводить до спрощення і скорочення весільного ритуалу в цілому. На нашу думку, очевидним є те, що саме переселенці Буджаку є більш стійкими в своїх традиціях. Проте подекуди ми знаходимо відомості про обряди, що не мають опису в Буджаку, наприклад, обряд приготування весільного знамена. До того ж за допомогою пісень, що були зібрані Миколою Кауфманом, можна прослідити, в якому регіоні пісні лишилися більш стійкими в пам'яті респондентів, на основі чого ми робимо висновки щодо збереження традиційної обрядовості — вона напряму залежить від ступеня збереження пісенної сторони обрядів.

Незважаючи на те, що болгари Буджаку все ж таки лишаться більш стійкими в своїх традиціях, матеріали болгарських етнологів дають нам величезні можливості щодо пояснення існування певних обрядів взагалі, а також надають інформацію щодо пояснення їхньої стійкості, або навпаки швидкого стирання з ужитку народу.

Джерела та література

1. Българска народна поезия и проза. Т. 2: Обредни песни // под ред. на Светла Гурова. — 1981. — С. 438.
2. Велева Мария. Софийска носия. / Софийски край. Етнографски и езикови проучвания. — София, 1993. — С. 88–140.
3. Генчев Стоян. Семейни обичаи и обреди / Софийски край. Етнографски и езикови проучвания. — София, 1993. — С. 196–234.
4. Гоєв Ангел. Седянката. — София, 1986.
5. Динев Петър. Български фолклор. Ч. 1. — София, 1990. — С. 344.
6. Кауфман Николай. Народни песни на българи от Украинската и Молдавската СССР в два тома. Т. 1. — София: Издателството на Българската академия на науките, 1982. — 720 с.; Кауфман Николай. Народни песни на българи от Украинската и Молдавската СССР в два тома. Т. 2. — София: Издателството на Българската академия на науките, 1982. — 944 с.

7. Макавеева Л. Българското семейство (Етносоциални аспекти). — София, 1991. — 228 с.
8. Маринов Димитър. Жива старина. Избрани произведения. — Т. 2. — София, 1984.
9. Сумцов Н. Ф. Хлеб в обрядях и песнях. — Харьков, 1885. — 72 с.
10. Хаджийски Иван. Бит и душевност на нашия народ. — София, 1966. — 461 с.
11. Чолаков В. Българский народенъ сборникъ. — Болградъ, 1872. — Перевид. у 2004 р. — 368 с.
12. Янева Станка. Български обредни хлябове. — София, 1989. — 142 с.

G. I. Zlatova

**SOME ASPECTS OF TRADITIONAL WEDDING CEREMONIES
BULGARIANS IN THE PROCEEDINGS BULGARIAN RESEARCHERS**

The article deals with the problems of the research of traditional wedding rites of the Bulgarians in the works of Bulgarian historians, ethnologists, folklorists. Researches of scientists cover the period from the late nineteenth to the late of twentieth centuries and are devoted to the problems of keeping of wedding attributes, and the main ritual actions, the degree of preservation song heritage of the Bulgarians in different regions of Bulgaria.

Key words: wedding rituals, paraphernalia, Bulgarians, ritual actions.

A. И. Златова

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ТРАДИЦИОННОЙ СВАДЕБНОЙ ОБРЯДНОСТИ БОЛГАР В ТРУДАХ БОЛГАРСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

Статья посвящена проблемам исследования традиционной свадебной обрядности болгар в работах болгарских историков, этнологов, фольклористов. Исследования зарубежных ученых охватывают период с конца XIX–XX вв. и посвящены проблемам сохранения свадебной атрибутики и основных обрядовых действий, степени сохранности песенного наследия болгар в разных регионах Болгарии.

Ключевые слова: свадебная обрядность, атрибутика, болгары, обрядовые действия.

СТРАТЕГІЇ ЖИТТЄЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МЕШКАНЦІВ СВРОПЕЙСЬКОГО УЗБЕРЕЖЖЯ ЕГЕЙСЬКОГО МОРЯ В ДОБУ МЕЗОЛІТУ

В статті на підставі синтезу наявної на сьогодні інформації щодо життєзабезпечення носіїв мезолітичної культури Егейського узбережжя реконструюється їх особливий спосіб господарювання.

Ключові слова: мезоліт, палеоекономіка, соціальні мережі давніх рибалок, мисливців, збирачів.

Мезолітичне населення Греції відрізнялося способом адаптації від решти мешканців Балкан того часу. Вперше на це звернули увагу Т. Якобсен та С. Пейн, відзначивши велику кількість кісток глибоководного тунця у шарі середньокам'яної доби печери Франкті [6, р. 60]. Протягом 90-х років ці попередні спостереження набули підтвердження завдяки вивченню стоянок на островах Егейського моря. Так, у ході розкопок на островах Юра та Кітнос було зібрано виразні колекції решток морських рибин та інструментів рибалок. Перш за все, варта згадати серія риболовних гачків з печери на острові Юра. В той же час, незважаючи на значну кількість свідоцтв «морської» орієнтації життєзабезпечення мешканців Егеїди раннього голоцену, вивчення місця рибальства у їх життєзабезпеченні та особливостей його організації ще не було проведене. Саме цьому присвячено вказану роботу.

Джерельну базу роботи складають пам'ятки мезоліту Егеїди. У Греції та на островах Егейського моря відомо небагато мезолітичних пам'яток. За одним з останніх оглядів їх налічується 12 [9; 16; 25].

Печера Франкті має послідовність культурних нашарувань від верхнього палеоліту до пізнього неоліту, зокрема і мезолітичні шари. Докладне і всебічне вивчення та прекрасна стратиграфія роблять цю стоянку еталонною для мезоліту Егейської Греції [5; 6; 7; 8]. Печера розташована у південно-східній Арголіді, на березі вузької затоки, навпроти сучасного грецького селища Коїлада. Розкопки, які були проведені Т. В. Якобсеном

у 1968–1969, 1971, 1973–1974, 1976 та 1979 рр., досягли глибини в 11 м (в одній з траншей). Після камеральної обробки матеріали стоянки було видано багатотомною серією праць колективу вчених. У печері було виявлено кілька поховань. Шари мезоліту були виділені за відсутністю доместикованої фауни. За типологією кременевого інвентарю К. Перле виокремила у них три фази та дві «інтерфази» (явища, що поєднують у собі риси двох послідовних фаз) [19]. На стоянці визначено численні риб'ячі кістки (в тому числі блакитного тунця). Серед палеозоологічних решток переважає європейський олень, присутні дикий кабан та лисиця, кролик та різноманітні птахи. Повністю фауністична колекція не була опублікована. Наявна інформація одержана за репрезентативною вибіркою (не менше 200 визначених кісток для кожної стратиграфічної одиниці) [15]. Численні знахідки рослинного походження було піддано палеоботанічному аналізу [4], також було знайдено та вичерпно опубліковано фрагменти молюсків [24]. Велика серія дат була одержана у лабораторії Пенсільванського університету у 1970-х рр. одразу по розкопках стоянки [21]. Послідовність дат з мезолітичних шарів печери охоплює проміжок від 9250 calBC до 6650 calBC.

Вапняковий горб підіймається над селищем *Теопетра* на заході Фессалійської рівнини, біля підніжжя гір, що відокремлюють Епір від Фессалії. Саме у ньому є величезна (біля 500 кв. м) порожнина. Розкопки цієї пам'ятки розпочалися 1987 року під керівництвом Н. Кипарісі-Апостоліка. Загальна потужність культурних нашарувань становить 6 м. Мезолітичні шари підстилаються верхнім палеолітом і перекриті неолітичними пластами. У мезоліті печера не використовувалась для постійного мешкання, а являла собою спеціалізовану стоянку [2; 21]. Культурний шар слабко насичений знахідками. У ньому виявлено поховання, яке за датою належить до пізнього мезоліту. У теріофауні (60 виразних фрагментів кісток) визначені переважаючі дикий козел чи баран, заєць, європейський олень, кабан, собака, лисиця, птахи.

Наступна стоянка розташована на безлюдному острові *Юра* у печері Циклопа. Розкопки, що тривали у 1992–96 роках під керівництвом А. Семпсона, виявили потужну послідовність нашарувань від римського часу до початку голоцену включно.

Ніші етапи мезоліту представлені на пам'ятці. Мікроліти з цих шарів (трапеції та «напівсегменти») нагадують малоазійські (з печер південної Анталї). Величезна кількість кісток риб змушує зробити висновок про те, що печера використовувалась як пункт зупинки рибалок [22]. Своєрідний склад теріофауни — переважають капріни.

Стоянка *Марулас* на острові Кітнос була виявлена 1975 року К. Хонеа. Це — єдина пам'ятка мезоліту відкритого типу у Греції. Стаціонарні дослідження під загальним керівництвом А. Семпсона мали місце у 1996 та 2001 роках. Під час розкопок було виявлено низку кам'яних вимосток, поховань та ям. Автори схильні пов'язувати кременеву індустрію з фазою VIII Франкції, здебільшого, на підставі схожості технології. Проте, у колекції нема жодного геометричного мікроліту і лише три досить атипові вироби з крутою ретушшю по краю. Саме широке поширення мікроінвентарю, оформленого крутою ретушшю — характерна ознака верхнього мезоліту за К. Перле [21; 23]. Перші датування стоянки були суперечливими: дві дати вказували на час існування у межах IX–VIII тис. до н. е., дві — на VII тис. до н. е. Нещодавно стали відомі ще дві нові дати, які підтверджують більш ранню хронологію, хоча не можна виключати і неолітичний епізод у історії пам'ятки. Рештки фаори та фауни зі стоянки ще не були опубліковані. Автори розкопок попередньо відзначають значну кількість молюсків та кісток риби.

Слід згадати також печеру 1 з ущелини Клісура. Ця пам'ятка була досліджена у 1993–1995 рр. у ході спільного проекту Ягеллонського університету (Краків, Польща) та Ефорії палеоантропології та спелеології (Афіни, Греція). Шари 3–6 визначено як мезолітичні. Вони містять кременеві артефакти, виготовлені переважно на відщепках, в тому числі кілька геометричних мікролітів. Фауна стоянки (понад 1500 кісток) включає зайця, лань та дикого кабана, численні кістки птахів: сірої куріпки та дрохви [11, р. 118]. З цієї стоянки походить лише один датований зразок з мезолітичного шару 6 (8000–6300 calBC (1σ)) [10; 11].

Низка непрямих свідочств вказує на морську орієнтації способу життя прадавніх насельників узбережжя Егейського моря. Саме розташування стоянок уздовж берега та на островах може

бути таким свідченням. Присутність мелоського обсидіану на європейському березі дозволяє реконструювати трансегейські плавання та обміни. Вигляд кременевих виробів має певні аналогії у колекціях анатолійських стоянок, що так само, цілком можливо, пояснюється взаємодією у ході плавань від Європи до Азії. Рештки риб відомі зі стоянок Франкті, Юра та Марулас на Кітносі.

Результати археозоологічного аналізу матеріалів печери Франкті було видано лише попередньо. Вичерпна публікація має вийти незабаром. Вже у перших спробах оцінки ролі рибальства на цій стоянці С. Пейн з'ясував, що окремі кістки риби зустрічалися вже у пізньопалеолітичних шарах. Так само розрізнені знахідки відзначені у нижньому мезоліті, а от значний приріст — до 20–40 % відсотків усіх фауністичних знахідок відбувся у верхньому мезоліті [6, р. 60]. У пізнішій роботі той самий вчений підводив проміжні підсумки вже дещо іншим чином. За ним рештки блакитного тунця склали 95 % від усіх риб'ячих кісток та біля 50 % усіх залишків фауни [15].

Нещодавно висновки С. Пейна були переглянуті М. Роуз та Дж. Пауел (незалежно). Їх дослідження ще й досі не було опубліковане, але К. Перле у загальних рисах окреслила ті нові можливості інтерпретації, що з них витікають [18, р. 81]. За ними мінімальна кількість індивідів тунця була незначною та його домінування серед риб та в усій теріофауні було дещо перебільшено. К. Перле відмовляється від своїх попередніх концепцій на цій підставі та звертається до поглядів про домінуючу роль мисливства у господарстві мешканців печери Франкті [18, р. 82].

Мезолітичні шари з печери Циклопу на острові Юра принесли настільки значний комплекс решток іхтіофауни, що будь-які сумніви щодо переважання рибальства у життєзабезпеченні мешканців стоянки були неможливими. Риб'ячі кістки із цієї пам'ятки були вивчені двома незалежними методиками. Традиційний аналіз виконала Дж. Пауел, а Д. Мілона здійснила дослідження хребців, які, зазвичай, не вважаються достатньо інформативними [13; 20].

Дж. Пауел відзначила невеликий відсоток блакитного тунця зокрема та глибоководних риб взагалі. Комплекс іхтіофа-

уни печери Циклопу складається переважно з середньої та великої риби прибережних вод. Серед них абсолютно домінують морські карасі. Друга та третя за чисельністю родини — це скорпени та морські окуні. Особлива увага була звернута на родину скумбрієвих, в яку входять епіпелагічні риби, які плавають косяками у відкритому морі, але часто заходять і у прибережні води. У печері Циклопа відзначено п'ять-шість видів з цієї родини з десяти відомих на півночі Егейського моря. Вони представлені незначним числом решток. Тунець з'являється лише у верхньому мезоліті та й то у дуже малій кількості.

Д. Мілона, виконавши археозоологічний аналіз хребців, вимальовувала дещо іншу картину. Загальний склад комплексу співпадає в обох дослідниць. Проте, в окремих деталях, Д. Мілоні вдалося віднайти кілька важливих відмінностей. Перш за все, родина кефалевих у нижньому мезоліті наближається за значенням до головних складників іхтіофауни стоянки. Крім того, виявилось, що мігруюча риба з відкритого моря представлена, як мінімум, трьома різними родинami. Її вилов у нижньому мезоліті був досить значним та зменшився у верхньомезолітичних шарах. На думку Д. Мілони, відмінності у результатах по-яснюються постдепозиційними особливостями збереження кісток черепа (головний традиційний ідентифікатор родо-видової належності у риб) та хребців (які вивчала грецька дослідниця). За нею, можливо, підготовка окремих рибин до в'яління включала відтинання голови, а отже, викидання краніальних кісток на місці вилову [13].

Іхтіофауністичні матеріали з великої мезолітичної стоянки відкритого типу на острові Кітнос ще не опубліковані окремо. Тим не менш, ми знаємо про досить значну кількість риб'ячих кісток, які поступаються лише наземним та морським моллюскам [23]. Подібний склад мають органічні рештки схожої стоянки, нещодавно відкритої на острові Лесбос.

Постійною складовою культурних шарів мезолітичних пам'яток Егейської Греції є фрагменти черепашок.

У печері Франкті лише у нижньомезолітичних шарах представлена помітна кількість залишків слимака *Helix figulina*. Пізніші епізоди мешкання не принесли настільки значного числа фрагментів наземних моллюсків, щоб з певністю говорити

про їх антропогенну природу. В той же час уламки морських черепашок переважають у всіх горизонтах пам'ятки.

За Дж. Шеклтон нижній та верхній мезоліт відповідають зоні II розповсюдження морських молюсків у стратиграфічній послідовності печери. Ця зона характеризується переважанням одного виду — *Cyclope neritea* та широкою представленістю інших. Комплекс наступної зони III, поширеної впродовж фінального мезоліту та раннього неоліту, менш розмаїтий. *Cerethium vulgatum* складає 60–80 % [24].

У зоні II друга за чисельністю група була представлена тим самим *Cerethium vulgatum*. Значні серії формували *Murex*, *Cerastoderma*, *Columbella*, *Patella*; присутні були *Monodonta* та *Gibulla*.

У наступній зоні значно скорочуються збори *Cyclope neritea*. Всі інші види зберігають своє місце. З'являються окремі екземпляри *Tapes*.

За Дж. Шеклтон *Columbella*, скоріш за все, не вживалася у їжу, а збиралася вже мертвою на пляжах з декоративною метою. Такі види як *Patella*, *Monodonta* та *Gibulla* могли збиратися, не замочивши ніг, та власне без будь-якого обладнання. Для збору двостулкових молюсків варто було застосувати певні засоби для розпушення піску на певну невелику глибину. Це цілком могло бути зроблено і руками, хоча, звичайно, не так ефективно.

Cyclope neritea надає перевагу солонуватим водам та міг збиратися на мілководді неподалік від входу до печери. Він мав незначні розміри і не міг слугувати помітним внеском до дієти, навіть у величезних кількостях. Його вживання у їжу скоріш мало соціальний характер — подібно до лузання насіння у сучасній культурі. *Cerethium vulgatum*, хоча й зустрічається на мілководді, але, щоб зібрати його у достатній кількості, слід зайти у воду аж до глибини у кілька метрів. Він поруч з іншими молюсками міг застосовуватися у їжу самостійно.

У печері 1 з ущелини Клісура були відзначені лише суходільні молюски: *Rumina decollata* та *Lindholmiola* cf. *spectabilis* [11].

У печері Франкті були знайдені переконливі свідчення збиральництва рослин. У нижньому мезоліті мешканці стоянки збирали здебільшого фісташкові, мигдалевидні, груші та сли-

ви. Постійно зустрічалися і бобові та злакові. У верхньому та фінальному мезоліті поширення набули некарбонізовані зерна горобіяника та рештки сочевиці, мигдалевидної сливи, ячменю, півса [4].

У північнішій печері Теопетра були поширені розмаїті бобові, пшениць та дика пшениця-однозернянка [12].

Теріофауністичні комплекси доби мезоліту з печери Франккі досить одноманітні. Усюди переважає європейський олень. У нижньому мезоліті присутні дикий кабан та лисиця, кролик та розмаїті птахи. У верхньому абсолютна більшість решток залишилася від європейського оленя та дикого кабана.

Реконструкція об'єктів полювання мезолітичних мешканців печери Теопетра ґрунтується лише на 60 виразних фрагментах кісток. Кістки малих тварин та птахів досить численні. Переважають кістки невизначених *Capra/Ovis*. Серед видів присутні олень, європейський олень, кабан, собака, лисиця, воронячі, голуби та інші [14, р. 201]. Близькі результати було одержано в ході вивчення невеликої колекції з печери 1 ущелини Клісура. Тут було визначено зайця, лань та дикого кабана, але переважали все ж таки кістки птахів: сірої куріпки та дрохви [11, р. 118]. Стоянка на острові Кітнос принесла, здебільшого, кістки невеликих ссавців [23].

Зовсім інша картина вимальовується у ході археозоологічного аналізу шарів середньокам'яної доби з печери Циклопу на острові Юра. Такий звичайний усюди європейський олень представлений усього чотирма кістками та одним шматком рогу. Скоріш за все, олені не замешкували невеликий безлюдний острівець Юра, а кістки були принесені сюди людьми з материка чи з більших островів. Абсолютно переважають карініи. Дикий кабан займає друге за чисельністю місце, але ніколи не перевищує 1/8 решток усіх ссавців. Більшість кісток ссавців походять від дикої кози, яка, безумовно, мешкала на острові. Було визначено низку видів птахів, серед яких переважали буревісник та дрохва [26].

Таким чином, кожна з нечисленних стоянок мезоліту Греції має свої особливості. Способи життєзабезпечення мешканців кожної з них були досить відмінними. Якщо рибалки з печери Франккі здебільшого обирали здобиччю блакитного тунця, то мешканці острова Юра навпаки полювали на невелику прибе-

режну рибу. Мисливці з Арголіди переслідували європейського оленя та дикого кабана, а от насельники печер Циклопу та Теопетра надавали перевагу диким козам. Збиральництво морських молюсків мало менше значення за здобування суходільних слимаків майже усюди, але й тут існує виняток — стоянка Франкті. Ця строкатість може знайти своє пояснення у загальній нечисленності мезолітичних пам'яток у цьому регіоні.

Крім нечисленності, на релевантність інтерпретацій значно впливає однотипність більшості стоянок. Всі вони — це печерні стоянки. Лише Марулас на Кітносі — це пам'ятка відкритого типу. Переважно мезолітичні шари знаходять у ході розкопок довгих стратиграфічних послідовностей, а не під час розвідок. Тому варто очікувати, що до нас дійшли лише стації окремих, особливих типів, відмінні від тих, які складали більшість у давнину.

Все ж таки існують певні спільні елементи у способі адаптації, які поєднують мезолітичних насельників Егейської Греції та відрізняють їх від сучасників із внутрішніх Балкан. Надзвичайне розмаїття ресурсів життєзабезпечення притаманне саме грецьким пам'яткам. Значну роль відігравали збиральництво та морська рибалка. Мисливці обирали цілу низку видів тварин. Серед них виразними серіями представлені невеликі ссавці та птахи. Точне визначення співвідношення окремих видів господарювання навряд чи можливе, і це також характерна риса печер з шарами, насиченими молюсками, з численними знахідками обпалених зерен та шкаралуп горіхів, кісток риб та птахів. Надзвичайно диверсифікована ресурсна база та звернення до зазвичай малопривабливих видів здобичі (молюски, рослини, маленькі ссавці) досягли свого максимуму саме на островах та узбережжі Егейського моря. Отже, стоянки середньокам'яної доби цього регіону репрезентують собою найкраще втілення «революції широкого спектру» — розширення ресурсної бази у мезоліті. На думку більшості вчених ця «революція» є наслідком кризи мисливського господарства.

Морська рибалка мала щонайменше дві організаційні форми: прибережна рибалка та вилов косяків мігруючої риби. Остання переважала у Франкті та була досить виразно представлена у нижньомезолітичних шарах печери Циклопу. До числа мігруючої риби відносяться тунець, пеламіда, макрель,

туфар, ставридові. Вони мешкали більш-менш значними косяками у відкритому морі, а в прибережні води заходили лише час від часу. Члени родини скумбрієвих та кефаль — це риба з високим вмістом жиру. Вилов одного косяку такої риби забезпечував значне надходження протеїнів та жирів за короткий проміжок часу. До того ж саме ця риба традиційно в'ялилася та солилась для довготривалого зберігання.

Організація здобуття такої риби є досить дискусійним питанням. Безумовно, вона зустрічається у прибережних водах, проте вилов її на систематичній основі потребував виходу у відкрите море. Отже, мезолітичне населення Греції повинно було мати човни, здатні на більше ніж каботажне плавання. Це, в свою чергу, імплікує певний рівень розвитку обробки дерева та соціальну кооперацію, адже подібні плавання не могли бути індивідуальним заходом. Особливо ефективним здобуття такої риби може бути лише за застосування тралення сітями. Склад шоловленого тунця у печері Франкті дозволив С. Пейну висловити припущення про лов за допомогою сіті з вагами [15]. Сьогодні вилов тунця в Середземному моря є досить поширеним традиційним заняттям. Так, на Сицилії відома традиційна форма сезонного здобуття тунця — «маттанца». На більшій частині острова вона вже перетворилася на туристичний фестиваль і лише на західному узбережжі та на Егадських островах зберігає первинне господарське значення. У час формування косяків, у травні — на початку червня, у цілком певних місцях, на сезонних маршрутах риби рибалки ставлять велику сіть (тоннара, буває понад 1 км довжиною), яка звужується до невеликого тупику (*камера дель морте*). Рибу, яка потрапила до пастки, повільно витягають до поверхні, де добивають гарпунами або й незначними дрючками. Подібна діяльність відома і у східній Іспанії, на узбережжі Алжиру та Тунісу [3].

Скоріш за все, у мезоліті Егейського моря рибалка у відкритому морі організовувалася так само: сезонно, у час формування косяків — навесні чи восени. Появу цього складно організованого виду господарської діяльності можна датувати початком голоцену — завдяки знахідкам у найнижчих шарах печери Циклопу. Відмінності у складі іхтіофауністичних комплексів печер Франкті та Циклопу можна гіпотетично пояснити відмінностями у сезоні мешкання на стоянках. Безумовно, оби-

дві пам'ятки являють собою палімпсести, де численні епізоди заселення накладалися один на один навіть у межах одного періодизаційного таксону. Проте, цілком можливо, що у місцезнаходженні на острові Юра переважали літні відвідини, а от на арголідській стоянці — весняні та/чи осінні.

Прибережна рибалка могла здійснюватися як прямо з берега, так і з невеликих плавальних засобів, що не відходили від узбережжя далі за кілька кілометрів. Цей промисел цілком міг бути індивідуальним. Головним знаряддям його був риболовний гачок. Ціла серія таких гачків, зроблених з рогу, була знайдена у печері Циклопу. Навряд чи можливим був лов на наживку. Великий розмір гачків змушує припустити застосування блешні. Це нагадує гіпотезу С. М. Бібікова про можливе використання у риболовлі трапецій мурзак-кобинської культури з ретушованою довгою стороною [1]. Трапецоїдні мікроліти з трьома-чотирма ретушованими крайками складають невід'ємну складову кременевих комплексів рибальських стацій Егейського моря. Вперше описані у верхньому мезоліті (фаза VIII) Франкті, вони відомі у Маруласі на Кітносі, у печері Циклопу та на стоянці Сідарі на острові Корфу. Ще К. Перле припускала їх зв'язок з рибалкою — хоча й непрямий [19]. На нашу думку, вони могли використовуватися у якості блешні.

Дискусія про роль риболовлі у життєзабезпеченні мезолітичного населення Егейської Греції лише починає розгортатися [13; 17; 20]. Все ж таки, на нашу думку, маємо визнати, що принаймні третина їстівних калорій, що одержували прадавні насельники у верхньому мезоліті Франкті, у всіх шарах печери Циклопу та на Маруласі на Кітносі, походила від морської рибалки. Крім того, складна організація, особливе обладнання та навички, необхідні для цього промислу, скоріш за все, надавали йому певного суспільного престижу, а, отже, його соціальне значення могло бути й більшим за суто біологічну частку у загальній масі здобутого протеїну.

Свідчення збиральництва часто зустрічаються на стоянках грецького мезоліту. Збиральництво молюсків набуло таких розмірів, що мезолітичні шари окремих пам'яток набувають вигляду «черепашкових куп» (shell middens), похованих відкладами наступних епох. Парадоксальним чином суходільні слимаки переважають над морськими черепашками на острів-

них стоянках [23; 26]. Навряд чи ця діяльність потребувала складної організації чи обладнання. Скоріш за все, вона здійснювалася дітьми та підлітками. Збиралися як молюски з пляжів, так і такі, за якими треба було пірнати. У нижньому та верхньому мезоліті більшість молюсків були незначними за розміром та зустрічалися безпосередньо біля місць мешкання. Мабуть, вживання в їжу молюсків не мало самостійного значення. Вони могли використовуватися як додаткове підживлення та/чи смаколик.

Численні рештки рослин на місцях, де жила прадавня людина, свідчать на користь широкого розвитку збиральництва. У печері Франкті носії культури нижнього мезоліту споживали фісташки, мигдаль, груші, ячмінь та овес. У верхньому мезоліті кількість рослинних залишків зростає. Велика кількість обгорілих цілих горіхів мигдалю та фісташок у кількох вогнищах може говорити про їх попередню термічну обробку. Більшість протеїну забезпечували бобові, а карбогідратів — злакові.

В Егейській Греції значну роль у соціальних зв'язках поодобищинного рівня відігравали морські шляхи. Траєкторії обміну пов'язували європейське узбережжя з малоазійським через численні острови. Безпосередня форма цих контактів нам невідома. Безумовно, можна виключати гіпотезу про єдину соціоетнічну спільноту, яка б замешкувала обидва береги Егейського моря. Склад етнічно визначальних виробів (мікролітів) на стоянках з Анатолії та материкової Греції має лише стадіальну схожість і не є достатньо близьким, аби мова могла йти про об'єднання рангу археологічної культури чи, навіть, культурно-історичної спільноти.

Якщо діахронічна варіативність грецького мезоліту досить добре з'ясована, то просторове групування пам'яток і досі лишається «білою плямою». Основною причиною цього, перш за все, є недостатня кількість стоянок, які були б відомі на сьогодні. До того ж стоянки не утворюють територіальні кластери, зустрічаються поодинокі, будучи розпорошені на значних територіях. Тим не менш, можна говорити про щонайменше дві відмінні групи населення — одна з «автохтонним» набором знарядь праці, друга — з мікролітами анатолійських типів. У першому випадку йдеться про круто ретушовані вироби, здебільшого, на заготованих неправильної форми. Це як

епонімна пам'ятка Франкті, так і переважна більшість інших стоянок материкової Греції [11; 19]. З острівних знахідок подібний комплекс було виявлено на Маруласі на Кітносі [23]. Останні ж включають артефакти на пластинках, перш за все сегменти. Стоянки другої групи відомі на островах Юра та Лемнос [22]. Їх найближчими аналогіями є епіпалеолітичні стоянки Південної Анатолії. Таким чином, на островах Егейського моря зустрічалися мореплавці двох різних культурних традицій. Певне посилення східних впливів відчувається на європейському континенті безпосередньо перед проникненням неолітичних колоністів. Так, у останніх мезолітичних відкладах печери Франкті виявлені двобічно оброблені вістря подібні до відомих на Близькому Сході. Отже, міжматерикові контакти готували підґрунтя до майбутньої неолітизації регіону.

На кількох стоянках, відомих як уздовж континентального берега, так і на островах, представлена велика кількість решток риби та морських молюсків. Лише кілька стоянок з недовисокою виразними археозоологічними колекціями вивчені в глибині суходолу. Виразну групу складають кістки мігруючої риби з відкритого моря. Її вилов вимагав володіння технологіями плавання далеко від прибережних вод та колективної кооперації зусиль.

Етнографічні паралелі з сучасною колективною рибалкою на тунця («маттанцю») дозволяють припускати, що, скоріш за все, у мезоліті Егейського моря рибалка у відкритому морі організовувалася подібним чином: сезонно, у час формування косяків — навесні чи восени. Гіпотетичне відтворення складу здобичі свідчить, що принаймні третина їстівних калорій, які одержували прадавні насельники на стоянках, де такий підрахунок можливий (Франкті та печера Циклопу), походила від морської рибалки. Значну роль грало збиральництво молюсків та рослин. Основним об'єктом полювання був європейський олень. Подальші дослідження зможуть пролити більше світла на спосіб життєзабезпечення населення Егейської Греції.

На жаль, наявного матеріалу замало для аналізу соціальних аспектів економічної діяльності. Можемо лише припускати присутність особливих промислових колективів, пов'язаних з рибалкою у відкритому морі, та кооперацію зусиль для здобуття риби під час формування косяків. Цікавим відображенням

економічної орієнтації на використання ресурсів моря є такий соціальний феномен як гіпотетична трансегейська мережа контактів.

Джерела та література

1. Бибииков С. Н. Производственная роль костяного инвентаря в хозяйстве позднепалеолитического общества Крыма / С. Н. Бибииков // Ученые записки Ленинградского университета. — 1949. — Т. 13. — С. 12–45.
2. Facorellis Y. The cave of Theopetra, Kalambaka: radiocarbon evidence for 50,000 years of human presence / Y. Facorellis, N. Kyparissi-Apostolika, Y. Maniatis // Radiocarbon. — 2001. — Vol. 43(2B). — P. 1029–1048.
3. Ginkel R. Killing giants of the sea: contentious heritage and the politics of culture / R. Ginkel // Journal of Mediterranean studies. — 2005. — Vol. 15. — P. 71–98.
4. Hansen J. The palaeoethnobotany of Franchthi Cave / J. M. Hansen. — Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 1991. — 279 p.
5. Jacobsen T. W. Excavations at Porto Cheli and Vicinity, Preliminary Report II: The Franchthi Cave / T. W. Jacobsen // Hesperia. — 1969. — Vol. 38. 343–381.
6. Jacobsen T. W. Excavations in the Franchthi Cave, 1969–1971, Part I / T. W. Jacobsen // Hesperia. — 1973. — Vol. 42. — P. 45–88.
7. Jacobsen T. W. Excavations in the Franchthi Cave, 1969–1971, Part II / T. W. Jacobsen // Hesperia. — 1973. — Vol. 42. — P. 253–283.
8. Jacobsen T. W. Franchthi Cave and the Beginning of Settled Village Life in Greece / T. W. Jacobsen // Hesperia. — 1983. — Vol. 50. — P. 303–319.
9. Kotsakis K. From the Neolithic side: the Mesolithic/Neolithic interface in Greece / K. Kotsakis // The Greek Mesolithic / Ed. N. Galanidou and C. Perläs. — London: British School at Athens, 2003. — P. 217–222.
10. Koumouzelis M. The Early Upper Palaeolithic in Greece: the excavations in Klisoura Cave / M. Koumouzelis, B. Ginter, J. K. Kozlowski та інш. // Journal of Archaeological Science. — 2001. — Vol. 28. — P. 515–539.
11. Koumouzelis M. Mesolithic finds from Cave I in the Klisoura Gorge, Argolid / M. Koumouzelis, J. Kozlowski, B. Ginter // The Greek Mesolithic / Ed. N. Galanidou and C. Perläs. — London: British School at Athens, 2003. — P. 113–122.
12. Kyparissi-Apostolika N. The Mesolithic in Theopetra Cave: new data on a debated period of Greek prehistory / N. Kyparissi-Apostolika // The Greek Mesolithic / Ed. N. Galanidou and C. Perläs. — London: British School at Athens, 2003. — P. 189–198.

13. Mylona D. The exploitation of fish resources in the Mesolithic Sporades: fish remains from the Cave of Cyclope, Youra / D. Mylona // *The Greek Mesolithic* / Ed. N. Galanidou and C. Perlès. — London: British School at Athens, 2003. — P. 181–188.
14. Newton S. The Mesolithic fauna from Theopetra Cave / S. Newton // *The Greek Mesolithic* / Ed. N. Galanidou and C. Perlès. — London: British School at Athens, 2003. — P. 199–205.
15. Payne S. Faunal Change at Franchthi Cave from 20,000 B. C. to 3,000 B. C. / S. Payne // *Archaeozoological Studies* / Ed. A. T. Clason. — New York and Amsterdam: 1975 —P. 120–131.
16. Perles C. An alternate (and old-fashioned) view of Neolithisation in Greece / C. Perles // *Documenta Praehistorica*. — 2003. — Vol. 30. — P. 99–113.
17. Perlès C. Les Industries lithiques taillées de Franchthi (Argolide, Grece). Présentation générale et industries paléolithiques / C. Perlès. — Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 1987. — 356 p.
18. Perles C. Mesolithic at Franchthi: an overview of the data and problems / C. Perles // *The Greek Mesolithic* / Ed. N. Galanidou and C. Perlès. — London: British School at Athens, 2003. — P. 79–87.
19. Perlès C. Les Industries lithiques taillées de Franchthi (Argolide, Grece). Les Industries du Mesolithique et du Neolithique / C. Perlès. — Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 1990. — 288 p.
20. Powell J. The fish bone assemblage from the Cave of Cyclope, Youra: evidence for continuity and change / J. Powell // *The Greek Mesolithic* / Ed. N. Galanidou and C. Perlès. — London: British School at Athens, 2003. — P. 173–179.
21. Reingruber A. CANew 14C databases and 14C charts. Aegean Catchment (E GREECE, S BALKANS and W TURKEY) 10,000–5500 cal BC / A. Reingruber, T. L. // — 01/08/2008. — 2008. 01/08/2008. <http://www.canew.org/data.html>
22. Sampson A. Entre l' Anatolie et les Balkans: une sequence mesolithique-neolithique de l' ile de Youra (Sporades du Nord) / A. Sampson, J. Kozłowski, M. Kaczanowska // *Prehistoire de l' Anatolie, Genese de deux mondes* / Ed. M. Otte. — Liege: ERAUL, 1998. — P. 125–141.
23. Sampson A. The Mesolithic settlement at Maroulas, Kythnos / A. Sampson, J. Kozłowski, M. Kaczanowska та інші. // *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*. — 2002. — Vol. 2. — P. 45–67.
24. Shackleton J. C. Marine Molluscan Remains from Franchthi Cave / J. C. Shackleton. — Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 1988. — 194 p.
25. Thissen L. Thessaly, Franchthi and Western Turkey: Clues to the Neolithisation of Greece / L. Thissen // *Documenta Praehistorica*. — 2000. — Vol. 27. — P. 141–154.

10. Trantalidou K. Faunal remains from the earliest strata of the Cave of Cyclope, Youra / K. Trantalidou // The Greek Mesolithic / Ed. N. Galanidou and C. Perlàs. — London: British School at Athens, 2003. — P. 145–172.

D. V. Kiosak

SUBSISTENCE STRATEGIES OF EUROPEAN AEGEAN SEA COAST INHABITANTS DURING THE MESOLITHIC

The paper synthesises the available data on subsistence European Aegean Sea coast inhabitants during Early Holocene. The particular subsistence model is reconstructed. It was based mainly on the exploitation of marine resources — fishing and mollusc gathering. The hypothetical transaegean social network is closely related to marine orientation of Mesolithic lifestyles.

Key words: *Mesolithic, paleoeconomy, social contact networks in fishers, hunters, gatherers communities*

Д. В. Киосак

СТРАТЕГИИ ЖИЗНЕОБЕСПЕЧЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ ЕВРОПЕЙСКОГО ПОБЕРЕЖЬЯ ЭГЕЙСКОГО МОРЯ В ЭПОХУ МЕЗОЛИТА

В статье на основании синтеза имеющейся на сегодня информации относительно жизнеобеспечения носителей мезолитической культуры Эгейского побережья реконструируется их особый способ ведения хозяйства. В основном он основывался на использовании морских ресурсов — рыбы и моллюсков. Гипотетическая трансэгейская социальная сеть контактов тесно связана с морской ориентацией жизнеобеспечения.

Ключевые слова: *мезолит, палеоэкономика, социальные сети древних рыболовов, охотников, собирателей.*

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД УКРАЇНЦІВ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ V–XVII СТ.

У статті досліджується поховальний обряд українців Буковини та сусідніх українських теренів від V до XVII ст. Наявність кремаційних і інгумаційних типів поховань пояснюється як перехідним періодом від дохристиянських вірувань і обрядів до християнських, так і цілим рядом інших факторів.

Ключові слова: обряд, язичники, християни, поховання, могильники, городища, ями, кургани.

Відомості про поховальну обрядовість давніх українців можна отримати з писемних джерел та за матеріалами археологічних розкопок. Поховальний обряд русів періоду I тис. н. е. широко описаний у творах арабських мандрівників та в давньоруській літературі.

Найбільш багатими і достовірними є повідомлення арабських авторів Ахмеда Ібн Фадлана, Ібн Русте та ін., які хоча й негативно ставились до вірувань немусульман, але детально зафіксували ту обрядовість, яка зустрічалась їм під час контактів з давньоруським населенням українських теренів.

Такий детальний опис язичницьких обрядів арабськими авторами пояснюється, в першу чергу, прагненнями знайти шляхи для ісламізації русів.

Середньовічні східні географи досить чітко відрізняли обряди поховань слов'ян від русів, які вже в той час (період середньовіччя) бачили в цих групах населення різні етнічні спільності. В радянській літературі до 90-х років XX ст. переважала думка, що слов'яни і руси періоду I тис. — це народи, які є представниками однієї етнічної спільності, але лише в назвах певних її частин мають відмінності. Така точка зору зрозуміла, якщо брати до уваги те, що радянська ідеологічна система прагнула всіма засобами довести спільність трьох східнослов'янських народів (росіян, українців і білорусів) та процес утворення двох останніх народів лише з XIII–XIV ст.

У XX ст. українські дослідники (М. Грушевський, В. Шаян, С. Килимник, Ю. Шилов, В. Скуратівський, В. Шевчук,

В. Щербаківський, Б. Яценко та ін.) незаперечно доводять існування українського етносу не лише в часи виникнення й розвитку Київської Русі, а й значно раніше.

Про те, що вже у IX–X ст. мало місце розуміння чітко сформованого етносу русів-українців, є матеріали у таких писаних західноєвропейських джерелах, як «Бертинські аннали» та «Баварський географ». Зокрема, в «Баварському географі» повідомляється про те, що вже в IX ст. руси завоювали і підкорили ряд племен, які жили з ними в сусідстві [12, с. 14–15]. Виділення українців (росів) як окремого етносу зустрічаємо і в повідомленнях візантійського правителя Костянтина Багрянородного (X ст.) [15, с. 41].

В дохристиянські часи на русо-українських землях існувало декілька типів поховальних обрядів: трупоспалення (кремація) поза місцем поховання, трупоспалення на місці поховання і поховання людини у могильній ямі (інгумація). Якщо два перших типи були характерними для глибокої давнини, то поховання людини у могильній ямі в часі зустрічається пізніше, але й цей тип поховань виник задовго до прийняття християнства. Відомості, отримані від попередників і з власних спостережень про ранні форми поховального обряду (від періоду середини I тис.) у східних слов'ян, повідомляє Ібн Русте, який жив у X ст. Він подає опис обряду трупоспалення поза місцем поховання, що був переважаючим серед слов'ян у другій половині I тис.

Ібн Русте писав: «Коли помирає хто-небудь з них, вони спляють його тіло. Жінки їх, коли помирає чоловік, роздирають собі ножем руки і обличчя. Наступного дня після спалення покійника відправляються на місце, де воно відбувалося, збирають попіл і кладуть його до урни, яку встановлюють потім на горбі. Через рік після смерті покійника беруть двадцять дзбанків меду і несуть їх на той горб, де збираються родичі покійного, їдять, п'ють, а потім розходяться... При спаленні покійників веселяться, висловлюючи тим радість свою, що Бог був милостивий до покійного, взявши його до себе» [2, с. 113].

Трупоспалення на місці поховання описує інший арабський мандрівник, секретар посольства багдадського халіфа Ахмед Ібн Фадлан, який побував на землях Русі на початку X ст. Побувавши на похованні багатого руса, Ібн Фадлан зазначає, що при похованні бідної людини роблять малий човен, куди

кладуть покійника і спляють. Поховання ж багача набагато складніше і повинно підкреслити його соціальне і майнове становище. Човен для обряду вибирався великий, у ньому споруджували навіс-колибу з дорогих тканин, куди перед спаленням вкладали тіло покійника у сидячій позі. Під час обряду поховання здійснювався розподіл майна померлого, готувався для нього новий одяг. Від часу смерті і до поховання родина померлого веселилася і частувалася. Місце спалення засипалось глиною у вигляді горба-могили, на якій встановлювалось дерево з написом імені померлого і його царя [3, с. 144–146].

Згадуваний уже Ібн Русте описує у русів також обряд тілопоховання (інгумації): «Коли помирає в них хто-небудь зі знаті, то викопують йому могилу у вигляді великої хати, кладуть його туди і разом з ним кладуть як одяг його, так і браслети золоті, які він носив; потім опускають туди багато їстівних запасів, посуд з напоями... Вкінці кладуть у могилу любиму жінку покійника, гріб закривають і вона помирає там» [2, с. 100–103].

Писемні джерела арабських мандрівників вказують лише на основні типи поховального обряду давніх русів, але не конкретизують територіальних меж їх поширення, локальні особливості обряду поховань на західних руських землях, включно з Буковиною. Тому основними джерелами з вивчення даного питання є археологічні (могильники, окремі поховання, пережиткові явища в похованнях більш пізнього часу та ін.).

Хоча описані арабськими мандрівниками обряди поховань переважно стосуються населення східних теренів Русі, можна припустити, спираючись на археологічні знахідки, що подібними вони були і в інших регіонах.

Найбільш давнім поховальним обрядом західноукраїнських теренів було також трупоспалення. Кремація поза межами поховання є найдавнішим типом поховань давніх українців. Появу поховальних обрядів з трупоспаленням на місці поховання та трупопокладання у поховальній ямі дослідники відносять до часу посилення князівської влади на давньоруських землях, поглибленням процесу соціально-майнової диференціації, коли більш заможні панівні верстви суспільства намагались виділитись від решти суспільства. Проте під їх впливом, а з прийняттям християнства і під впливом нової релігії, трупопокладання поширилось також серед бідніших верств населення.

Ранні могильники-кургани, що належали слов'янам-українцям, відомі на західноукраїнських землях від Волині до Закарпаття і Буковини. Вони звичайно розташовувались на певній відстані від поселення і нараховували від 5 до 100 поховань. Насипи були невисокими — 50–100 см, діаметром 4–10 м [11, с. 43].

У більшості розкопаних курганних могильників на горизонті знаходились залишки невеликого вогнища. Але сам акт трупоспалення відбувався поза межами могильника. В могильниках стояли горщики із спаленими кістками. Мали місце і безурнові поховання, коли спалені кістки знаходились у насипу, на горизонті або в поглибленні могильника.

Невеликий курганний могильник, який складався з чотирьох курганів, був виявлений буковинським археологом В. Тимощуком поблизу села Чепоноси на Хотинщині. Ще у 60–70-х роках ХХ ст. було досліджено два кургани з трупоспаленнями. В одному з них виявлена глиняна обпалена ділянка розміром 1,4×1,1 м. Наявність цього майданчика, як вважав В. Тимощук, є свідченням кремації на місці поховання [17, с. 94–95]. Проте його розмір викликає сумнів у трупоспаленні на могильнику, скоріше всього, воно відбулося поза могильником, а обпалена ділянка є місцем ритуального вогнища.

У колективній монографії «Слов'яни Південно-Східної Європи у переддержавний період» за редакцією В. Барана, П. Абашина, Б. Магомедова та інших при характеристиці поховального обряду V–VII ст. наведено приклад досліджених В. Тимощуком у середині 60-х років ХХ ст. двох могильників біля села Чепоноси, один з яких був діаметром 15 м, висотою 30 см. Обпалена глиняна ділянка на горизонті мала розмір 1,5×1,4 м з товщиною обпалення 10 см. На ділянці знаходилось вугілля з кальцинованими людськими кістками [14, с. 230].

Останні матеріали дозволяють зробити припущення, що на описаному вище могильнику могло відбуватися трупоспалення безпосередньо на місці поховання.

Особливості поховального обряду у насипах-могильниках — трупоспалення поза могильником, ритуальні вогнища на горизонті і в насипу, перепалені кістки, які зібрані у купки, уламки посуду в насипу — простежуються до Х ст. включно.

Показовим у цьому відношенні є могильник біля поселення Чорнівка, що знаходиться в Прутсько-Дністровському межи-річчі Буковини.

Чорнівський могильник, який досліджували археологи І. Русанова, Б. Тимощук, Л. Михайлина [10, с. 74–76] нараховує більше ста курганів, знаходиться на схилі горба і на плоскій ділянці за 150 м від річки Солонець між двома її притоками. Висота курганів на час їх дослідження (70–80-ті роки ХХ ст.) становила 0,2–0,4 м і до 0,9 м від рівня давньої основи. За планом усі вони мають овальну форму з витягненнями в напрямку схід — захід.

Археологами розкопано більше десяти курганів. У курганах виявлено кальциновані кістки (кургани 3, 5, 10). Зокрема, в кургані 3 вони знаходились на горизонті в маленьких купках, у кургані 5 — у насипу та в неглибокій ямці нижче горизонту. В кургані 10 кістки виявлені в районі ровика, який кільцем охоплював насип. У більшості досліджених курганів виявлено кістковий попіл.

Курган 10, в якому виявлена велика довгувата яма, має темне заповнення. Тут знайдено велику кількість ліпних і гончарних фрагментів кераміки, попіл, вугілля. Зі східного боку рову знаходились дві ями глибиною 40–50 см та шириною 50 см, заповнені вугіллям і попелом. В одній із ямок виявлено обпалені зуби корови. Мабуть, у цих ямах горіли ритуальні вогнища, на яких готувалась ритуальна їжа і де відбувались поминання та жертвоприношення.

Подібні матеріальні рештки (ямки із заповненнями керамічними уламками, вугіллям) наявні і в інших курганах, а в кургані 6 виявлено залишки недогорілого поліна довжиною 80 і товщиною 15 см.

Ці знахідки свідчать про поховання в Чорнівському могильнику шляхом трупоспалення поза могильником і розміщення залишків спалення в курганах. Могильник села Чорнівка виділяється наявністю слідів тризни (поминального обіду) та ритуальних вогнищ. За виявленою керамікою Чорнівський могильник можна віднести до IX ст.

Безкурганні ямні поховання з кремацією тіла покійника поза межами поховання виявлені в районі Верхнього Пруту в селі Ревне на Кіцманщині. Археологічні дослідження тут про-

води́ли ті ж самі археологи, які обстежували описаний вище Чернівський могильник, — Л. Михайлина, Б. Тимощук, І. Руванова [6, с. 70–72].

В селі Ревне досліджено більше п'ятдесяти ямних безкурганних поховань, обци́нне місце спалення небіжчиків та культове місце. Поховання відбувалися у круглих або овальних ямах глибиною до 0,4 м та з плоским або округленим дном.

У могильних ямах виявлено залишки поховального вогнища у вигляді суміші землі з попелом, перепаленими кістками, вугіллям.

У похованнях виявлено також ліпну і гончарну кераміку, обпалену глину, каміння та розплавлене скло [5, с. 72].

Обци́нне місце спалення виявлено в північно-західній частині могильника. Воно мало вигляд прямокутної ями, заглибленої на 0,35 м, розмірами 2,65×1,1 м. Дно ями було сильно обпалене. Тут виявлено кальциновані кістки людей, тварин, а також вугілля, уламки ліпного і гончарного посуду. Кістки тварин на місці спалення, на думку Б. Тимощука, свідчать про рештки жертвоприношень [19, с. 33].

Відзначу й те, що наявність спеціально відведеного місця для спалення тіла померлого у «ямах-крематоріях» є характерним для описуваного часу й для інших регіонів України (Волинь, Поділля та ін.).

На могильнику виявлено також яму глибиною 0,7 м, діаметром 1,2 м. Дно ями перепалене і вкрите шаром вугілля, що свідчить про наявність у цьому місці в давнину ритуального вогнища. Як вважають дослідники, цю яму не можна вважати звичайним похованням, швидше всього, це жертвна яма — частина могильного «святилища» [7, с. 218].

Щодо існування одночасно (VIII–X ст.) Ревненського безкурганного і Чернівського курганного могильників, розташованих досить близько одне від одного, археолог Л. Михайлина допускає можливість їхньої приналежності до різних слов'янських угруповань. Науковець висловлює також думку, що факт розташування безкурганного могильника біля городища, а курганного біля селища може вказувати на явище соціального характеру [5, с. 75–76].

Комплексні дослідження багатьох буковинських могильників другої половини I тис. і аналіз досліджень науковців в ін-

ших регіонах України дали можливість археологу Б. Тимощуку змалювати картину поховального обряду східних слов'ян, у тому числі й буковинців, часу більш ніж у тисячоліття віддаленого від наших днів. Оскільки, на мою думку, цей опис є найбільш достовірним і правдоподібним, то дозволю собі подати його в широкому викладі: «Мертвих спалювали на відкритому повітрі, іноді в спеціально влаштованих для цього печах-«крематоріях». Рештки кремації ховали в урнах або без них, у неглибоких ямках або поховальних камерах, під курганми або без них. Під курганними насипами на давній поверхні землі виявляються сліди вогнищ.

Про культовий характер поганських курганів свідчать такі археологічні ознаки:

– Наявність під курганом поховального майданчика, влаштованого на давній поверхні землі або на земляній підсипці. Цей майданчик звичайно обпалений чи підмазаний глиною, на ньому лежать залишки жертвоприношень: кістки тварин, уламки глиняного посуду, різноманітні предмети часто зі слідами вогню.

– Місце поховання відгороджувалося, як і поганські святилища, сакральними межами, які відокремлювали царство життя і смерті. Ці межі влаштовувалися у вигляді кільцевих рівчаків, заповнених вуглистою землею, кам'яних кілець, кільцевого шару золи і вугілля, іноді у вигляді огорожі зі стовпів і покладених між ними горизонтальних колод тощо.

– Наявність на вершині кургану або його схилах слідів вогню, залишків поминальних трапез та інших слідів ритуальних дій (кісток тварин, уламків посуду).

Поганський обряд поховання супроводжувався поминальним бенкетом, а в багатьох випадках іграми, які в літописі згадуються як «тризна» [9, с. 41] щоб відігнати злих духів. Залишки бенкетів на могилах могли ховати в жертвних ямах, які зустрічаються на могильниках. Ці культові дії свідчать про те, що поховання були своєрідними святилищами, де віруючі могли зустрітися з духами предків, влаштувати на їхню честь жертвні бенкети» [19, с. 114–115].

Період X–XI ст. характеризується вченими як перехідний від кремації (трупоспалення) до інгумації (трупопоховання). Свідченням цього є досліджене Б. Тимощуком Добринівське городище. Тут у великій громадській будівлі, у розширеній до-

нову ямі виявлено скелет старшого віку людини, який лежав обличчям донизу. Скелет був засипаний землею впереміж з кам'яним, шматками кераміки, обпаленими кістками тварин.

Таке поховання може бути свідченням прояву культу предків та культу збереження людських кісток, що характерно для християнського часу [17, с. 52–53].

Курганний могильник (з десяти курганів) виявлено Б. Тимощуком у Прутсько-Дністровському межиріччі біля села Горішні Ширівці, який відноситься до XI — початку XII ст. Цікавим є те, що тут одні могили мають сліди трупоспалення, а інші — групопокладання в неглибоких прямокутних ямах та дубових домовинах.

Досить цікавими є поховання, які також досліджувались Б. Тимощуком, на місці літописного Василева на річці Дністер. Це були сімейні гробниці діаметром від 6 до 12 м, оточені кам'яними плитами (гробниці-кромлехи). В кожній гробниці знаходилося декілька поховань у дубових домовинах.

Так, наприклад, у кромлесі за № 4, діаметром 10–12 м, виявлено 6 поховань — чоловіче, жіноче і дитячі. Поховані лежали на спині, головою на захід, а сам могильник у кромлесі розташовувався чітко за лінією північ — південь. Поряд з кромлехами виявлено ритуальні ями з залишками тризни. Б. Тимощук робить висновок, що наявність у XI ст. кромлехів — слов'янського семантичного символу сонця — свідчить про збереження язичницьких традицій у поховальному обряді і після прийняття християнства серед буковинців [16, с. 93–94].

Окрім кромлехів, підкамінних і ґрунтових поховань, у Василеві було виявлено 17 кам'яних саркофагів, які знаходились навколо і всередині кам'яного храму. Датуються вони XII–XIII ст. [16, с. 88–89].

На терені Чорнівського городища від часу XIII–XIV ст. буковинськими археологами розкопано 32 поховання, які були здійснені за християнським обрядом. Дослідженням поховань у 70–80-х роках XX ст. займалися Б. О. Тимощук (поховання 1, 2) та М. А. Філіпчук (поховання 3).

Значна частина ямних безкурганних поховань Чорнівського городища була досліджена І. П. Возним, який констатував, що всі поховання здійснено у звичайних могильних ямах довжиною 1,8–2 м, шириною 0,5–0,6 м. Найчастіше в похованнях

зустрічається схрещування рук на грудях (близько 50 % поховань), що вказує на дотримання християнського звичаю. Більшість поховань орієнтована головою на захід, що відповідало давньому слов'янському звичаю [1].

У 1999–2000 роках ученим-археологом С. В. Пивоваровим розкопано і вивчено сім поховань з Чорнівського могильника.

Поховальний обряд буковинців періоду розвиненого середньовіччя (XI–XV ст.) добре охарактеризований С. Пивоваровим у книзі «Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра», де проаналізовано археологічні знахідки від могильників Горішніх Ширівців, уже згадуваних вище, до некропольних могил Шипинців та Оселівки (XIV–XV ст.) [8].

Для періоду XI–XV ст. С. Пивоваров виділяє сім типів поховань, які зустрічаються на Буковині:

– Поховання в ямах. Вони здійснювались у ямах різної глибини, орієнтованих за лінією схід — захід. Померлий лежав у випростаному положенні, руки схрещені на грудях або випростані вздовж тіла. В могилах цього типу виявлено особисті прикраси, деталі одягу, фрагменти кераміки, вугілля, попіл. Такі поховання виявлені у Перебиківцях, Ленківцях, Погорілівці, Миткові, Дорошівцях, Малятинцях, Мусорівці, Маморниці, Новосілці, Кіцмані, Пригородку, Чорнівці.

– Поховання з кам'яними «подушками». В таких могилах голова небіжчика вкладалась на плоский камінь або полив'яну плитку. Могильники з такими похованнями виявлено у Василеві та Ленківцях.

– Підплитові поховання. В Чернівецькій області вони зустрічаються переважно у Подністров'ї (в могильниках сіл Оселівка, Чуньків, Кулішівка, Ярівка, Онут, Бузовиця, Михалкове, Коболчин). Такого типу поховання зустрічались на широкому терені від Київщини до Прутсько-Дністровського межиріччя і від Волині — до Поділля (на кінець XX ст. в Україні виявлено більше 230 підплитових поховань, а на терені Буковини досліджено більше 20) [20, с. 57].

– Ґрунтові ямні поховання у кам'яних колах-кромлехах (на могильнику с. Василева).

– Кам'яні курганні насипи з ямними захороненнями (поховальний комплекс у с. Дністрівка).

— Поховання в кам'яних костницях. На Буковині такі поховання виявлено у селах Василів, Вікно.

— Кам'яні саркофагові поховання, які відомі із знахідок у селах Василів та Чуцьків [8, с. 35–42].

Аналіз поховань у буковинських могильниках періоду розширеного середньовіччя засвідчує, що з XI ст. на Буковині поширюються поховання за християнськими канонами. Кремація тіла покійника була замінена інгумацією. Наявність у могилах пугілля, обгорілих кісток тварин, залишків сільськогосподарських культур, фрагментів кераміки, прикрас, кромлехних огорож і т. п. вказує на те, що давньоукраїнський язичницький поховальний культ не був повністю витіснений християнством, а продовжував зберігатися в поєднанні з останнім. Зокрема, наявність у похованнях великої кількості керамічних черепків вказує на існування і в християнські часи на Буковині язичницьких вірувань, оскільки ритуальне розбивання посуду мало значення пожертви одного з найбільш обожнюваних предметів [4, с. 22].

Наявність багатьох типів поховань пояснюється як перехідним періодом від дохристиянських вірувань і обрядів до християнських, так і цілим рядом інших факторів: етнічних, соціально-економічних, знаково-функціональних, символічних.

Наприклад, буковинська дослідниця світогляду східних слов'ян Ю. Мисько вважає, що на терені Буковини сам обряд трупопалення і поховання залишків кремації свідчить про зв'язок похоронної обрядовості з давньою слов'янською вірою в очищувальну силу вогню, коли душа померлого разом з вогнем і димом ритуального кремаційного вогнища потрапляє на небо [4, с. 20].

Щодо курганних насипів над похованнями, то вони, за уявленням давніх слов'ян-українців, символізували тримірність світу, коли верхній світ з небом відділений від нижнього світу — світу мертвих — підвищеннями на землі: ґрунтовими чи кам'яними насипами.

У XVI–XVII ст. на Буковині поширюються ямні безкурганні поховання поєданого християнського та давньоукраїнського дохристиянського обрядового культу з встановленням на могилі знаку — кам'яного або дубового хреста. Цей тип поховань зберігся і в новий та новітній час.

Поховальний обряд рідної віри давніх українців відбувався з багатою атрибутикою і звичаєвістю. Від тих далеких часів орійського і українського світанку не збереглося повного опису поховального обряду, але окремі матеріали можна почерпнути з давніх орійських текстів «Махабхарати», «Риг Веди», «Атарва Веди», в повідомленнях багатьох давньогрецьких та римських філософів, давньоукраїнському писемному джерелі — «Велесовій книзі» та в залишках обрядовості, що збереглися в українців і донині.

Найперше прослідкуємо походження окремих назв з поховальної обрядовості. Так, наприклад, слова *мерти*, *мрець*, *мертвяк*, *мертвіти*, *мертвець* з'явились у наших далеких предків за багато тисяч років до н. е. Санскритською мовою (за «Махабхаратою») слово «мріті» означало очищення, мріання.

У багатьох індоєвропейських мовах це слово має спільну основу: німецьке «morden» (вбивати), англійське «murder» (вбивство), литовське «mirti» (мертвий).

У «Риг Ведах» слова «мріта дара» означає мертва жінка, а «мріта дега» — мертва душа.

Слова «могила», «гріб» також беруть свій початок з давньоорійського часу. У «Махабхараті» слово «магіяс» означає старшина роду, а «магалака» — начальник роду. Звідси і походить слово «могила» — місце поховання *магіясів*, *магалаків*. Щодо слова «гріб», то за «Риг Ведами» воно означає *житло*, *землянка*, *гріб-погріб*.

У давні часи українці вкладали померлого на помості з дерева посередині житла, попередньо підстеливши запашне сіно. В узголів'ї клали гілочки любистку, чебрецю, василька, безсмертника, полину. В одному з кутів хати горить вогонь, куди підкидають час від часу живицю, яка наповнює житло своєрідним запахом. У схрещені на животі руки покійному вкладають колоски пшениці або жита як символи життя. З цими символами людина відходить в інший світ, щоб продовжити життя. Наші далекі предки вірили, що життя не закінчується зі смертю людини. Подібно зміні ночі днем, змінюється життя і смерть. Нове життя починається у царстві Духів Предків, країні Сонця.

У сучасній літературі рідної української віри є опис поховального обряду: «Домовина з покійником стоїть біля жертво-

ника Вітчизни. Біля покійника почесна варта: чотири побратими тримають свічі, які нагадують смолоскипи з віків Оріяни (Праукраїни); через плече в кожного лежить блакитно-золота стрічка, на якій (на грудях) зображений знак Дажбожий. Рунтато підходить до Жертовника Вітчизни, де горить вічний вогонь Духа Предків, і стоїть хвилину в глибокій задумі. Він запалює свічу, беручи світло від вічного вогню Духа Предків, і несе до присутніх. Присутні запалюють свічі. Всі опановані таїною Духа Предків Рідних.

Покійник покритий білосніжним блаватом, що означає: він підійшов від життєвих страждань, клопотів, зваб, хвороб, радощів, тривог, зобов'язань і всім все прощає, і ніхто на нього не скаржиться, не гнівається. Рунтато бере біля Жертовника Вітчизни благоуханний блават темно-вогнистого кольору і тримає його на піднесених долонях, осяюючи вічним вогнем Духа Предків, покриває ним домовину.

Він засвічує свічі біля Матері Лель і Тата Оря. І читає: «О світлі родоначальники наші, Суть нашої Суті і Дух нашого Духа! Прийміть Потомка свого до священного царства Духа Предків, де всі Достойні Сини і Дочки Ваші спочивають, де немає Часу, де немає Страждань, Хвороб, Старіння, а є Світи, які іскряться зорями немеркнучими, а є Світи, де досягнені всі бажання бажань, а є Світи, де всі складові частини Буття не бояться Небуття, де Добро не змагається з Добром, де Зло не змагається зі Злом, де Сила не змагається із Силою, де безсмертям обезсмертнюється духовне «Я» народу нашого, де є Натхнення Натхнень і Вічність Вічності! Дажбоже, слава Тобі, Ти і ми — Одна сутність Духа і Тіла!».

У Святині Дажбожій, починаючи від тихого відлуння, росте могутня жалібна мелодія. Благодатна стіна Святині Дажбожій підтворює небесну блакить Вітчизни... Рунтато кладе на груди покійника мідяну платівку, на якій в обрамленні сонця вирізьблений Знак Дажбожий, вирізьблені ім'я, прізвище, місце і дата народження і дата смерті покійника. Платівка не тільки нагадує величну оріянську добу міді, вона — символ родової пам'яті. Багато тисяч літ може вона лежати у землі, свідчитиме прийдешнім поколінням, що жив і відійшов у сяйво вічності внук Дажбожий. Платівку Рунтато покриває блакитно-золотою стрічкою.

Біля домовини стоїть побратим і тримає знамено Рідної Української Національної Віри і Заповіді РУНВІРИ. Рунтато тримає у правиці Знак Дажбожий, приєднавши Його до грудей. (Святинний Знак Дажбожий — мідяна ручка, на її верхньому кінці в блакитному колі (сонці) тризуб, на нижньому — невеличка куля, яка зображує Земну Планету. На Земній Планеті виکارбувана мапа України.

Лунає прощальна мелодія, яка підтримується святинними співцями або одним співцем. Рунтато підходить до покійника. Хвилина мовчання, не чути ні співу, ні мелодії. Утверджується святее святих поховального обряду: Рунтато біля покійника відчиняє первоврата Земної Планети — первоврата знаходяться там, де народилася і виколихалася Первородина народів Індо-Європейської раси — там, де зображена мапа України. І з первоврат сиплеться дециця Землі Рідної на груди покійника. Із золотої чаші Рунтато бере краплю води Дніпрової і відволожує колоски (символи життєдайних скарбів України), які лежать в руках покійної або біля правого плеча покійника. В руках покійника — три дубові листки...

До Рунтата підходить, кланяючись від імені родини покійника чи його близьких, дівчина або жінка і передає йому на вишиваному рушничку яблукової величини хлібину і горня узвару. Ті, що стоять біля домовини, творять символічне коло родинне і це означає, що вони клянуться перед покійником не забувати ні його, ні його родини, їх ніколи і ніде не роз'єднає жодна позичена чи накинена релігія, чужа духовна чи мілітарна сила або стихійне лихоліття.

Рунтато цілує земні дари (хліб і узвар) і кладе їх біля плеча покійника, і благочинно говорить: «Внуче Дажбожий, востанне прийми від нас дари земні і прости нам всім, коли тебе словом недобрим та необачним свідомо чи несвідомо може скривдили, може не ждали тебе на обід, коли ти був голодний і поспішав до нас; може прагнули перейти перед тобою гордовито дорогу, може свідомо чи несвідомо провинилися, засмучуючи душу добру твою, прости, прости, прости братам і сестрам, ближчим і далеким, що ось у глибокому задумі стоять перед тобою, невимовне горе в душі маючи.

Внуче Дажбожий, у царство Духа Предків завітавши, сповісти Маму Лель, сповісти Тата Оря, благосно всіх наших предків

далеких і ближчих сповісти, що ми Їхні заповіді гідно борони-мо від надокучливих чужих сил, щоб жодна найпривабливіша чужа сила нас не виховала бути свідомими чи несвідомими, славними чи гнаними духовними рабами...».

У маленькому дзбаночку лежать сухі зерна ялиці: тихо в'ється духмяний урочистий сивий димок, він символізує прощання покійника із земним життям, із родичами і приятелями і відхід його у зоряне засвіття Духа Предків.

Звучить врочиста маршова мелодія, яка не подібна на всі маршові мелодії живих людей, в ній засвітній такт, в ній засвітній хід. Дівчата й жінки стають рядами, вони спокійно роняють пелюстки на дорогу, по якій зі Святині Дажбожої виносять побратими тіло покійника. Вогнисті пелюстки символізують, що покійник проходить через всеочищаючий вогонь Духовного Безсмертя.

На кладовищі над свіжою могилою похилений прапор РУНВІРИ. Рунтато висловлює промову. Він на домовині накреслює печать (три геометричні — у формі блискавиці — вогнисті лінії) і цим засвідчує для стрічних на Тому і на Цьому світі, що покійник не був блудним духовним сином, не відправлений він на лоно японської родоначальниці Амаатерасу, юдейського родоначальника Авраама чи інших чужоотців, а є він внук Дажбожий — вірна духовна дитина Рідної Української Національної Віри... І відходить він на священне лоно рідних — Матері Лель і Тата Оря.

Оголошується остання трихвилинна прощальна мовчанка. Нею звеличують Дажбожу Тройцю (Сонце, Землю, Воду). Рунтато запалює біля могили свічку — вічний вогник Духа Предків і пускає в могилу децицю землиці. Кожний присутній бере в жменю крихти землі і сипле в яму і, відходячи, кладе долоню собі на серце і тихо каже: «Прощай» [13, с. 1138–1141].

Отже, протягом більш ніж тисячолітнього періоду (V–XVII ст.) в українців відмічено різні типи поховань. В дохристиянські часи переважаючими були кремаційні поховання, які поступово змінюються трупопокладенням (інгумація) з XI ст. Можна зробити також висновок, що наявність на західноукраїнських землях багатьох типів поховань пояснюється як перехідним періодом від дохристиянських вірувань і обрядів до християнських, так і цілим рядом інших факторів: етнічних, соціально-економічних, знаково-функціональних, символічних.

Джерела та література

1. Возний І. П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. — Чернівці, 1998.
2. Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Т. 2. — М., 1967.
3. Ковалевский А. П. Книга Ахмеда Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу 921–922 гг. Статьи, переводы и комментарии. — Харьков, 1956. — С. 144–146.
4. Мисько Ю. Поховальний обряд у контексті світогляду східних слов'ян (за матеріалами могильників VIII–X ст. Дніпровського Правобережжя) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. — Вип. 4. — Чернівці, 1997.
5. Михайлина Л. П. Населення Верхнього Попруття VIII–X ст. — Чернівці, 1997.
6. Михайлина Л. П., Русанова И. П. Славянский могильник X в. на Верхнем Пруте // Археологические открытия 1979 г. — М., 1980.
7. Михайлина Л. П., Тимощук Б. А. Славянские памятники бассейна Верхнего Прута VIII–X вв. / Славяне на Днестре и Дунае. — К., 1983.
8. Пивоваров С. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. — Чернівці, 2001.
9. Повесть минулих літ. — Т. 1.
10. Русанова И. П. Изучение славянских поселений в с. Черновка // Археологические открытия 1979 г. — М., 1980.
11. Русанова И. П. Славянские древности VI–VII вв. Культура пражского типа. — М., 1976.
12. Свердлов М. Б. Латинские источники по истории Древней Руси IX — первой половины XII вв. (Германия): Автореф. канд. дис. — Л., 1968.
13. Силенко Л. Мага Віра. Рідна Українська Національна Віра. — Велика Британія — США — Канада — Австралія — Західна Німеччина, 1979. — С. 1138–1141.
14. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К., 1990.
15. Сочинения Константина Багрянородного: о фемах и народах. Чтения в общ. истории и древн. Российских при Московском университете. Кн. 1. — М., 1899.
16. Тимощук Б. О. Північна Буковина — земля слов'янська. — Ужгород, 1969.
17. Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. — К., 1976.
18. Тимощук Б. О. Слов'янські гради Північної Буковини. — Ужгород, 1975.
19. Тимощук Б. О. Східні слов'яни VII–X ст. — Чернівці, 1999.
20. Юрійчук Ю. Еволюція поховального обряду населення Північної Буковини IX–XIII ст. / Буковина — мій рідний край. Матеріали. — Чернівці, 1996. — С. 57.

FUNERAL RITUAL RITES OF THE WEST-UKRAINIANS 5–17TH CENTURIES

The article discloses ritual rites of the Bukovynians and the neighbors from 5 till the 17th centuries. It should be noted that procedures of cremation and inhumation is stipulated by transition period of pre-Orthodox and Orthodox beliefs and a tier of other factors.

Key words: ritual rites, pagans, Christians, funeral (burial), graves, sites of ancient settlement, pitches, burial mounds.

Г. К. Кожолякко

ОБРЯД ПОГРЕБЕНИЯ УКРАИНЦЕВ НА ЗАПАДНОУКРАИНСКОЙ ТЕРРИТОРИИ V–XVII СТ.

В статье исследуется обряд погребения украинцев Буковины и соседних украинских территорий с V до XVII ст. наличие кремационных и ингумационных типов погребений как переходный период от дохристианских верований, да и целым рядом других факторов.

Ключевые слова: обряд, язычники, христиане, погребения, могильники, горodiща, ямы, курганы.

УДК 904:738.6(477.74)

К. С. Мельнікова

ФОРМУВАННЯ ТА ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ КОРПУСУ ТЕРАКОТ НИЖНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

В статті розглянуто історію дослідження виробів коропластики, знайдених на археологічних пам'ятках Нижнього Подністров'я. Увагу приділено історії дослідження вказаних пам'яток. Проаналізовані шляхи введення до наукового обігу та теоретичного осмислення теракот регіону.

Ключові слова: теракота, коропластика, історія науки, антична історія, Нижнє Подністров'я.

Корпус теракот з античних поселень Нижнього Подністров'я, який нараховує понад 250 одиниць, є складовою частиною матеріальної культури давніх греків регіону. Теракоти є специфічною категорією археологічних джерел. Специфіка виробів коропластики визначається їх функціями в релігійній сфері, що зумовлює їх використання в якості джерела для вивчення релігії та культури населення регіону.

На сьогодні відсутні наукові роботи, які б узагальнювали інформацію про теракоти регіону. Протягом 1924–2009 рр. здійснювались переважно публікації колекцій окремих пам'яток. Аналіз публікацій матеріалів та історії дослідження пам'яток є необхідним для подальшої роботи з цими колекціями.

Корпус теракот із античних поселень Нижнього Подністров'я складався переважно протягом другої половини ХХ ст. завдяки археологічним дослідженням Одеського археологічного музею, Одеського державного університету, Інституту археології СРСР, Інституту археології НАН України та інших організацій. Переважна більшість теракот з пам'яток античного часу Нижнього Подністров'я зберігається в ОАМ. На сьогодні збірка теракот, яка входить складовою частиною до колекції теракот ОАМ НАНУ, нараховує двісті тридцять сім одиниць. Колекція складається з теракот, які походять із античних міст Тіри та Ніконію, а також із сільських поселень та городищ античного часу. Сьогодні колекція продовжує поповнюватися завдяки систематичним розкопкам в Тірі та Ніконії.

Перші матеріали з регіону (три статуетки жінки, що стоїть) надійшли в колекцію ОАМ на початку ХХ ст. з Тіри (V ст. до н. е. — III ст. н. е.) в результаті придбання у торговця.

Вивчення Тіри почалося ще в ХІХ ст. зі спроби локалізувати місто за античними письмовими джерелами. Археологічні дослідження проводились на початку ХХ ст. під керівництвом Е. Р. Штерна (1900, 1904 та 1912 рр.). В 1919, 1928 та 1929 роках роботи були продовжені румунськими археологами, а в 1932, 1935, 1940 співробітниками Аккерманського краєзнавчого музею (опубліковані лише матеріали 1940 р.). З 1945 р. почалися систематичні дослідження пам'ятки співробітниками Інституту археології АН УРСР та Одеського археологічного музею. З вивченням Тіри пов'язані імена таких дослідників як Л. Д. Дмитров, А. І. Фурманська, І. Б. Клейман, А. А. Крав-

ченко, С. Д. Крижицький, Н. О. Сон, О. А. Росохацький, Т. Л. Самойлова. Основні роботи проводилися на Центральному розкопі, де було відкрито залишки будівель елліністичного часу та перших століть нової ери. Припущення про існування міста в VI ст. до н. е. базувалось на опублікованому В. Пирваном особистому повідомленні Б. В. Варнеке про знахідки фрагментів ваз та статуеток цього періоду [21, с. 27].

В фондах ОАМ на даний момент зберігається 158 теракот та 6 форм з Тіри (загалом відомо вісім форм), що підтверджує факт існування місцевого виробництва теракот в місті. Частина опублікована І. Б. Клейманом в 1970 р. в каталозі «Терракоты Северного Причерноморья», де надана періодизація та загальна характеристика розвитку коропластики регіону, та опис теракот з усіма необхідними каталожними даними. На той час збірка теракот з Тіри налічувала лише 25 одиниць [10, с. 25–27]. Колекцію доповнювали дві форми [32, р. 397; 25, с. 46]. В наступні роки завдяки новим дослідженням на Центральному розкопі кількість знахідок зростає. В 1970–1977 рр. було знайдено ще 32 теракоти та одна форма, які також були опубліковані І. Б. Клейманом [11, с. 9–103]. До наукового обігу водяться раніше не відомі в регіоні типи теракот. В шарах елліністичного часу були знайдені фрагменти статуетки із зображенням Аттіса. Теракота викликає значний інтерес — аналогічні зображення відомі в Ольвії та Пантікапеї, проте це перше свідчення шанування Аттісу в Тірі [7, с. 50–52].

В контексті релігійного життя міста розглянула коропластику Тіри Т. Л. Самойлова [25, с. 76–83; 24, с. 220–229; 23, с. 390–396]. Аналіз типів теракот дозволив автору зробити висновки про широке розповсюдження культу землеробських божеств в Тірі та існування в місті культів Діоніса, Кібели, Афродіти, Серапіса та Ісіді.

Н. О. Сон в монографії «Тира римського времени» переглянула окремі датування теракот. Загалом, в розвитку коропластики римського часу Н. О. Сон виділяє дві тенденції. Теракоти першого напрямку виконані в традиціях грецьких та римських майстрів. Теракоти другого далекі від канонів античного мистецтва і відрізняються схематизмом, але представляють виразні образи. Окрема група теракот із зображенням Афродіти та богині, що сидить, за манерою виконання, на думку дослідниці,

можуть свідчити про існування в Тірі місцевого синкретичного образу Афродіти [28, с. 128–131].

Матеріали, пов'язані з містичними культами Тіри, розглянув Г. В. Батізат [1, с. 340–351].

В 2001 році в Тірі була знайдена форма для виготовлення об'ємного напівфігурного зображення богині. На думку П. В. Остапенко, ця форма виготовлена в Тірі з імпоротної патриці і датується кінцем IV–III ст. до н. е. [17, с. 144–146].

Релігійні уявлення місцевого фракійського населення, що проживало в Тірі, розкривають знахідки антропоморфних статуеток [16, с. 230–235].

Античний Ніконій (VI ст. до н. е. — IV ст. н. е.), дослідження якого почалися з 1957 р. співробітниками ОГУ та ОАМ (М. С. Сініцин, А. Г. Загинайло, Н. М. Секерська, І. В. Бруяко) і продовжуються і дотепер, надав для вивчення короластики 58 теракот, які зберігаються в ОАМ НАНУ. Виробництво теракот на пам'ятнику не зафіксовано.

За період розкопок з 1957 до 1966 р. на городищі знайдено 24 теракоти. Вони були опубліковані в статті І. Б. Клеймана [12, с. 90–100]. Теракоти здебільшого представлені у фрагментах, проте вони дають можливість визначити сюжет, стиль та ймовірне датування. Більша частина колекції представлена архаїчними та класичними типами (VI–IV ст. до н. е.). Збагачують колекцію теракоти елліністичного та римського часу, зокрема статуетки «Ероту-Танатосу-Іакху», римського воїна, маска Силена [9, с. 27–29; 6, с. 118–123; 4, с. 47–50].

Значна робота була проведена Н. М. Секерською, яка розглянула теракоти в контексті археологічних комплексів, зокрема культових споруд [26, с. 99]. В 1969 р. на центральному розкопі А. Г. Загинайло відкрив культову споруду, визначену ним як «толосоподібну» (вона, на жаль, не була детально опублікована). Поблизу цієї споруди знаходились дві статуетки жіночих божеств. Поряд з цим комплексом пізніше було відкрито приміщення напівземляночного типу, заповнення якого складає одночасну засипку. Матеріал з напівземлянки (фависи), який охоплює кінець VI — середину IV ст. до н. е., на думку Н. М. Секерської, має пряме відношення до культу. Зокрема там знайдено три фрагменти теракот: голова статуетки богині в високому головному уборі, передня частина торсу Деметри на

троні в стефані та верхня частина фігури Афродіти з голубом в правій руці [27, с. 123–135].

Дослідження пам'ятки дозволяють говорити про грецький характер матеріальної культури та релігійних уявлень ніконійців. В колекції не представлено теракот, які можна розглядати як місцеві, окрім кількох виліплених ручним засобом (датується римським часом) [2, с. 74–76].

Серед сільських поселень Нижнього Подністров'я, на яких знайдено теракоти, виділяється поселення Надлиманське III (кінець VI — перша третина V ст. до н. е.), яке було відкрито І. Т. Черняковим в 1957–1958 рр. Досліджувалося Г. О. Дзис-Райко в 1961 р. та А. І. Мелюковою в 1962 та в 1969 роках. З 1973 по 1975–1980 рр. експедицію ОАМ очолив С. Б. Охотніков [18, с. 111].

І. Б. Клейманом опублікована статуетка богині на троні з розкопок А. І. Мелюкової 1962 р. [8, с. 29; 14, с. 5–23]. В фондах ОАМ зберігається п'ять теракот з поселення. Інші теракоти з розкопок Надлиманського III були опубліковані в роботах С. Б. Охотнікова [20, с. 66]. Зокрема, це верхня частина статуетки богині, що стоїть, зображення «храмового хлопчика» та Силена, а також фігурки голубів. Основна частина знахідок теракот із Надлиманського III має культовий характер і походить із ям, які С. Б. Охотніков пов'язує з відправленням культу хтонічних божеств [19, с. 61].

Тим самим часом датується поселення Біляївка I, відкрите в 1961 р. Г. О. Дзис-Райко. Невеликі розкопки на пам'ятці були проведені під керівництвом С. Б. Охотнікова в 1972, 1975 та 1977 рр. Знайдена нижня частина протоми богині з пухкими губами, складеними в «архаїчну» посмішку [19, с. 61].

На початку XX ст. В. І. Гошкевичем було зафіксовано поселення Бугаз VI (кінець VI–III ст. до н. е.). Пам'ятка досліджувалася в 1961 р. Г. О. Дзис-Райко та в 1978 р. С. Б. Охотніковим. В результаті робіт була знайдена протома богині V–IV ст. до н. е. яка тримає в руці біля грудей нечіткий предмет [33, р. 112].

До IV–III ст. до н. е. належать кілька сільських поселень та городище Надлиманське, в результаті дослідження яких збірка теракот музею поповнилася новими експонатами.

Городище Надлиманське досліджувалось з 1954 р. по ОДУ та ОАМ (М. С. Сініцин та Г. О. Дзис-Райко). В фондах ОАМ збері-

гається 5 теракот. Три статуетки знайдені в 1959 р. і опубліковані І. Б. Клейманом [13, с. 137–139]. Дві статуетки інтерпретуються як зображення Баубо та свідчать про розповсюдження серед населення городища культів землеробських божеств. На пам'ятці знайдені протома Кори-Персефони та нижня частина статуетки юнака з крилами («Ерота-Танатоса-Іакха»).

Поселення Овідіополь II (початок IV — початок III ст. до н. е.) було відкрито 1957 р. В 1981–1982 рр. експедицією під керівництвом А. Г. Загинайло проводились охоронні розкопки, під час яких було досліджено напівземлянку господарського призначення з невеликою огорожею з плит. Всередині огорожі знаходилась статуетка із зображенням богині на троні [3, с. 45–50]. На нашу думку, відокремлене в приміщенні місце призначалось для культових дій [15, с. 89–93]. За типологією А. С. Русяєвої його можна розглядати як домашнє святилище [22, с. 178–202].

На поселенні Градениці III (IV–II ст. до н. е.) був знайдений фрагмент протоми богині (голова в калафі). Поселення відкрито в 1953 р. А. А. Кравченко та В. І. Кузьменко. Досліджувалося Г. О. Дзис-Райко в 1961 р., Мелюкова провела розкопки в тому ж році, в 1978 р. С. Б. Охотніков провів шурфування. Теракота знайдена під час розвідок 1989 р. Не опублікована.

Знахідки теракот в Придністров'ї були зафіксовані і на віддалених від античних центрів пам'яток. Зокрема, на гетському поселенні біля села Калфа, в напівземляночному приміщенні знайдена теракота із зображенням жінки в гіматії. Комплекс датується останньою чвертю III ст. до н. е. за клеймом на ручці синопської амфори [29, с. 58–59].

Т. А. Щербаковою та Є. Ф. Таці опубліковані кілька теракот, знайдених на поселенні Чобручі на лівому березі Дністра. Дослідження проводила експедиція НДЛ «Археологія» Придністровського державного університету ім. Т. Г. Шевченка з 1993 по 1996 р. Серед них дві статуетки Кібели, віднесені до культового комплексу. На думку Т. А. Щербакової, населення, яке залишило цей комплекс, складає своєрідну етнічну спільність (чітко простежуються фракійський та скіфський елементи). З кінця VI ст. до н. е. ця етнічна спільність знаходилась під активним грецьким впливом [30, с. 167–170; 31, с. 217–220].

Комплекс відноситься до раннього горизонту поселення Чобручі, який датується в межах другої половини VI — першої половини V ст. до н. е. Проте дата статуеток (виготовлені не раніше IV ст. до н. е.) не співпадає з датою комплексу, що дозволяє нам зробити висновок, що теракоти не належать до комплексу, і потрапили в нього в більш пізні часи (в IV — першій половині III ст. до н. е.).

Окрім матеріалів з розкопок перерахованих пам'яток до наукового обігу вводяться теракоти з приватних колекцій. Зокрема І. Б. Клейманом опублікована статуетка Баубо, яка стала четвертою знахідкою теракот з подібним зображенням на поселеннях Дністровського лиману [5, с. 132–135].

В цілому, для коропластики Нижнього Подністров'я характерними є загальногрецькі типи. Широке розповсюдження знайшли в регіоні зображення жіночого божества. В окремих випадках простежуються елементи місцевого гетського етнічного компоненту.

Подальше дослідження коропластики цього регіону залишається актуальним, оскільки дає можливість з'ясувати ряд питань історії та культури Нижнього Подністров'я. З розвитком методики дослідження стає можливим перегляд окремих датувальних згаданих вище теракот. Знахідки теракот в закритих археологічних комплексах, зокрема в Ніконії, Овідіополі II, Надлиманському III, дають можливість для реконструкції обрядової сторони життя населення вказаних пам'яток.

K. S. Melnikova

THE FORMING AND THE HISTORY OF INVESTIGATION OF THE TERRACOTTA'S COLLECTION OF ARCHAEOLOGICAL SITES OF LOWER DNIESTER

This article concerns the history of investigation of archaeological sites of Lower Dniester region. The sites, where coroplastic objects were found, have been studied with particular attention. The summary of publications and theoretical synthesis is presented.

Key words: terracotta, coroplastic, history of the science, ancient history, Lower Dniester region.

ФОРМИРОВАНИЕ И ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ КОРПУСА ТЕРРАКОТ НИЖНЕГО ПОДНЕСТРОВЬЯ

В статье рассмотрена история исследования изделий корoplastики, найденных на археологических памятниках Нижнего Поднестровья. Внимание уделялось истории исследования этих памятков. Проанализирован путь ведения к научному обращению и теоретическому осмыслению терракот региона.

Ключевые слова: терракота, корoplastика, история науки, античная история, Нижнее Поднестровье.

Джерела та література

1. Батизат Г. В. Мистические культы в античной Тире / Г. В. Батизат // *Stratum plus*. — 2003–2004. — № 3. — Спб — Кишинев. — С. 340–351.
2. Бруяко И. В. Никоний римской эпохи / И. В. Бруяко, А. Н. Дзиговский, Н. М. Секерская. — Одесса. — 2008. — 223 с.
3. Загинайло А. Г. Охранные раскопки поселения Овидиополь-II / А. Г. Загинайло // *Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья*. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 45–50.
4. Клейман И. Б. Несколько терракот из Никония / И. Б. Клейман // *Никоний и античный мир Северного Причерноморья*. — Одесса. — 1997. — С. 47–50.
5. Клейман И. Б. Новая аттическая терракота из Тире / И. Б. Клейман // *Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья*. — К.: Наукова Думка, 1982. — С. 132–135.
6. Клейман И. Б. Новые находки терракот в Никонии / И. Б. Клейман // *Художественная культура и археология античного мира*. — М.: Наука, 1976. — С. 118–123.
7. Клейман И. Б. О почитании Аттиса в Тире / И. Б. Клейман // *Древнее Причерноморье. VI чтения памяти проф. П. О. Карышковского*. — Одесса. — 2005. — С. 50–52.
8. Клейман И. Б. Статуэтка из поселения у с. Надлиманское (III) / И. Б. Клейман // *Терракоты Северного Причерноморья*. — САИ. — М.: Наука, 1970. — Ч. 1. — С. 29.
9. Клейман И. Б. Статуэтки из Роксолан (Никония) / И. Б. Клейман // *Терракоты Северного Причерноморья*. — САИ. — М.: Наука, 1970. — Ч. 1. — С. 27–29.
10. Клейман И. Б. Статуэтки из Тире / И. Б. Клейман // *Терракоты Северного Причерноморья*. — САИ. — М.: Наука, 1970. — Ч. 1. — С. 25–27.
11. Клейман И. Б. Терракоты из раскопок Тире 1970–1977 г. / И. Б. Клейман // *Исследования по античной археологии Юго-*

- Запада Украинской ССР — К.: Наукова думка, 1980. — С. 96–103
12. Клейман И. Б. Терракоты Роксолановского городища / И. Б. Клейман // *Материалы по археологии Северного Причерноморья*. — Одесса: Маяк, 1966. — С. 90–100.
 13. Клейман И. Б. Три фрагментированные терракотовые статуэтки из городища Надлиманского / И. Б. Клейман // *Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного археологического музея 1962 г.* — Одесса: Маяк, 1964. — С. 137–139.
 14. Мелюкова А. И. Поселение Надлиманское III на берегу Днестровского лимана / А. И. Мелюкова // *Исследования по античной археологии Юго-Запада Украинской ССР*. — К.: Наукова думка, 1980. — С. 5–23.
 15. Мельникова Е. С. К вопросу о домашних святилищах древних греков Северного Причерноморья (по материалам терракот) / Е. С. Мельникова // *Наукові праці*. — Вип. 83. — Миколаїв, 2008. — С. 220–224.
 16. Остапенко П. В. Варваризированные антропоморфные терракоты из Тиры / П. В. Остапенко // *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*. — Запоріжжя, 2005. — Т. 12. — С. 230–235.
 17. Остапенко П. В. Форма для изготовления терракот, найденная в Тире / П. В. Остапенко // *Краткие сообщения Одесского археологического общества*. — Одесса: Фаворит, 2008. — С. 144–146.
 18. Охотников С. Б. Археологическая карта Нижнего Поднестровья в античную эпоху (VI–III вв. до н. э.) / С. Б. Охотников // *Материалы по археологии Северного Причерноморья*. — К.: Наукова думка, 1983. — С. 111.
 19. Охотников С. Б. Нижнее Поднестровье в VI — V вв. до н. э. / С. Б. Охотников — К.: Наукова думка, 1990. — 85 с.
 20. Охотников С. Б. Терракоты из архаических поселений Нижнего Поднестровья / С. Б. Охотников // *Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья*. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 66.
 21. Пругло В. И. Источники и история исследования; Тира, Никоний, поселения; остров Левка / В. И. Пругло // *Археология УССР. Античные государства Северного Причерноморья*. — М.: Наука, 1984. — С. 27.
 22. Русяева А. С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху / А. С. Русяева. — К.: Стилос, 2005. — 558 с.
 23. Самойлова Т. Л. Античная коропластика: новые находки терракот из Тиры (1997–2008 г.) / Т. Л. Самойлова // *Боспорский феномен: Искусство на периферии античного мира: Материалы международной научной конференции*. — СПб: Нестор-История, 2009. — С. 391–396.
 24. Самойлова Т. Л. Культ Афродиты, ее иконография в Тире римского периода / Т. Л. Самойлова // *Старожитності степового*

- Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2005. — Т. 12. — С. 220–229.
25. Самойлова Т. Л. Тира в VI–I вв. до н. е. / Т. Л. Самойлова — К.: Наукова думка, 1988. — с. 76–83.
 26. Секерская Н. М. Античный Никоний и его округа в VI–IV вв. до н. э. / Н. М. Секерская — К.: Наукова думка, 1989. — С. 99.
 27. Секерская Н. М. Помещение с культовыми предметами из Никония / Н. М. Секерская // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — К.: Наукова думка, 1983. — С. 123–135.
 28. Сон Н. А. Тира римского времени / Н. А. Сон. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 128–131.
 29. Чеботаренко Г. Ф. Некоторые редкие находки второй половины I-го тысячелетия до н. э. с поселения Калфа / Г. Ф. Чеботаренко // Труды. — Кишинев: Картя молдовеняске. — Вып. 2. — 1969. — С. 58–60.
 30. Щербакова Т. А. Позднеархаический горизонт поселения Чобручи на Нижнем Днестре / Т. А. Щербакова // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. — Одесса, 1997. — 167–170.
 31. Щербакова Т. А. Терракоты из Нижнего Поднепровья (по материалам раскопок поселения Чобручи) / Т. А. Щербакова, Е. Ф. Тащи // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. — Вип. XV. — Запоріжжя, 2009. — С. 217–221.
 32. Nicorescu P. Scavi e Scoperta a Tyras / P. Nicorescu // «Ephemeris Dacoromana». — II. — Roma. — 1924.
 33. Okhotnikov S. B. Settlements in the lower reaches of the Dniester (6th — 3rd centuries BS) / S. B. Okhotnikov // North Pontic Archeology. Recent Discoveries and studies. — Brill. — 2001. — P. 112.

УДК 903.21(477.7)«6325»

І. В. Піструїл

ТЕХНОЛОГІЯ ВИГОТОВЛЕННЯ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИХ РІЗЦІВ (НА МАТЕРІАЛАХ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ АНЕТІВКА 2)

Стаття присвячена вивченню різців на пізньопалеолітичному поселенні Анетівка 2 в Північно-Західному Причорномор'ї. Беручи до уваги якомога більше важливих морфологічних особливостей різців, була створена багаторівнева типологічна класифікація цих інструментів, основана на вивченні різців пізньопалеолітичного поселення Анетівка 2. Результати експерименту дозволили нам прослідкувати деталі в процесах виробництва різців та їх

оновлення і переоформлення, а також прояснити деякі особливості різців, для яких немає ще загальноприйнятого пояснення.

Ключові слова: *Північно-Західне Причорномор'я, пізній палеоліт, кременеве знаряддя, різці, класифікація.*

При виділенні археологічних культур доби кам'яного віку широко використовується типологічний метод, за допомогою якого досліджується форма знарядь. При цьому виділяються окремі специфічні типи, які, як вважається, є характерними для тієї чи іншої культури. Але одну і ту ж форму виробу можна отримати за допомогою різних технологічних прийомів. Саме сукупність технологічних прийомів виготовлення різних форм знарядь і є основою культурної традиції давніх колективів. Велика кількість різців поселення Анетівка 2 надає можливість для створення ієрархічної типологічної класифікації та всебічного технологічного аналізу цих виробів на пам'ятці.

Поселення Анетівка 2 знаходиться в Степовому Побужжі і розташоване на високому мису правого берега р. Бакшали. Відомості про характер кременевої колекції поселення перших років розкопок опубліковані досить повно [4, с. 23–65; 2, с. 34–40]. Склад колекції дає можливість відтворити повний цикл обробки кременю: від відбору сировини та початкової стадії розщеплення до одержання готових знарядь праці [3, с. 216–218].

Категорія різців чисельно переважає над іншими категоріями виробів. Вивчення різців проводилось на матеріалах розкопок 1978–2000 рр. Всього було залучено до вивчення 5542 вироби.

Характеристика сировини та заготованок для виготовлення різців. Сировиною для виготовлення знарядь на поселенні Анетівка 2 слугував місцевий кремій дуже низької якості (сухий, з тріщинами, з глибокою корозією), виходи якого в наш час також відомі в долині р. Бакшали і на прилеглих до неї терасах в місці її впадіння в Південний Буг [5, с. 165].

Для виготовлення різців використовувались відщепи, пластини, а також осколки та нуклеуси (табл. 1).

Розподіл відщепів і пластин за метричними групами проводився згідно прийнятої для даної пам'ятки схеми: відщепи: менше 1,5 см — дрібні відщепи, від 1,5 до 3 см — середні від-

щепи, більше 3 см — великі відщепи; пластини: менше 0,9 см — мікропластинки, від 0,9 до 2 см — середні пластини, більше 2 см — великі пластини.

Таблиця 1

Розподіл різців за заготованками

№	Найменування заготованки	Кількість	%
1	Відщепи	2698	48,7
2	Пластини	2433	43,9
3	Осколки і нуклеуси	411	7,4
	Всього	5542	100

Найчастіше заготованками для виготовлення різців слугували відщепи, 48 % з яких мають сліди жовнвої кірки. Пластини, які використовувались для виробництва різців, правильно- і неправильнопризматичні (при переважній більшості останніх). До 20 % пластин мають жовнову кірку. Для виготовлення різців на пластинах використовується прийом утинання пластини зломом чи ретушню як з проксимального краю, так і з дистального.

Таблиця 2

Розподіл різців на відщепах за розміром

Відщепи	Оди́нарні		Подвійні		Потрійні*		Всього	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
Великі	941	41,5	303	54,5	43	75	1287	47,7
Середні	1114	53,4	250	45,1	14	25	1378	51,1
Дрібні	31	1,5	2	0,4	----	----	33	1,2
Всього	2086	100	555	100	57	100	2698	100

* — до цієї групи віднесений відщеп з чотирма різцевими лезами.

Таблиця 3

Розподіл різців на пластинах за розміром

Пластини	Оди́нарні		Подвійні		Потрійні*		Всього	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
Великі	214	11,5	71	13,5	9	21,3	294	12,1
Середні	1551	83,2	446	84,8	34	78,7	2031	83,5
Дрібні	99	5,3	9	1,7	----	----	108	4,4
Всього	1864	100	526	100	43	100	2433	100

* — до цієї групи віднесена пластина з чотирма різцевими лезами.

Аналіз наведених вище метричних таблиць показує, що серед різців на відщепах в групі одинарних переважають виро-

би на середніх відщеплах, а серед подвійних і потрійних — на великих, а серед різців на пластинах в усіх групах абсолютно переважають різці на середніх пластинах.

Довжина різцевих відколів різна. Вона залежить як від положення різцевого відколу на заготованці, так і від розміру самої заготованки. Ширина різцевого відколу найчастіше залежить від масивності заготованки. Виняток складають так звані «пласкі різці», ширина різцевих відколів більше товщини заготованки. Ця група різців широко представлена на поселенні.

Типологічна класифікація колекції різців поселення. За кількістю оформлених робочих лез категорія різців поселення була розділена на одинарні, подвійні і потрійні. Серед одинарних різців за способом оформлення площадки для нанесення різцевого відколу були виділені три групи. При цьому враховувалась і форма заготованки. В залежності від складності морфології виробів всередині кожної групи виділяються більш низькі таксонометричні рівні (типи — за розташуванням різцевого леза відносно осі сколювання та підтипи — за контуром ударної площадки). Подвійні та потрійні різці комбінувались в групи за варіантами поєднань окремих різців, оформлених на одній заготованці.

Одинарні різці були розділені (за способом оформлення ударної площадки для нанесення різцевого відколу) на три групи:

1) **кутові** — ударною площадкою для нанесення різцевого сколу слугував або злам заготованки, або будь-яка зручна ділянка заготованки, яка була сформована більш ранніми відколами і не піддана цілеспрямованій підробці;

2) **ретушні** — для нанесення різцевого відколу ретушню цілеспрямовано створювалась ударна площадка;

3) **двогранні** — леза цих різців були створені перерізом не менш як двох різцевих сколів, які слугували один для одного ударними площадками.

Подвійних різців було виявлено 1151 екз. (20,8 % від категорії). На відщеплах виготовлено 555 різців. Як заготованки використовувались відщепи великих (303 екз.) й середніх (250 екз.) розмірів (табл.2). Відщепи дрібних розмірів представлені одиничними екземплярами. Відщепів з жовною кіркою — 253 екз. На пластинах — 526 різців. В основному використовувались середні пластини (446 екз.). Великі пластини та мікро-

пластини використовувались в невеликій кількості (71 і 9 екз. відповідно) (табл. 3). Пластин з жовною кіркою 132 екз. На осколках та нуклеусах виготовлено 70 знарядь.

Таблиця 4

**Зведена таблиця розподілу груп одинарних різців
за типами заготованок**

№	Група:	ЗАГОТОВАНКА			Всього
	Тип:	Відщеп	Пластина	Осколок і нуклеус	
1	Кутові:	535	421	87	1043
	Поперечні		59		
	Повздожні		338		
	Скошені		24		
2	Ретушні:	905	973	116	1994
	Поперечні		12		
	Повздожні		106		
	Скошені		855		
3	Двогранні:	646	470	137	1253
	Симетричні		181		
	Асиметричні		289		
	Всього	2086	1864	340	4290

Таблиця 5

Розподіл груп подвійних різців за типами заготованок

№	ПОДВІЙНІ РІЗЦІ	ЗАГОТОВАНКА			Всього
		Пластини	Відщепи	Осколки	
1.	Ретушні	166	113	16	295
2.	Кутові	53	61	6	119
3.	Двогранні	36	55	11	102
4.	Кутові-двогранні	69	71	12	152
5.	Ретушні-кутові	99	92	9	200
6.	Ретушні-двогранні	104	163	16	283
	Всього	526	555	70	1151

Подвійні ретушні різці поселення діляться на два типи: різці з однією ударною площадкою (ретушню оформлена одна площадка для нанесення двох різцевих відколів) — 70 екз. (на відщепях — 36 екз., на пластинах — 33 екз., на осколках — 1 екз.); різці з двома ударними площадками (для виготовлення кожного різця оформлена своя ударна площадка) — 225 екз. (на відщепях — 77 екз., на пластинах — 133 екз., на осколках — 15 екз.). Для різців першого типу формувалась переважно ввігнута,

в деяких випадках — пряма ударна площадка. Ударні площадки різців другого типу оформлені на протилежних кінцях заготовки. Різцеві відколи наносились як по одному краю, так і по двом. Тільки в трьох випадках відмічені площадки, що знаходяться під кутом одна до одної. За формою ударні площадки випуклі, увігнуті і прямі. Подвійні кутові різці також поділяються на два типи: з однією ударною площадкою і двома. Процентне співвідношення між типами і всередині типів приблизно таке ж, як і у подвійних ретушних різців. Два двогранних різці на одній заготовці виготовлялись на протилежних кінцях. На протилежних кінцях заготовки виготовлялись також кутові двогранні, ретушні кутові і ретушні двогранні різці. Однаковою технологією, в переважній більшості випадків, виготовлялись кутові двогранні і ретушні кутові різці. У цих подвійних різців спочатку оформлявся двогранний або ретушний різці, а потім, використовуючи як ударну площадку кінець різцевого відколу цих, оформлявся кутовий різець.

Потрійних різців на поселенні виявлено 99 екз. (1,8 % від категорії) (табл. 2 і 3). Найкраще представлені потрійні ретушні різці (26 екз.). Трохи менше виявлено подвійних ретушних кутових (15 екз.), подвійних ретушних двогранних (13 екз.), подвійних кутових ретушних (19 екз.) і ретушних кутових двогранних (8 екз.). Інші групи потрійних різців представлені одиничними екземплярами: потрійні кутові — 5 екз., подвійні кутові двогранні — 5 екз., потрійні двогранні — 2 екз., подвійні двогранні ретушні — 2 екз. і подвійні двогранні кутові — 4 екз.

Також було знайдено два вироби з чотирма різцевими лезами на кожному. Перший виріб виготовлено на великому пластинчатому відщепі. Двома ретушованими виїмками оброблені дистальний і проксимальний краї заготовки. Потім були нанесені по два різцевих відколи з кожного краю, оформлюючи чотири різцевих леза. Другий — виготовлено на середній призматичній пластині. Проксимальний край обламаний, дистальний — оброблений ретушню. Було також нанесено чотири різцевих відколи, які оформили два кутових різці з проксимального краю і два ретушних — з дистального.

Технологічний аналіз різців поселення Анетівка 2. Завдяки такій великій кількості різців, зібраних на одному поселенні,

стало можливим вирішити деякі питання техніки виготовлення і переоформлення цих виробів. В процесі типологічної класифікації була виділена досить значна група виробів (186 екз.: на відщепях — 66; на пластинах — 119; на осколках — 1), яку формально потрібно було віднести до групи двогранних різців. Однак один різцевий скол в цій групі був нанесений зверху ретуші. Це послужило поштовхом для проведення дослідження з виявлення можливого переоформлення цих виробів. В основу дослідження було покладено ретельне вивчення робочого леза різця (в основному, різцевого відколу). Різцевий відкол, як і всякий інший відкол, характеризується рядом ознак (в першу чергу «ударний горбик» і «ударна хвиля», що показують напрямком сколювання). Вони є сталими ознаками і залежать тільки від фізичних якостей конкретного матеріалу, на відміну від інших ознак (товщина відколу, довжина, форма профілю, характер закінчення відколу), що залежать від цілого ряду причин [1, с. 40–45].

Повернемося до виділеної групи двогранних різців. На першому етапі були вивчені звичайні двогранні різці. Як вказувалось вище, леза цих різців були створені перехрещенням не менш двох різцевих відколів, які слугували один для одного ударними площадками. В результаті дослідження з'явилась можливість з'ясувати послідовність нанесення різцевих відколів, що оформлюють лезо різця. Було відмічено, що у першого різцевого відколу (перший — той, який було нанесено раніше і який слугував для другого ударною площадкою) відсутня виїмка від ударного горбика, тоді як у другого різцевого відколу вона є. При аналізі різцевих відколів серед виділеної із двогранних різців групи була відмічена присутність виїмки від ударного горбика на різцевому відколі, нанесеному поверх ретуші. Таким чином, цей відкол є другим і можливо переоформлює ретушний різець в двогранний.

При вивченні ретушних різців на предмет їх можливого переоформлення були виділені дві групи. Перша група — 11 екз. (всі на пластинах) — переоформлені із двогранних. У різців цієї групи відмічено два різцевих відколи (один з яких слугував для іншого ударною площадкою, тобто двогранний різець) і ретуш, що підправляє лезо цього різця, нанесена по другому різцевому відколу (іноді підправлявся і перший різцевий від-

кол). Друга група — приблизно третя частина ретушних різців на пластинах (у ретушних різців на відщепях таке дослідження не проводилось) — була виявлена підправка ретушню різцевого леза, так як ретуш знімає частину негатива різцевого відколу (ретуш є другорядною по відношенню до різцевого відколу). Різці цієї групи можливо були переоформлені або з кутових (ретуш наносилась по зламу, який слугував ударною площадкою для оформлення кутового різця), або ретушню було підправлено лезо ретушного різця.

Таким чином, типологічний аналіз виявив чисельність групи різців, лезо яких мало сліди додаткового доопрацювання після їх використання (додаткових різцевих відколів та ретуші), що свідчить про періодичне поновлення робочих лез різців в процесі роботи. Леза різців поновлювались двома способами: підправкою та переоформленням. В першому випадку поновлення робочих лез різців здійснювалось за допомогою ретуші та/або різцевого зняття, до того ж цей різець залишався у межах своєї групи: ретушний — підправка (можливе використання як ретуші, так і різцевого відколу) — ретушний; кутовий — підправка (можливе використання тільки різцевого відколу) — кутовий; двогранний — підправка (таким же чином, як і в випадку з кутовими різцями) — двогранний). А в процесі переоформлення (використовувалась ретуш та/або різцевий відкол) різці «переходили» з однієї групи до іншої (наприклад, кутові — мали можливість переоформлюватися в ретушні або двогранні; ретушні — в двогранні і т. д.).

Таким чином, без врахування можливості переоформлення різців, необхідно дуже обережно користуватись статистичними даними щодо категорії різців, визначаючи культурну атрибуцію (приналежність) тієї чи іншої пам'ятки типологічним методом. Наприклад, кількість переоформлених різців на невеликій пам'ятці (короткочасна стоянка), можливо, буде незначною в порівнянні з кількістю таких же різців на великому довготривалому поселенні. До того ж, необхідно зважати на фактор близькості конкретної стоянки до джерел сировини.

Експериментальне виготовлення різців. Для більш детального уявлення про процес виробництва та переоформлення різців була проведена серія експериментів з виготовлення різців, роботи з ними та їх переоформлення. Для проведення експери-

ментів використовувався високоякісний донецький кремінь (за що автор щиро вдячний співробітнику Донецького обласного краєзнавчого музею Ю. Г. Ковалю). Експеримент проходив в декілька етапів:

- 1) одержання заготованок;
- 2) виготовлення різців;
- 3) переоформлення різців.

З кременевого жовна ударом відбійника був відокремлений кусок кременя (розмірами 10×9×8 см), який відразу ж розколовся по природній тріщині на два куски. З цих кусків були оформлені два нуклеуси, з яких було знято 50 неправильнопризматичних пластин, придатних для подальшої обробки. Ширина пластин коливалась від 0,9 до 2,5 см. Разом з відщепами, одержаними в результаті первинної обробки нуклеусів, кількість заготованок, придатних для подальшої обробки, зросла до 62 екз.

Із одержаних заготованок було виготовлено 7 кутових (на куті пластини), 16 двограних (5 — на кутах пластин, 6 — симетричних на пластинах і 5 — на відщепках) та 39 ретушних різців (8 — на відщепках і 31 — на пластинах, із яких 7 екз. — подвійні з однією ударною площадкою). Різцеві відколи знімалися ударною технікою кам'яним (піщаник) відбійником. При відколюванні деяких різцевих відколів використовувалось кам'яне ковадло.

При виготовленні кутових різців (7 екз.) з повздовжним різцевим відколом ударну площадку сформували шляхом зламу дистального краю заготованки. В п'яти випадках заготованка стискувалась в руці і по її дистальному краю наносився удар. При цьому, якщо пластина мала дуже гостру латераль (бокову сторону) і удар наносився в безпосередній близькості від кута площадки заготованки, різцеве зняття не виходило, а виникало руйнування, «зминання» кута між ударною площадкою і ребром заготованки, яке передбачалося зняти. Уникнути цього неприємного моменту виявилось можливим двома способами: а) трохи «відсунути», віддалити точку удару від краю заготованки (хоча при цьому збільшується можливість формування «пірнаючого» різцевого відколу, що і відбулося в одному випадку); б) притуплюючи бокову грань дрібною ретушшю. Цими двома способами було одержано п'ять різців, і тільки у двох із них (один був з пірнаючим різцевим відколом) відмічено дуже невеликий «завал» в сторону вентральної поверхні. В двох ви-

падках різцеві зняття вирішено було зробити, опираючи базальну частину заготовки на ковадло. В результаті ми одержали два різці з плоскими різцевими сколами. Один з них був взятий для подальшого експерименту. Була використана та ж площадка, але удар наносився вздовж іншої бокової сторони (латералі). При цьому заготованку тримали в руці. В даному випадку плоский різцевий відкол не вийшов, а був відокремлений звичайний (тригранний в перетині, з рівними сторонами) різцевий відкол.

У двох випадках було зроблено спробу виготовити кутові поперечні різці. Для цього були вибрані відколи з петлеподібним закінченням, кут між вентральною та дорсальною поверхнями яких в точці удару наближався до 90 градусів. Використавши ці заготовки, вдалося виготовити два кутових (з природною ударною площадкою) поперечних різці з плоским різцевим відколом. На нашу думку, з такої заготовки можливо виготовити поперечні різці тільки з плоским різцевим відколом.

В процесі виготовлення ретушних різців з'ясувалось, що ретушню найлегше утинались заготовки з пероподібним закінченням. Для нанесення різцевих відколів формувались опуклі, увігнуті і прямі ударні площадки. Це відбувалось шляхом нанесення ретуші (частіше — дрібною, іноді — крутою) по кінцю заготовки (на пластинах утинався дистальний кінець, а на відщепях — будь-яка «зручна» ділянка), причому ретуш істотно не змінювала контурів заготовок. Виняток склали різці з увігнутою площадкою на дистальному кінці пластини. Так само, як і при виготовленні кутових різців, доводилось трохи притуплювати гостру бокову грань, з якої планували зняти різцевий відкол. Дрібною ретушню також притуплювались всі інші гострі грані та кути для того, щоб запобігти травматизму при відділенні різцевого відколу, коли заготованку тримають в руці. Забігаючи трохи наперед, необхідно відмітити, що в подальшому все одно прийшлося б здійснити вищеописану операцію вже після виготовлення різця, так як без цього працювати різцем практично неможливо. Пов'язано це зі специфікою роботи даним інструментом, коли необхідний певний тиск на бокову грань, що ускладнено, коли вона гостра. Виходом з цього неприємного положення могло бути також і створення спеціальної рукоятки для затискання різця. Але, зважаючи на те, що конкретним різцем працювали досить нетривалий час

[6, с. 29], після чого його лезо вимагало підправки або переформування (чи його взагалі викидали і робили новий різець з іншої заготовки, яка, можливо, і не мала нічого спільного з параметрами попередньої), необхідно визнати, що звичайне ретушування — досить швидкий і простий вихід з цієї ситуації.

Отже, після всіх підготовчих операцій шляхом різцевого сколювання формувалося робоче лезо. В процесі виготовлення 27 різців під час різцевого сколювання заготовка стискувалась в руці. Тільки у трьох різців було відмічено невеликий «завал» в бік вентральної поверхні заготовки. При виготовленні 12 різців їх базальна частина спиралась на кам'яне ковадло. У всіх цих екземплярів відділявся плоский різцевий відкол. Після цього серед різців з плоским різцевим сколом були відібрані 3 екземпляри різців на пластинах з увігнутою ударною площадкою. Ударна площадка використовувалась та ж, але різцеве лезо формувалося на іншому боці заготовки. При цьому заготовка затискалась в руці. В результаті були одержані звичайні різцеві відколи.

В процесі виготовлення різців також була підмічена цікава особливість. При одному ударі у 5 екземплярів різців були відокремлені одночасно два різцевих відколи, а в одному випадку — навіть три.

В ході експерименту також виготовлялися двогранні різці. Після первинної обробки ретушню вибраної ділянки для виробництва різця заготовка затискалась в руці і з неї відділялись різцеві відколи. Таким шляхом було виготовлено 16 двограних різців (п'ять — на кутах пластин, шість — симетричних на пластинах і п'ять — на відщепі). Після цього ми зробили спробу візуально визначити, який відкол у виготовлених двограних різців знято першим, а який — другим. Це виявилось можливим однозначно з'ясувати тільки у двох різців (один — на відщепі і один — на куті пластини). Пов'язано це з тим, що тільки у цих різців другий різцевий відкол виявився з ударним горбиком.

Виходячи з результату зроблених експериментів та типологічного аналізу різців поселення Анетівка 2, можемо зробити деякі висновки.

Формування ударної площадки, напевно, залежить в більшій мірі від форми ділянки конкретної заготовки, на якій передбачалося оформити різцеве лезо (наприклад, ретушню найлегше утинались заготовки з пероподібним закінченням і т. д.).

Перед різцевим зняттям необхідно було підготувати не тільки ударну площадку, а іноді і грань, яку планувалось зняти різцевим відколом. Ця операція необхідна була не тільки для формування певного кута між ударною площадкою і поверхнею сколювання [6, с. 16,18], але і для одержання якісного різцевого відколу, так як при гострій боковій грані і точці удару, близькій до краю ударної пластинки, траплялося «руйнування» кута між ударною площадкою і ребром заготовки (тобто було неможливо відділити різцевий відкол).

При формуванні різцевого відколу одним ударом відбійника виявилось можливим зняти два, а в деяких випадках і три різцеві відколи. Це спостереження цікаве тому, що другі і треті різцеві відколи при візуальному аналізі різців можуть бути прийняті за відколи підправки різцевих лез.

Одержання «пласких» різцевих відколів є можливим, якщо при різцевому сколюванні спирати базальну частину заготовки на ковадло, тобто, користуючись певною технологією виробництва, можливо одержувати виключно «плоскі» різцеві відколи.

У двограних різців тільки в деяких випадках вдалося визначити послідовність нанесення різцевого відколу, що, мабуть, пов'язано зі специфікою різцевого зняття. Це значно знижує можливості аналізу технології виготовлення та переоформлення двограних різців.

Такі висновки є попередніми і потребують подальших уточнень, так як експеримент був проведений в невеликих масштабах. Подальше проведення експерименту і порівняння одержаних результатів з результатами аналізу археологічного матеріалу пізньопалеолітичних пам'яток дадуть можливість, безперечно, більш детально відновити процес виробництва різців давніми людьми.

Джерела та література

1. Гирия Е. Ю. Технологический анализ каменных индустрий. Методика микро-, макроанализа древних орудий труда. — Часть 2. — СПб., 1997. — 198 с.
2. Смольянинова С. П. Палеолит и мезолит Степного Побужья. — К.: Наукова думка, 1990. — 107 с.
3. Станко В. Н. О дискретном характере орудийного производства в ранней родовой общине // Проблемы истории давнього населення Української РСР. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 216–218.
4. Станко В. Н., Григорьева Г. В., Швайко Т. Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2. — К.: Наукова думка, 1989.

5. Станко В. Н., Петрунь В. Ф. Анетовка 13 — памятник начальной поры позднего палеолита в Северном Причерноморье (предварительная публикация) // Археологический альманах. — Донецк, 1994. — № 3. — С. 161–180.
6. Филиппов А. К. Проблемы технического формообразования орудий труда в палеолите // Технология производства в эпоху палеолита. — Л.: Наука, 1983. — С. 9–71.

I. V. Pistruil

TECHNOLOGY MANUFACTURE OF BURINS AT UPPER PALEOLITHIC SITE ANETOVKA 2

The article is devoted to study of burins from Upper Paleolithic site Anetovka 2 in North-West Black Sea region. It was created a multilevel typological classification of these tools based on burins assemblage from Upper Paleolithic site Anetovka 2, taking into consideration as much as possible the burins' important morphological features. The experiment results allowed us to trace in details burin production and rejuvenation processes, as well as to make clear some burins' peculiarities that do not have any uniform explanation yet.

Key words: North-West Black Sea region, Upper Paleolithic, flint implement, burins, classification.

И. В. Пиструил

ТЕХНОЛОГИЯ ИЗГОТОВЛЕНИЯ ПОЗДНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКИХ РЕЗЦОВ (НА МАТЕРИАЛАХ ПОЗДНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ АНЕТОВКА 2)

Статья посвящена изучению резцов на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2 в Северо-Западном Причерноморье. Принимая во внимание как можно больше важных морфологических особенностей резцов, была создана многоуровневая типологическая классификация этих инструментов, основанная на изучении резцов позднепалеолитического поселения Анетовка 2. Результаты эксперимента позволили нам проследить детали в процессах производства резцов и их обновления и переоформления, а также прояснить некоторые особенности резцов, для которых нет еще общепринятого объяснения.

Ключевые слова: Северо-Западное Причерноморье, поздний палеолит, кремневое орудие, резцы, классификация.

Розділ II

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 39(477.75):001.891-057.4«19»1920-1931

У. К. Асанова

ДЕРЖАВНИЙ ПАЛАЦ-МУЗЕЙ ТЮРКО-ТАТАРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В М. БАХЧИСАРАЇ: НОВІ ДАНІ З АРХІВІВ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

У статті на підставі нового корпусу архівних джерел із московських архівосховищ до наукового обігу введено інформацію про діяльність одного з центрів із вивчення історії та етнографії кримських татар у 1920-ті роки — Державний палац-музей тюрко-татарської культури в Бахчисараї. Проаналізовано наукову спадщину У. А. Боданінського.

Ключові слова: історіографія Криму, Державний палац-музей тюрко-татарської культури в Бахчисараї, репресії.

Основним натхненником і організатором планового експедиційного обстеження півострова, вивчення етнографії був директор ДПМТТК (Державний палац-музей тюрко-татарської культури в Бахчисараї) Усеїн Абдуредієвич Боданінський (1877–1938 р.). Життєвий шлях краєзнавця був відтворений проф. Д. П. Урсу завдяки його скрупульозним архівним студіям у Державному архіві літератури і мистецтва Російської Федерації, а також у ДАРФ (Державний архів Російської Федерації) [1; 2].

Кримознавець народився в селі Бадану Сімферопольського повіту в родині викладача Сімферопольського народно-татарського училища. Після закінчення народної школи (1888 р.), а потім Сімферопольської татарської вчительської школи (1895 р.) Усеїн навчався в Строгановському художньо-промисловому училищі (1895–1905 р.) по майстерні К. А. Коровіна й одержав звання художника з прикладного мистецтва. У 1905–1907 р. У. А. Боданінський викладав графіку в Сімферопольському комерційному училищі, а в 1907 р. знову повер-

нувся до Москви, де керував художньо-промисловою школою філії Строгановського училища [3].

У 1911 р. його запросили до Санкт-Петербургу, де він протягом шести років працював художником-декоратором, виконуючи ескізи інтер'єрів. З початком революційного лихоліття повернувся до Криму, де став одним із організаторів відкриття і першим директором музею в Ханському палаці [4; 5].

З дня створення музею почався збір предметів, що мали відношення до етнографії кримських татар. За кілька місяців завдяки пожертвуванням місцевого населення музейний фонд збільшився до 1000 експонатів. 21 жовтня 1918 р. з ініціативи вчених ТВАК (Таврійська вчена архівна комісія) і Таврійського університету відбулася нарада з представниками лояльного білим Таврійського Магометанського духовного правління й Вакуфної комісії. У. А. Боданінський у своїй доповіді, основні положення якої було опубліковано в газеті «Голос татар» ще в 1917 р. [6], зупинився на історії створення палацу, його жалюгідному фізичному стані при відсутності реставраційних робіт і найближчих задач зі збереження кримськотатарських пам'яток культури. На засіданні ухвалили передати музей Комісії в складі голів від Міністерства внутрішніх справ, ТВАК, Магометанського духовного правління й Вакуфної комісії [7].

Однак реальної допомоги від Комісії Палац-музей не одержав. Він існував лише за рахунок засобів, що відпускалися Кримськотатарською національною директорією. Колекція поповнювалася шляхом приватних пожертвувань. У 1919 р. була заснована бібліотека-архів для збереження зразків давньої татарської літератури і рукописів [8].

Після остаточного встановлення Радянської влади в Криму наприкінці 1920 р. музей увійшов у підпорядкування Головосвіти Наркомосвіти РСФСР. Ми маємо досить повну інформацію про його діяльність завдяки збереженим «Річним звітам» про діяльність музею, що відсилалися до Головосвіти (відклалися у фонд «Колекція матеріалів з музейного будівництва» ДІМ РФ ВПД (Державний історичний музей Російської Федерації, відділ письмових джерел) [9], а також до Державної академії історії матеріальної культури, однойменний фонд якої зберігається в ІМК РАН РА (Інститут історії матеріальної культури Російської Академії наук, рукописний архів м. Санкт-

Петербург) [10]. Частину звітів, відсутніх у названих фондах, довелося знайти у фонді «Головосвіти Наркомосвіти РСФСР» у ДАРФ (Державний архів Російської Федерації м. Москва) [11]. Цю офіційну інформацію про діяльність ДПМТТК доповнюють рукописні щоденники У. А. Боданінського і книги наказів музею, що зберігаються в БДІКЗ (Бахчисарайський державний історико-культурний заповідник) [12].

Архівні документи свідчать, що протягом 1921–1923 р. основна увага нечисленного колективу співробітників музею на чолі з У. А. Боданінським приділялася реставраційним роботам, підготовці залів (ремонт приміщення) і вітрин, які вони виготовляли самі. Невелика експозиція, що включала предмети національного кримськотатарського одягу, начиння, меблі і ювелірні вироби поповнювалася тільки шляхом добровільних пожертвувань [13].

У «Щоденнику» У. А. Боданінського виявлені начерки «Плану роботи на 1923–24 роки» (запис за 21 грудня 1923 р.), де під номером 6 значилося: «Підняти значення Бахчисарайського музею, зробити його Центральним музеєм татарського мистецтва й історії в Криму. Настояти на передачі татарської історичної колекції з Центрального музею Тавриди в Бахчисарай.

Почати дослідницькі роботи в Старому Криму, Карасу-Базарі і Кирк-Чолпані, Ескі-Сераї й етнографічні роботи в Євпаторійському і Судакському районах» [14]. З «Річного звіту від 1-го жовтня 1924 р. до 1-го жовтня 1925 р.» ДПМТТК у Бахчисарай перед Головосвітою стає ясным, що на початку 1925 р. у музеї оформилися дев'ять відділів, з яких чотири висвітлювали кримськотатарську етнографію: 1) тканини, вишивки, килими, плаття; 2) начиння, меблі; 3) глина, скло, фаянс; 4) ювелірні вироби [15].

Послідовна, продумана, енергійна діяльність Усеїна Абдурейфійовича Боданінського з вивчення, систематизації й охорони пам'ятників тюркської культури зробила очолювану ним установу — Ханський палац-музей у Бахчисарай — найбільшим у Радянському Союзі центром, де вивчалася історія й етнографія кримських татар, концентрувалися пам'ятки, рукописи, предмети побуту і культури народу. Найважливішим джерелом, що дозволяє нам сьогодні відтворити рушійну діяльність кримськотатарського вченого в справі формування безприкладної

колекції, пов'язаної з культурою і побутом кримських татар, є підготовлені У. А. Боданінським «Звіти про діяльність Державного палацу-музею тюрко-татарської культури» за різні роки. Інформація «Звітів» частково дублюється, а часто доповнюється матеріалами «Щоденників», які вів директор музею.

Після остаточного встановлення Радянської влади в Криму наприкінці 1920 року музей увійшов у підпорядкування Головосвіти Наркомосвіти РСФСР. «Річні звіти» про діяльність музею відсилалися до Головосвіти і збереглися в окремому архівному фонді (ф. 54) у Відділі письмових джерел Державного історичного музею Російської Федерації [16], а також у Державну Академію історії матеріальної культури [17]. Частину звітів, відсутніх у названих фондах, вдалося знайти у фонді «Головосвіта Наркомосвіти РСФСР» у Державному архіві Російської Федерації [18]. Цю офіційну інформацію про діяльність Державного палацу-музею тюрко-татарської культури доповнюють рукописні щоденники У. А. Боданінського і книги наказів музею, що зберігаються в Бахчисарайському державному історико-культурному заповіднику [19].

Протягом шести місяців у 1923 році У. А. Боданінський знаходився в Москві, де займався організацією (по суті — будівлею) Кримського павільйону Всесоюзної сільськогосподарської і кустарно-промислової виставки. Йому безпосередньо була доручена організація кустарно-промислового відділу й оформлення павільйону [20]. Основу експозиції склали матеріали фондів Державного палацу-музею тюрко-татарської культури в Бахчисарай. 1 лютого 1924 р. У. А. Боданінський, вже в Криму, виступив з доповіддю «Перша Всесоюзна сільськогосподарська і кустарно-промислова виставка 1923 року в Москві», яку прочитав кримськотатарською мовою [21].

Бахчисарайський палац-музей виставив окремі експонати зі своїх етнографічних колекцій і на I Всеросійській художній виставці, що проходила в 1923 році в Москві. Кримська експозиція готувалася під егідою Кримохріса, а безпосереднім виконавцем був У. А. Боданінський. Кримський павільйон тоді був одним із найкolorитніших, тому привертав на себе особливу увагу [22]. Не випадково, у цьому зв'язку, що колекції Палацу-музею виставлялися на міжнародних виставках, які проходили в подальшому.

Підводячи підсумки діяльності Палацу-музею в 1922–1923 фінансово-розрахунковому році У. А. Боданінський виділив таке:

«Продовжувалося вивчення історичних і археологічних пам'ятників Ескі-Юрта та його некрополя. Знайдено 30 штук надгробних каменів XI–XIII в. Докладно вивчений Турбе Мухаммед-Шах-Бея в Ескі. Зроблено доповіді в Музейному відділі Головосвіти Н. К. О. (Наркомосвіти У. А.) у Всеросійській Асоціації Сходознавства в Москві й в Академії історії матеріальної культури про музейно-наукову роботу Бахчисарайського музею.

– Музей брав участь у складанні путівника по Криму [23].

– Курував художньо-історичним виробництвом навчальних майстерень Художньо-промислової школи в Бахчисараї і навчальних майстерень в Сімферополі.

– Музей брав активну участь у Сільськогосподарській виставці 1923 р. у Москві в організації Кримського художньо-промислового і побутового відділу.

Ремонтні роботи. Перекладено черепиці даху палацу, пошкоджені водопровідні труби, жолоби» [24].

Говорячи про пам'ятникоохоронну діяльність музею, директор перелічив об'єкти, прийняті на облік:

«1) будинок бань Сари-Гузель, побудованих у 1532 р. кримським ханом Адиль-Сахиб-Гіраєм;

2) приватний будинок Борю в приході Ені-Джамі;

3) Ханська велика мечеть з історичними предметами і бібліотекою з рукописних книг;

4) вжиті заходи для охорони історичних пам'ятників (будинок «Зинджирли-медресе» і Турбе Аджи-Гірая на початку XVI в.);

5) подана особлива доповідна записка в Музейний відділ Головосвіти Н. К. О. (Наркомосвіти У. А.) із указівкою фіксації і вивчення історичного пам'ятника «Ешил-Джамі» у Бахчисараї» [25].

У цей же час у музеї проводилася перереєстрація фондів. Директор відзначав, що роботи виконуються на 30 % від задуманого через слабе фінансування. Вже в цей час У. А. Боданінський порушує питання про необхідність передачі Східних колекцій із Сімферополя, Москви і Петрограда в Бахчисарай [26].

Розробляючи план робіт на 1923–1924 звітний рік керівник музею припускав таке:

1. Призупинити руйнування Ешилль-Джамі в Бахчисарай.
2. Досліджувати 4 турбе та некрополь у Ескі-Юрті. Зробити двері в турбе й ізолювати їх.
3. Ремонт будинку бань «Сари-Гузель».
4. Ремонт Соколиної вежі в палаці.
5. Довершити лагодження стін всередині палацової території.
6. Підняти значення Бахчисарайського музею, зробивши його Центральним музеєм татарського мистецтва й історії в Криму. Настояти на передачі татарських історичних колекцій з Центрального музею Тавриди в Бахчисарай.
7. Почати дослідницькі роботи в Старому Криму, Карасу-Базарі й Кирк-Чолпані.
8. Поліпшити господарську частину музею, звернувши увагу на сади при палаці в Коккозі, сад при будинку Гаспринського, ліщину при Зинджирли і землі в Чуфут-Кале.
9. Запросити діловода і садівника із поєднанням обов'язків охоронця музею.
10. Фотографувати пам'ятники і музейні колекції» [27].

Діяльність У. А. Боданінського в 1924 році докладно розписана в його «Щоденнику». Рік почався зі скандалу навколо Коккозького палацу і бездіяльності його охоронця художника-етнографа Абібулли Мурадовича Лятиф-заде [28]. У. А. Боданінський так зафіксував ці події:

1924 р. 18-го січня

Відвідав село Коккоз і палац там із приводу статті, що з'явилася в газеті «Червоний Крим» 10 січня 1924 р. за № 8 (926) щодо діяльності охоронця Коккозького палацу А. Лятиф-заде. Тут увечері відбулося засідання Коккозької Сільради, на якому були присутні Секретар Райкому РКП, Секретар Райкому РКСМ т. Мусанніор і Тархан. Нарсуддя Бахчисарая т. Хатіпов.

Я робив доповідь про Коккозький палац і його значення в культпросвітницькому відношенні. Справа Лятиф-заде, якого довелося усунути від посади за вимогою Бахчисарайського Райвиконкому. Охоронця Музею на місце Лятиф-заде я відмовився поки призначити, а охорону палацу з його інвентарем і майном доручити сторожу т. Асану Токтар Гази, людині цілком надійній.

19-го січня

У Коккозі зібрав співробітників Музею і деяких громадян, що мають чи мали відношення до палацу і до саду. Таких виявилось четверо: 1) Абдулла (садівник) 2) Асан Тохтар Гази (нинішній сторож палацу) 3) Осман Темір-Кая (колишній сторож) 4) Біял Махмуд. З ними відразу був укладений договір про експлуатацію саду при Коккозькому палаці в 3 десятини. Витрати на перший час несе Бахчисарайський Музей. Увесь прибуток, за винятком витрат на експлуатацію саду, поділяється на п'ять рівних частин, з яких одна надходить на користь Коккозького палацу, знаходячись у розпорядженні Уповноваженого Музейного відділу по Бахчисарайському Окрузі. Інші 4 частини надходять на користь зазначених громадян. Старшим колективу обраний гр. Абдулла.

21-го січня

О 6 год. веч. помер ватажок пролетаріату Володимир Ілліч Ленін (Ульянов).

22-го січня

Відвідав будинок-читальню імені Гаспринського, у якому знайшов сильно зруйновані флігелі, де раніш розміщала старі друкарня і контора «Терджиман». За браком коштів у Музеї немає ніякої можливості лагодити. Вирішено верхню частину розібрати й перекрити друкарню, і матеріали передати навчальній майстерні друкованого цеху худпромислових майстерень» [29].

26 січня 1924 р. У. А. Боданінський записав: «Сніжний замет. Бахчисарай весь під снігом» [30]. Директор передчував лихо. Старі будівлі могли не витримати товстого сніжного покриву. І лихо прийшло. От запис від 13 лютого 1924 р.:

«У ніч на 13-го лютого під вагою величезної кількості снігу, що тоне, звалилася в «Ешил-Джамі» уся північна стіна, хори й дерев'яна розписна стеля разом з північним схилом даху. За допомогою групи учнів Бахчисарайської Татарської Художньо-промислової школи вдалося відстояти дерев'яні частини від розгарбування населення, що надзвичайно має потребу в паливі. Дерев'яні частини стелі й уцілілу черепицю з зеленою поливою взяли в Музей. Пам'ятник побудовано (1764 р. по Р. Х.) Діллярою-Бінеч, дружиною Крим-Гірея» [31].

Міні-експедиції з вивчення і фіксації кримськотатарських архітектурних пам'ятників у Бахчисараї У. А. Боданінський провів 22 лютого 1924 року разом з Меметом Вехбі Шейху-заді (1887-?). Цей подвижник етнографії одержав солідну освіту в Бейруті. Він був заступником У. А. Боданінського і був згодом звільнений з роботи разом з ним і репресований. У 1924 році було вирішено обстежувати частки будинку в різних частинах міста, що мали «історико-художнє значення». Становлять безсумнівний інтерес для істориків кримськотатарського мистецтва й архітектури, етнографів збережені в «Щоденнику» У. А. Боданінського численні ілюстрації окремих фрагментів.

Вивчаючи «Щоденники» У. А. Боданінського переконаємося в грандіозній творчій роботі краєзнавця, що бачив перед собою велику мету — створення Національного музею! Давайте зануримося в ці записи. Чим займався директор у березні-квітні 1924 року?:

«5-го березня

Продовжувалися роботи з калькування написів над аркадою. Зробив 3 штуки на південній стороні аркади. Зняли одну гіпсову фарбовану капітель і фрагмент розпису арок (букет квітів і орнаменти, що облямовують арки й живописні плівки на товщині арок); усе це поміщено в Музей.

9-го березня

Робив разом з Мамутом Курти й А. Таковим обмірювання й докладне дослідження гробниці Бейюде-Султан у Ескі-Юрті. Будівля відноситься, очевидно, до XI століття, коли Іслам твердо усталився по всій Кіпчакській, чи Золотій Орді. Удалося зробити одне дуже цікаве відкриття: у підземній частині Мавзолею є склеп із проваленим посередині склепінням з кам'яною на вапні кладкою в підвалині, цей склеп має 4-кутний фундамент дурбе, перехрещений напівциркульним кам'яним склепінням, по верхівці якого проходить підлога самої гробниці. У східній стіні склепу є отвір з напівкруглим верхом шириною 1 ар. 26 висота = 12. Інша частина засипана камінням й вапняним сміттям. У Ескі-Юрті є старожили, які пам'ятають, що цей отвір підземного ходу йде склепінною кам'яною галереєю до іншого кургану, що розташований у 33-х сажнях до сходу від гробниці. З дослідження виявилось, що на вершині кургану є кам'яний фундамент якоїсь споруди.

Ця обставина надзвичайно цікава й необхідно ще кілька днів для докладного з'ясування й може бути об'єктом деяких археологічних розвідок.

12-го березня

Віддані суду за розкрадання матеріалу з будинку «Ешиль-Джами» громадяни Бахчисараю Яків Чернявський 16 років і Григорій Іваненко 18 років за моєю пропозицією» [32].

Черговий скандал вже в березні 1924 року розгорівся навколо Будинку-музею Ісмаїла Гаспринського в Бахчисараї, що знаходився в Салачику і був у розпорядженні Палацу-музею. У газеті «Червоний Крим» була опублікована замітка (автор сховався під псевдонімом «П'єрро»), у якій зазначалося, що цей великий пам'ятник татарської культури «забутий і закинутий», його планують перетворити на хату-читальню Охріса. П'єрро вказав на те, що «скло будинку розбите», «бруд навкруги». У цій картині «сумовитого запустіння» обвинувачувалося керівництво Бахчисарайського палацу-музею [33].

23 березня в цьому зв'язку У. А. Боданінський записав у щоденнику:

«Написав роз'яснення у вигляді листа в редакцію на замітку в «Червоному Криму» щодо положення будинку-музею імені Гаспринського. У № 65 газети «Червоний Крим» від 20/III с/г надрукована замітка під заголовком «Будинок Гаспринського гине». Замітка має потребу в деякому роз'ясненні й доповненні.

1) Будинок-музей Гаспринського відкритий з ініціативи Охріса Бахчисарайським Райвно 21-го березня 1921 року як установа, що має велике агітпросвітницьке значення; на сьогодні перебуває у віданні Кримохріса і числиться в загальній мережі Музейних установ Бахчисарайського району, з яким за минулий тільки літній сезон пропустив 75 організованих масових екскурсій із загальною кількістю 2620 учасників.

2) Далеко не «забутий і закинутий», як говориться в замітці, а є предметом постійних турбот Охріса, що намагається зберегти його як важливу установу агітаційного значення на Сході. Керуючись цими розуміннями Кримохріс пропонував у грудні 1923 року Бахчисарайському Райвиконкому узяти будинок-музей на своє утримання. На жаль, будинок Гаспринського, як і низка інших однорідних установ, що були на обласному

бюджеті, циркулярним листом Кримохріса від 29/XI 1923 р. за № 1599 був знятий з обласного бюджету і переведений на самооплатність, позбавивши в такий спосіб будь-яких засобів, необхідних для його підтримки. Цим пояснюється, що «скло будинку розбите», дахи протікають, стіни руйнуються, «бруд навкруги», хоча брудом у Бахчисараї нікого не здивуєш. Що ж стосується Народної читальні, улаштованої при будинку-музеї з моменту його заснування, і «сумовитого запустіння» тепер, то це пояснюється тим, що будинок знаходиться в районі Салачика, де населення поголовно вимерло від голоду узимку 1921 і навесні 1922 р., і улаштована там читальня внаслідок цього не могла прижитися. При будинку-музеї мається невеликий садок близько 500 кв. саж., прибуток з якого йде цілком на утримання охоронця» [34]. Свої роз'яснення У. А. Боданінський опублікував і на сторінках головної газети Кримської АРСР [35].

«27-го березня

Прочитав лекцію учням татарської обласної художньо-промислової школи в Бахчисараї на тему: «Історія мистецтва давнього Єгипту», були присутні 100 осіб.

31-го березня

Разом із завідувачем Кримохріса А. І. Полкановим і професором Н. Л. Ернстом відбирав речі з фонду при Центральному Музеї Тавриди для Бахчисарайського музею і прийняв експонати Бахчисарайського Музею-палацу, що були на Сільськогосподарській Виставці 1923 р. у Москві.

Таким чином, сформовані в стінах Ханського палацу в Бахчисараї етнографічні зібрання були присвячені тільки кримським татарам. Вивчення матеріальної культури й етнографії цього етносу стало основним напрямком діяльності ДПМТТК. Цією науковою установою були проведені найбільш масштабні експедиційні дослідження з усієї території півострова (1925–1926 рр.). Їх результати лягли в основу етнографічних публікацій директора ДПМТТК У. А. Боданінського, де вперше були детально розглянуті організаційне влаштування й виробництво в кримськотатарських цехах. Заснована на даних провідних етнографів Криму узагальнююча публікація У. А. Боданінського «Археологічне й етнографічне вивчення татар у Криму», написана в період заходу «Золотого десятиріччя радянського краєзнавства», є узагальненням усієї

роботи музею за це десятиріччя. У ній етнограф акумулював дані провідних етнографів Криму зі столичних наукових центрів (Г. А. Бонч-Осмоловський, В. О. Гордлевський, Б. О. Куфтин та ін.).

Джерела та література

1. Непомнящий А. А. Музейное дело в Крыму и его старатели (XIX — начало XX века): Библиографическое исследование / Таврический нац. ун-т им. В. И. Вернадского. — Симферополь, 2000. — С. 250–279.
2. Непомнящий А. А. Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения. — Симферополь: Бизнес-Информ, 2005. — (Библиография краеведения; Вып. 3). — С. 91–130.
3. Урсу Д. П. Новые архивные материалы по истории востоковедения в Крыму // Востоковедный сборник. — Симферополь, 2000. — Вып. 4. — С. 15–17.
4. Козлов В. Боданинский Усеин // Деятели крымскотатарской культуры (1921–1944 гг.): Библиографический словарь. — Симферополь, 1999. — С. 59–61.
5. Люди и судьбы: Библиографический словарь востоковедов — жертв политического террора в советский период (1917–1991) / Подг. Я. В. Васильков, М. Ю. Сорокина. — СПб., 2003. — С. 69.
6. Доклад, прочитанный У. А. Боданинским на заседании Врем. Кр. — мус. исп. комит. 26 сент. 1917 г. о мерах по защите и сохранению памятников татарского искусства в Крыму // Голос татар. — 1917. — 30 сент.
7. Зарубин А. Г. Указ. соч. — С. 213.
8. Андросов С. А. Указ. соч. — С. 133.
9. ГИМ РФ ОПИ, ф. 54, оп. 1, д. 998, л. 5–26, 35, 37–54, 84–114.
10. ИИМК РАН РА, ф. 2, оп. 1 (1929 г.), д. 164, л. 1–85; оп. 1 (1930 г.), д. 150, л. 1–69.
11. ГАРФ, ф. А-2307, оп. 13, д. 33, л. 1–54.
12. БГИКЗ, архив № 2–7.
13. ГИМ РФ ОПИ, ф. 54, оп. 1, д. 998, л. 5–10.
14. БГИКЗ, кп 9569, д. 386, с. 6–7.
15. ГИМ РФ ОПИ, ф. 54, оп. 1, д. 998, л. 14–15.
16. ГИМ РФ ОПИ, ф. 54, оп. 1, д. 998, л. 5–26, 35, 37–54, 84–114.
17. ИИМК РАН РА, ф. 2, оп. 1 (1929 г.), д. 164, л. 1–85; оп. 1 (1930 г.), д. 150, л. 1–69.
18. ГАРФ, ф. А-2307, оп. 13, д. 33, д. 1–54.
19. ГИМ РФ ОПИ, ф. 54, оп. 1, д. 998, л. 5–10.
20. ПФАРАН, ф. 155, оп. 2, д. 72, л. 75 об.
21. БГИКЗ, кп. 9569, д. 386.
22. Тугендхольд Я. К участию КССР на международной Парижской выставке // Красный Крым. — Симферополь, 1924. — 28 дек.

23. Речь идет об издании: Путеводитель по Крыму: Симферополь — Бахчисарай — Севастополь — Южный берег / Под ред. А. И. Маркевича, А. И. Полканова, Н. Л. Эрнста. При участии У. Боданинского, П. И. Голландского, А. Г. Коренева, А. И. Маркевича, А. С. Моисеева, А. И. Полканова, Н. О. Тихого, Н. Л. Эрнста; КрымОХРИС. — Симферополь, 1923. — 100 с. + карта.
24. БГИКЗ, кп. 9569, д. 386.
25. Там же.
26. Там же.
27. Там же.
28. См. о нем: Урсу Д. Ляtif-заде Абибулла Мурадович // Деятели крымскотатарской культуры (1921–1944 гг.): Библиографический словарь / Ред. — сост. Д. П. Урсу. — Симферополь: Доля, 1999. — (Источник знаний; Вып. 2). — С. 130.
29. БГИКЗ, кп. 9569, д. 386.
30. Там же.
31. Там же.
32. Там же, л. 20–32.
33. Там же, л. 36–38.
34. Пьерро. Дом Гаспринского гибнет // Красный Крым. — Симферополь, 1924. — 20 марта.
35. БГИКЗ, кп. 9569, д. 386, л. 89–41.

U. K. Asanova

**NATIONAL PALACE-MUSEUM OF TURK AND TATAR
CULTURE IN BAKHCHISARAY CITY: NEW DATA FROM RUSSIAN
FEDERATION ARCHIVES**

The article introduces to the scientific usage information about the activity of a large research center in Crimean Tatar history and ethnography in the 1920s in States of palace-museum Turk Tatar culture in the Bakhchisaray, from the previously unknown corps of archival documents from Moscow depositories. U. A. Bodanins'kyi is scientific heritage is analyzed.

Key words: historiography of Crimea, States of palace-museum Turk Tatar culture in the Bakhchisaray, U. A. Bodanins'kyi.

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ДВОРЕЦ-МУЗЕЙ ТЮРКО-ТАТАРСКОЙ КУЛЬТУРЫ В Г. БАХЧИСАРАЕ: НОВЫЕ ДАННЫЕ В АРХИВАХ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

В статье на основе нового корпуса источников из московских архивов в научный оборот введена информация о деятельности одного из центров изучения истории и этнографии крымских татар в 1920-е годы — Государственного дворца-музея тюрко-татарской культуры в Бахчисарае. Проанализировано научное наследие У. А. Боданинского.

Ключевые слова: историография Крыма, Государственный дворец-музей тюрко-татарской культуры в Бахчисарае, репрессии.

УДК 94(477.7):281.9«19»

Н. М. Діанова

ХЕРСОНСЬКА СПАРХІЯ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано особливості розвитку православної церкви в Херсонській єпархії на початку ХХ ст. Розглянуто основні напрямки діяльності духовенства. Показано його внесок у розвиток освіти і культури.

Ключові слова: Херсонська єпархія, православна церква, духовенство, населення, освіта, просвітництво, моральність.

З кінця ХІХ ст. розпочався новий етап в історії Херсонської єпархії, який тривав до 1917 р. Він характеризувався подальшим розвитком православної церкви та збереженням важливих позицій в суспільстві. Водночас значного поширення набули кризові явища, які повною мірою висвітлювалися на початку ХХ ст. В цей час значно активізувалась діяльність протестантських течій, які проводили пропагандистську діяльність серед православного населення з метою відлучення його від православ'я. Значної шкоди церкві завдавали ідеї соціалізму та матеріалізму, які намагалися підірвати її устої. Під їх впливом відбувалася відчуженість від релігії та духо-

венства певної частини міських жителів. Революційні події 1905–1907 рр. висвітили проблеми церкви, яка не змогла своєчасно реформувати церковне життя у відповідності до нових умов часу.

Одним із актуальних завдань сучасної історичної науки є об'єктивне і всебічне висвітлення процесів, які відбувалися на початку ХХ ст. в Херсонській єпархії. Воно зумовлене відсутністю належного висвітлення даної проблеми в історіографії. В дореволюційний період до неї звертались, в основному, історики церкви. Так, Ф. Міляновський зробив короткий опис Херсонської єпархії на 1900 р. і навів біографічні дані архієреїв, які її очолювали [5]. Протоієрей С. Петровський присвятив низку праць історії церковних храмів Одеси та життєдіяльності Херсонських архієпископів [6]. Вони написані на основі архівних документів Херсонської духовної консисторії та інших історичних джерел. Певний внесок у розробку даної теми зробив Ф. І. Титов. Одна з чисельних його робіт присвячена діяльності Димитрія (Ковальницького), який був архієпископом Херсонської єпархії на початку ХХ ст. [14].

Науковий інтерес до історії православної церкви Південної України з'явився в 90-ті рр. ХХ ст., які ознаменовані появою нових досліджень із зазначеної теми. Важливе місце серед них займають роботи істориків О. Тригуба [15], О. Федорчук [16], Г. Степаненко [13] та Є. В. Горностаєва [3], де розглядаються окремі напрямки життєдіяльності єпархії в зазначений період. У 1999 р. у Запоріжжі вийшла колективна монографія, автори якої зосередили свою увагу на проблемі міжконфесійних відносин на півдні України, в тому числі й на початку ХХ ст. [4, с. 134–149]. Однак, не дивлячись на помітне поживлення у висвітленні теми, наукова розробка ще не здійснена, що обумовлює її актуальність.

Джерельною базою даної роботи є матеріали Російського державного історичного архіву та опубліковані документи.

Мета представленої публікації полягає в дослідженні особливостей розвитку Херсонської єпархії на початку ХХ ст. Для цього ставляться наступні наукові завдання: розглянути стан православної церкви в зазначений період, проаналізувати основні напрямки діяльності духовенства та його внесок у розвиток просвітництва та культури.

На початку ХХ ст. Херсонська єпархія зберігала провідні позиції на півдні України. За даними Св. Синоду в 1900 р. вона налічувала 11 соборів, 2 архієрейські будинки, 676 церков, 21 каплицю, два чоловічих і три жіночих монастирі та 1 860 579 православних парафіян. Церковну ієрархію представляли 46 протоієреїв, 730 священників, 170 дияконів і 790 причетників [1, с. 3–15]. Характерною ознакою розвитку єпархії в даний період було подальше збільшення кількості церковних споруд і чисельності парафіян. У 1813 р. в єпархії вже діяло 12 соборів, 736 церков, 36 каплиць, 2 чоловічих і 3 жіночих монастирі, а чисельність православних парафіян становила 2 415 112 осіб. Дещо зросла і кількість духовенства. В штаті єпархії на цей час несли службу 55 протоієреїв, 776 священників, 105 дияконів, 860 причетників. Ще 94 священнослужителі перебували поза штатом [2, с. 7, 25, 27]. Пріоритетним напрямком діяльності православного духовенства була проповідницька робота. За указом Св. Синоду усі представники духовенства мали читати проповіді, які попередньо проходили досить суворо церковну цензуру.

Незважаючи на розвиток православної церкви, вона мала низку проблем, які були передвісником серйозних кризових явищ. Перший симптом проявився у другій половині ХІХ ст. у зв'язку з поширенням різноманітних протестантських течій і сект і відпаданням частини православних від своєї церкви. Найбільшу загрозу для православ'я становив штундизм, який швидко розповсюджувався в багатьох єпархіях за рахунок залучення православних і представників інших сект. У 1900 р. в Херсонській єпархії кількість прихильників штундизму становила 5 000 осіб. Саме тоді їх пропагандистська діяльність носила найбільш активний характер. Лідери з іншої місцевості проводили агітаційну роботу в межах Херсонської єпархії і залучили до своїх лав 117 православних [1, с. 237].

Деякі сучасні дослідники вважають, що Російська православна церква, яка підпорядковувалась волі царського уряду, ідеологічно не захищала українське населення, а тому погляди певної частини українців поверталися до протестантизму, який відрізнявся демократизмом, що давало можливість поєднати релігійні почуття з національною самовизначеністю [4, с. 135]. З цим можна погодитися лише частково. Протестантизм, при-

несений на південь України німецькими переселенцями, менш за все сприяв процесу національного самоусвідомлення малоосвіченого українського селянства. Штундизм дійсно приваблював своєю простотою і демократичністю і давав надію на позитивні зміни в земному житті. Його послідовники відмовились від церкви і священників, не визнавали релігійної атрибутики. Пишні богослужіння вони замінили молитовними зібраннями, на яких читали і обговорювали Біблію. Особливу симпатію штундизм викликав у селян, які потерпали від свавілля православних поміщиків і не знаходили відповідної підтримки у православних священників. Тож втрата духовенством авторитету та поваги серед частини парафіян привела до розчарування в православ'ї.

Херсонський і Одеський архієпископ Іустин (Охотін) відзначав низький рівень освіченості переважної більшості сільського духовенства, яке не займалось просвітницькою діяльністю серед парафіян. Це зумовило відсутність належних знань православної віри серед значної частини населення та поширення штундизму, який базувався на безграмотності православних, низькій моральності та відсутності стабільних позицій в громадському житті. Дана проблема зберігала актуальність впродовж усього XIX ст., але так і не знайшовши свого вирішення. В 1902 р. з 48 протоієреїв і 748 священників лише 11 протоієреїв і 28 священників мали вищу богословську освіту і 2 — університетську. 510 священників закінчили повний семінарський курс. Таким чином, лише 70 % духовенства єпархії мали належну освіту. При цьому далеко не всі священнослужителі, за свідченням архієрея, займалися підвищенням свого інтелектуального рівня. Частково це аргументувалося тим, що вони значний період часу проживали серед неграмотного населення, яке не потребувало особливих знань від свого пастора. Далеко не останню роль відігравало і матеріальне забезпечення духовенства. В умовах зубожіння парафіян і подорожчання життя воно змушене, замість читання книг, займатися власним господарством, яке залишалось єдиною суттєвою підмогою.

До керівництва єпархії надходили скарги від парафіян на поведінку деяких священників, які вимагали плати за проведення треб, вели аморальний спосіб життя, зловживали алкоголем тощо. Наслідком стало покарання в 1901–1902 рр. 30

священиків: частина з них втратила свій сан і була понижена до причетника, інші взагалі звільнені з церковної служби або переведені в інші парафії [8, арк. 25, 27, 28].

У 1914 р. архієпископу Назарію була відправлена скарга В. І. Соколова на настоятеля Успенської церкви І. Воскресенського, якого він звинувачував у зловживаннях, сваволі та грубій поведінці. Автор пише, що парафіяни не відчують задоволення своїх духовних потреб, залишають храм і йдуть шукати спасіння в інше місце. Подібна поведінка священнослужителів відштовхувала православних, породжувала в них холодність та неприязнь до духовенства та сприяла розквіту сектанства [9, арк. 8–9].

На початок ХХ ст. релігійні погляди різних верств населення Херсонської єпархії відрізнялися своєю неоднозначністю. В цей час сільські жителі зберігали відданість православної вірі та своїм храмам. Лише у великих селах, де мали місце контакти з іновірцями, спостерігались коливання в релігійних переконаннях. Населення міст, особливо Одеси, Миколаєва, Херсона та Єлисаветграда, де проживала значна кількість представників інших конфесій, до церкви відносилось більш стримано. Частина жителів, яка відвідувала храми, не мала глибокої віри і їх релігійність носила формальний характер. Напередодні церковних свят у містах влаштовувались літературні вечори, лекції, концерти та спектаклі, що вказує на байдужість до традицій православної церкви [8, арк. 35–37].

На укріплення позицій православ'я в єпархії була націлена місіонерська та просвітницька робота духовенства. Певну роль у цьому процесі відіграло Одеське Свято-Андріївське братство, яке приділяло значну увагу боротьбі з сектантством. До його складу входили 10 місіонерів, які проводили бесіди з православними та сектантами, розповсюджували антисектантські книги та брошури, надавали допомогу тим, хто вийшов із секти і приєднався до православної церкви [1, с. 71]. На кошти братства та пожертви від приватних осіб у 1902 р. відкрито православну церкву в німецькій колонії Ландау для російських робітників, які приїздили туди з різних регіонів у пошуках роботи [8, с. 14]. Проте в цілому діяльність братства не принесла очікуваних наслідків і чисельність різноманітних сект суттєво не зменшувалась. У 1813 р. внаслідок місіонерської ді-

яльності до православної церкви Херсонської єпархії залучено 503 особи із сектантства (365), із інших віросповідань (57) та іновірців (81). У цей же час від православ'я відпали 247 осіб, найбільша частина з яких перейшла в штундизм (171 особа) [2, с. 37, 41].

Одним із важливих напрямків діяльності переважної більшості духовенства на початку ХХ ст. залишалась освітня робота в початкових навчальних закладах. У 1902 р. в Херсонській єпархії діяло 333 церковно-парафіяльні школи та 348 шкіл грамоти, де навчалось 34 298 осіб: 23 726 хлопчиків і 10 572 дівчинки. Найбільша кількість церковно-парафіяльних шкіл знаходилась в Єлисаветградському повіті (75) і найменша — в Тираспольському (30). Викладачами в школах працювали члени кліру (4 священики, 49 дияконів і 217 причетників), спеціальні вчителі (352) та вчительки (220). Вчителі в цілому не відзначалися особливо високим рівнем освіти: 19 із них закінчили повний курс духовних семінарій, 10 — учительської семінарії, 2 — світських середніх навчальних закладів, 2 — вищих навчальних закладів. 92 вчительки закінчили єпархіальні училища, 25 — гімназії та прогімназії. Викладачами Закону Божого в церковно-парафіяльних школах працювали 344 церковнослужителі, в тому числі: 15 протоієреїв, 276 священиків, 15 дияконів і 14 причетників [8, арк. 86, 90]. Ці школи відігравали важливу роль в системі культурно-освітнього розвитку населення: вони давали знання з основних предметів, сприяли зростанню християнської моралі та культури і зміцненню православ'я. Згідно з рішенням Св. Синоду 1897 р., єпархіальній вченій раді дозволялось ввести в двохкласних школах курс викладання загальних відомостей про розкол і місцеві секти з метою посилення боротьби з ними [17, с. 303–304].

В подальшому духовенство Херсонської єпархії сприяло поширенню початкової освіти серед дітей і дорослих різних верств суспільства. У 1905 р. церковні школи займали перше місце за своєю чисельністю: з 1828 шкіл Херсонської губернії 630 (34,5 %) належало церкві, 532 (29,1 %) — земським установам, 187 (10,2 %) становили міські початкові школи, решту — школи інших відомств. Але з подальшим розвитком земської освіти через недостатнє фінансування, відсутність вчителів, слабкість навчально-матеріальної бази кількість церковно-

приходських шкіл та число учнів у них зменшувалася порівняно із земськими школами та школами інших відомств, які мали більші можливості для функціонування своїх навчальних закладів [16, с. 13].

Проте на 1913 р. церковні початкові школи ще зберігали свої позиції, а їх загальна кількість навіть зросла до 582. В цих навчальних закладах здобували освіту 33 597 осіб: 20 095 хлопчиків і 13 502 дівчинки [2, с. 119].

Певна частина духовенства єпархії працювала викладачами в духовних і світських навчальних закладах, де викладався Закон Божий або інші релігійні дисципліни. Головним духовним навчальним закладом Херсонської єпархії залишалася Одеська духовна семінарія, заснована в 1838 р., яка до 1871 р. носила назву Херсонської. З 1906 р. її ректором був протоієрей К. В. Бречкевич. Одночасно він виконував функції голови Одеського єпархіального Свято-Андріївського братства, голови комітету з проведення народних бесід-читань морально-релігійного змісту в Одеському єпархіальному домі, члена комітету правління місіонерського товариства, редактора «Херсонских єпархиальных ведомостей», члена Херсонської єпархіальної училищної ради та члена історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті.

У семінарії вивчалася достатньо велика кількість предметів. Поряд із богословськими і церковно-історичними викладались світські науки, вагоме місце серед яких посідали іноземні мови. Навчальний процес забезпечували 11 викладачів обов'язкових предметів, які мали вищу духовну освіту та 4 викладачі необов'язкових предметів (малювання, гімнастики та інші). Усього в семінарії працювало 14 кандидатів богословських наук, що свідчить про високий рівень освіти в цьому навчальному закладі. В 1810/11 навчальному році в семінарії навчалося 285 осіб [10, арк. 4, 11, 13]. На 1813/14 н. р. кількість учнів зросла до 330 осіб [2, с. 70–71].

В єпархії діяли духовні училища, які знаходилися в Одесі, Херсоні та Єлисаветграді. В кожному з них обов'язкові предмети викладали 6 викладачів, які мали ступінь кандидата богословських наук. Викладачами без вищої освіти викладалися церковний спів, гімнастика, малювання, музика та інші предмети. В Одеському духовному училищі в 1910/11 н. р. навчалося 158

учнів, серед яких 2 іноземці: серб і чорногорець [12, арк. 1, 11], в Єлисаветградському — 220 учнів [11, арк. 12], в Херсонському на 1912 р. кількість учнів становила 127 осіб [2, с. 94–95].

До складу правління Одеського духовного училища входило 6 осіб від духовенства. Серед них — настоятель Одеської Петропавлівської церкви протоієрей Михайло Косовський, який півстоліття успішно поєднував церковну діяльність з викладацькою в ряді духовних і світських навчальних закладів Одеси [7, арк. 1–4].

Членами правління Єлисаветградського училища від духовенства були настоятель Єлисаветградської Покровської церкви, протоієрей Гавриїл Сорокін, протоієрей Петро Рильський і священник Єлисаветградського Успенського собору Віктор Огнівцев [11, арк. 1].

Серйозні випробування випали на долю Херсонської єпархії в період революційних подій 1905–1907 рр. Одним із них стала поява обновленського руху, який ставив за мету здійснення внутрішньої перебудови церкви та відокремлення її від держави. Православна церква не готова була до кардинальних змін, і указ 17 квітня 1905 р. про свободу віросповідання вона вважала підставою для посилення позицій сектантів та іновірців. Восени 1905 р. відбулися заворушення та єврейські погроми за участю православних у Херсоні, Миколаєві та Одесі. Їх рішуче засудив архієпископ Димитрій (Ковальницький). Зазвичай стриманий, він зайняв непримириму позицію по відношенню до цих подій. У своєму зверненні до християн Одеси він виступив за негайне припинення безчинств, вбивств, насилля та грабунків, які відбувалися в місті, та повернення до спокійного життя [14, с. 126–129].

Димитрій взяв активну участь у роботі комісії з підготовки Всеросійського собору — «Предсоборного Присутствія», яка почала свою роботу в березні 1906 р., отримавши призначення голови відділу з питання про склад «Помісного Собору» та про порядок розгляду справ. Він відстоював думку про канонічність існуючого в Росії церковного ладу (синодально-єпископського), вважаючи, що держава сильна завдяки сильній Всеросійській православній церкві [14, с. 169–172].

Після завершення революції активність духовенства Херсонської єпархії, на відміну від північних регіонів України,

почала вщухати й ідеї оновлення та реформування церкви відійшли на задній план. Основну увагу єпархіальне керівництво зосередило на проблемі підвищення морально-релігійного стану парафіян. Завдяки клопотанням архієпископа Димитрія в 1908 р. почалося будівництво загальноєпархіального релігійно-просвітницького центру на базі Єпархіального дому. При ньому влаштовано бібліотеку, музей, типографію та церковне училище. 22 січня 1910 р. дім був освячений і отримав назву «Димитрівського» на честь його засновника [14, с. 141–152].

Проте пожвавлення церковно-релігійного життя та розбудова нових храмів не змогли запобігти накопиченню кризових явищ в Російській православній церкві та протистояти кардинальним змінам, які розпочалися з 1917 р.

Таким чином, православна церква Херсонської єпархії на початку ХХ ст. переживала неоднозначний період свого розвитку. З одного боку вона зберігала провідні позиції в духовному, громадському та культурно-освітньому житті населення. На це вказує постійне зростання кількості церковних споруд, зростання чисельності православних парафіян і церковної ієрархії. Заслугує на увагу просвітницька діяльність духовенства, яка була націлена на зміцнення православної віри, піднесення християнської моралі та культури, розвиток початкової, духовної та світської освіти. Проте з іншого боку церква зазнала ряд потрясінь, що пов'язані з поширенням і активізацією різних протестантських течій і сект та революційними подіями 1905–1907 рр. Вона не зуміла пристосуватися до нових вимог часу і протистояти натиску майбутніх революційних перетворень. Перспектива подальших розвідок із даної проблеми полягає в розширенні територіальних рамок дослідження за рахунок Катеринославської і Таврійської єпархій.

Джерела та література:

1. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1900 г. — СПб.: Синодальная типография, 1903. — 387 с.; Приложения — 83 с.
2. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1913 г. — СПб.: Синодальная типография, 1915. — 316 с.; Приложения — 142 с.
3. Горностаев Е. В. По страницам истории православных церквей Херсона (Хронологико-историческое описание). — Херсон, 1998.

4. Міжконфесійні взаємини на півдні України XVIII-XX століття / Бойко А. В., Ігнатуша О. М., Лиман І. І., Мільчев В. І. та інші. — Запоріжжя: РА «Тандем — У», 1999.
5. Милянковский Ф. Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии. — Одесса: типография Е. И. Фесенко, 1902.
6. Петровский С., прот. К десятилетию смерти кафедрального протоиерея А. Г. Лебединцева: Биографический очерк с приложениями, составленный на основании новых документов. — Одесса: тип. Е. И. Фесенко, 1908; Одесский Архиерейский дом и Крестовая при нем церковь (Историческая записка по архивным делам Херсонской Духовной Консистории). — Одесса: издание Одесского Архиерейского Дома, 1917; Одесский Преображенский, ныне кафедральный собор. К столетию со дня его освящения 14 ноября 1795 г. 25 мая 1808 г. — 25 мая 1908 г. Историческое описание по вновь изданным документам, сообщенным А. М. Гамовым. — Одесса: тип. Е. И. Фесенко, 1908; Некоторые исправления и дополнения к «Послужному списку Иннокентия, архиепископа Херсонско-Таврической епархии», изданному Н. Погодиным // ЗООИД — Т. XXIII. — V протоколы. — С. 142–170. — Одесса, 1901.
7. РДА. — Ф. 796. — Оп. 437. — Спр. 1748.
8. РДА. — Ф. 796. — Оп. 440. — Спр. 1215.
9. РДА. — Ф. 796. — Оп. 445. — Спр. 671.
10. РДА. — Ф. 802. — Оп. 15. — Спр. 419.
11. РДА. — Ф. 802. — Оп. 15. — Спр. 421.
12. РДА. — Ф. 802. — Оп. 15. — Спр. 422.
13. Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX — початок XX ст.): Автореф. дис... канд. історичних наук: 07.00.01. — К. 2002.
14. Титов Ф. И. Архиепископ Димитрий Ковальницький (Некролог). — К.: тип. АО «Петр Барский в Киеве», 1914.
15. Тригуб О. П. Історія Херсонської єпархії (1775–1918): Автореф. дис... канд. історичних наук: 07.00.01. — Миколаїв, 2000.
16. Федорчук О. О. Православ'я в становленні культури півдня України (кінець XVIII — початок XX століття): Автореф. дис... канд. історичних наук: 07.00.01. — Донецьк, 2005.
17. Церковные ведомости, издаваемые при Святейшем правительствующем Синоде. — Еженедельное издание. — СПб.: Синодальная типография, 1897.

THE KHERSON DIOCESE IN THE BEGINNING OF XX CENTURY

In the article features of development of orthodox church in the Kherson diocese in the beginning of 19 century are analyzed. The basic lines of activity of clergy are considered. Its contribution to a development of education and culture was shown.

Key words: *Kherson diocese, orthodox church, clergy, population, education, enlightenment, morality.*

Н. Н. Дианова

ХЕРСОНСКАЯ ЕПАРХИЯ В НАЧАЛЕ XX В.

В статье проанализированы особенности развития православной церкви в Херсонской епархии в начале XX в. Рассмотрены основные направления деятельности духовенства. Показан его вклад в развитие образования и культуры.

Ключевые слова: *Херсонская епархия, православная церковь, духовенство, население, образование, просветительство, моральность.*

УДК 94(477.74):329.733(=161.2)«1917/1921»

А. М. Лекар

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ У СВІТЛІ БОРОТЬБИ ЗА ВЛАДУ В БАЛТСЬКОМУ ПОВІТІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В 1917–1921 РР.

У статті розглядаються аспекти політичної, військової, соціально-економічної історії, демографічні процеси та освітні тенденції в Балтському повіті в 1917–1921 роках, під впливом яких змінювалась національна свідомість українського населення повіту. Відзначається, що буденний (подекуди — теоретичний) рівень сформованості національної свідомості українців повіту еволюціонував протягом зазначеного періоду до політико-ідеологічного ступеню, наслідком чого був потужний антибіль-

шовицький повстанський рух переважно під державницькими гаслами.

Ключові слова: національна свідомість, українська інтелігенція, українське селянство, повстанський антибільшовицький рух.

Болісний процес становлення модерної української політичної нації та проблема відсутності на початку ХХІ століття української національної ідеї (консолідуючої актуалізованої цінності), спроможної об'єднати обидва береги Дніпра, спонукає дослідників звертати пильнішу увагу на переломні сторінки новітньої історії, форс-мажорні обставини яких вимагали від українського народу усвідомлених, дієвих націєдержавозберігаючих реакцій. Такими є національно-визвольні змагання українського народу 1917–1921 рр., під час яких саме недостатній рівень сформованості національної свідомості був однією з головних причин, що зумовили поразку.

З огляду на актуальність проблема ця віднайшла належне відображення в сучасній історіографії на загальнодержавному, узагальнюючому рівні, однак їй бракує взаємодоповнювального змісту реконструкції минулого регіонального характеру. Прикладом, єдиною розвідкою про минуле Балтщини, писаною на засадах сучасної української історіографії, є збірка історичних есе Б. Сушинського «Балта: місто, освячене вічністю», в якому період 1917–1921 рр. розглянуто в контексті загальної історії населеного пункту [22, с. 210–250].

Метою даного дослідження є продовження фактологічної дефрагментації подій зазначеного періоду та визначення чинників, що впливали на трансформацію національної свідомості українського населення повіту.

Завданням є відстежити еволюцію національної свідомості українського населення в процесі загострення боротьби за українську державність; підкреслити значення місцевої інтелігенції в цьому процесі та визначити причини поразки українських визвольних змагань у визначеному адміністративному сегменті Подільської губернії.

Визначальним чинником, що впливав на розвиток національної свідомості, є національний склад населення. Результати I Всеросійського перепису населення 1897 р. дають наступну етнічну характеристику мешканців повіту [23, с. 2]:

Таблиця 1

**Кількість основних груп населення у Балтському повіті і місті Балті
в кількісному та процентному виразі**

	Всього осіб	Українці	у %	Євреї	у %	Росіяни	у %	Поляки	у %
Балтський повіт	391018	300543	76.86	53066	13.57	15188	3.88	3344	0.86
Місто Балта	23363	4124	17.65	13164	56.35	5385	23.05	299	1.28
Сільське населення	367655	296419	80.62	39902	10.85	9803	2.67	3045	0.83

Таблиця 2

**Кількість інших національних груп у Балтському повіті і місті Балті
в кількісному та процентному виразі**

	Всього осіб	Молдовани	у %	Німці	у %	Татари	у %	Башкири	у %	Чехи	у %
Балтський повіт	391018	17583	4.5	260	0.07	242	0.06	5	0.0	205	0.05
Місто Балта	23363	10	0.04	19	0.08	233	1.0	5	0.02	9	0.04
Сільське населення	367655	17573	4.78	241	0.07	9	0.0	—	—	196	0.05

Маємо підстави визнати суттєву національну різницю між переважно українським селом (близько 80 % населення) та єврейсько-російсько-українським містом (процентне співвідношення складало близько 56:23:18 відповідно). Навіть за умови часткової міграції євреїв з Балти після погрому 19–21 жовтня 1905 р., за даними на 1910 р. ситуація істотно не змінилася — в повітовому центрі українці склали меншість й були слабо представлені в місцевому управлінні, серед буржуазії, інтелігенції, у робітничому класі, що об'єктивно послаблювало український рух напередодні революції.

Новина про Лютневу буржуазно-демократичну революцію досягла Балти 2 березня 1917 р. і була по-різному сприйнята етнічними громадами: єврейською — переважно позитивно, оскільки зміни вона пов'язувала з розширенням своїх громадянських прав; росіянами — негативно, бо революція ставила під загрозу традиційні для них цінності — самодержавство та привілейований статус титульної в імперії нації; українцями — вичікувально — з акцентами на соціальній складовій — «справедливому» розв'язанні земельного питання (переділі поміщицьких земель) [3, с. 19].

Подібна реакція українців є абсолютно природньою з огляду на попередню денационалізаторську політику царату щодо українців і є свідченням несформованості (навіть, подекуди, на буденному рівні) почуття української національної свідомості, в той час, як єврейська громада повіту виявляла буденний та теоретичний, а російська — найвищий — політико-державний рівень сформованості національної свідомості.

За цих обставин вирішальну роль в відродженні української свідомості в повіті відіграли зовнішні чинники: насамперед, поява на політичній арені в Києві представницького органу українського народу — Центральної Ради. Подія ця з піднесенням була сприйнята українськими селянами Балтського повіту та Подільської губернії загалом [19, с. 55].

Катализатором реанімації національної ідеї в повіті стало прибуття в Балту в травні 1917 р. 269-го стрілецького запасного полку (одного з 30 запасних полків, що дислокувалися в Україні). Комплектований переважно українцями, цей полк реорганізувався в 269-й гайдамацький полк Центральної Ради. Апелювання в назві до героїчного символу української історії

мало на меті пробудження національної свідомості та патріотичних почуттів вояків новоствореної військової одиниці.

Факт перебування в повітовому центрі українізованого полку сприяв національному самоусвідомленню українців повіту. Рада солдатських депутатів 269-го полку з травня по грудень 1917 р. тісно співпрацювала з Румчеродом (Центральним виконавчим комітетом Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського військового округу) та Одеською губерніяльною Радою УЦР [11, с. 218].

Гайдамаки залишались вагомим чинником національного руху в повіті до 20 січня 1918 р. В ніч з 20 на 21 січня 1918 р. полк був нейтралізований збройним загоном місцевих збільшених пекарів (на чолі з Лейбою Безносим), підсиленим автомобілем з кулеметом, на якому в місто приїхали два представники Румчероду (з 23.12.1917 р. останній був керований більшовиками, а в середині січня 1918 р., піднявши заколот проти УЦР, 17(30).01 захопив владу в Одесі, проголосивши себе найвищим органом влади в області) [4, с. 4]. Більшовики оточили Талмуд-Тору (єврейську лікарню, нині будову ЗОШ № 1), де квартирувались гайдамаки. Командир полку категорично відмовився перейти на бік «німецьких шпигунів — більшовиків», але 500 вояків полку, захоплених зненацька, під час сну, склали зброю перед 45 робітниками, при цьому близько 100 солдат, попередньо розпропагованих, перейшли на бік більшовиків [4, с. 4].

Нейтралізація збройного гаранта влади УНР та встановлення влади більшовиків в повіті послаблювала український національний рух. Однак на цей час українська національна свідомість зростає, насамперед, серед молоді. Свідченням цього є події, які відбулися 6 березня 1918 р. В цей день в Балті прихильники Центральної Ради (очолювані Опаріним, Новіковим, Патинським) здійснили успішну спробу усунення більшовицького ревкому від влади. Повстанці надіялись на швидкий підхід загонів гайдамаків УЦР та 22-го корпусу австрійської армії, які у відповідності до Берестейського мирного договору від 27.01.(9.02) 1918 р., звільняючи Україну від більшовиків, рухались у напрямку Балти [11, с. 221]. Однак більшовики, витіснені повстанцями до залізничної станції Балти (яка знаходиться від Балти-міста на відстані 7 км), з'єдналися з від-

ступаючими з боку Вапнярки частинами Червоної гвардії і на світанку повели наступ на повітовий центр. По дорозі, на околиці Балти, більшовики захопили зненацька — біля складу зі зброєю — групу місцевих студентів та гімназистів, що саме озброювалися для остаточного знищення більшовиків на станції Балта. Червоні відкрили по молоді кулеметний вогонь, забивши при цьому близько 15 чоловік — за термінологією більшовицького спогаду — «сынков балтской буржуазии и интеллигенции» [4, с. 5].

Трагедія Крут в такий спосіб спроектувалася й на Балту, засвідчивши національну відданість та громадянську зрілість представників молоді та брак політико-державної свідомості дорослої частини української людності повіту, переважно селянства.

Останнє, в силу природного прагматизму, займалось розв'язанням земельного питання. 7 жовтня 1917 р. в Балті відбувся повітовий селянський з'їзд, на якому близько 700 делегатів — на пропозицію одного з українських лівих есерів — прийняли резолюцію про необхідність організованого розподілу поміщицьких земель, який масово продовжувався з наступного дня до кінця жовтня. Повітові власті Тимчасового уряду не могли впоратись з ситуацією (в повіті — 24 волості та 815 сіл на площі 8680 кв. км), селяни закріпились на досягнутому [19, с. 41].

9 березня 1918 р. Балта була опанована австрійськими та гайдамацькими частинами. Як визвольно-окупаційна австрійська влада, так і відновлені осередки УЦР вимагали від селян повіту повернення земель, реманенту, зерна, фуражу, устаткування поміщикам [2, с. 14].

Подібні заходи органів Центральної Ради переважною більшістю селянства ігнорувались, а разом з цим не сприймалась й національна ідея, адже національну розбудову селяни розуміли як першочергове забезпечення їх соціально-економічних запитів своєю ж, українською, владою.

Прихід до влади П. Скоропадського 29.04.1918 р. репрезентувався посиленням місцевої адміністрації колишніми управліннями, що замінили менш досвідчених, проте національно свідоміших адміністраторів УЦР. Так, повітовий комісар Орищенко (перед ним Конколович, Залевський (ймовірно, Іван

Олександрович Залевський, вчитель історії)) змінився повітовим старостою Бордюжевичем (згодом Марковичем). Повітовим комендантом державної варти призначено Науменка, двома загонами якої командували капітан Маковецький (виразник інтересів місцевих землевласників) та прапорщик Зеленюк. Протягом весни — літа 1918 р. австро-угорська окупаційна влада реквізувала збіжжя, державна варта (особливо загін Маковецького) каральними заходами спровокували в повіті масовий партизанський рух. На кінець вересня 1918 р. партизанів вже нараховувалось, за різними даними, від 2 до 4 тис. чол. Основним місцем концентрації повстанців було с. Березівка Мошнягської волості. Поділ на загони відбувався за адміністративною належністю — кожний підрозділ носив назву свого села. Були тут, зокрема, Березівська, Обжилянська, Оленівська, Мошнягська та інші роти [6, с. 60; 7, с. 6; 4, с. 10].

Партизани виступали як під антигетьманськими, так і під антиавстро-угорськими гаслами, що дає підстави констатувати в повстанському русі національно-визвольну складову. Наявність австро-угорської окупаційної влади в повіті в березні — листопаді 1918 р. сприяла процесу національного самоусвідомлення жителями повіту.

Повстанський рух очолили дві політичні сили: більшовики, керовані головою повітового повстанкому, уродженцем с. Березівка І. К. Дячишиним та прихильники Українського Національного Союзу, очолювані викладачем з м. Балта О. Сікорським.

Останній 29 листопада 1918 р. з'явився до Дячишина з письмовим посвідченням Директорії про те, що він є її представником і призначається від її імені повітовим комісаром. 30 листопада 1918 р., при вступі в Балту, полишену гетьманцями, колону повстанців очолювали два вершники: І. Дячишин та О. Сікорський [4, с. 13].

Це був ситуативний союз, а відсутність з боку більшовиків, які контролювали основну масу повстанців, заходів з нейтралізації представника Директорії пояснюється присутністю в лавах партизан загону кінноти під командуванням Семена Заболотного, який був сформований в с. Обжилі Мошнягської волості і, на відміну від інших загонів, складався переважно з національно свідомої інтелігенції навколишніх сіл; загін цей,

хоч і перебував формально під командуванням І. Дячишина (як голови повітового повстанкому), після призначення С. Заболотного помічником начальника полкової розвідки іменем УНР фактично вийшов з підпорядкування І. Дячишину і уявляв собою головну військову підвалину влади Директорії в повіті [5, с. 72].

Таким чином, найпослідовнішу соціальну базу влади УНР в повіті становила собою українська інтелігенція, під впливом якої на національні позиції схилилась частина української громади повіту. Джерела свідчать, що активним суб'єктом національного руху в повіті українська інтелігенція стала з весни 1918 р. — за часів гетьманської адміністрації в м. Балта діяли приватні освітні курси Тараса Ісаковича Жебіна, в рамках викладацького складу яких зібралась патріотично налаштована українська інтелігенція. Слухачами курсів було багато офіцерів Балтської державної варти, що відкривало перед викладачами можливості просвітньої та агітаційної діяльності під виглядом занять. Саме на цих курсах викладали О. Сікорський, Олена Бонташ та ін. [5, с. 80].

Показово, що опанування посади повітового комісара українським інтелігентом О. Сікорським мало наслідком бурхливі організаційні заходи, направлені на популяризацію української національної ідеї та розбудову підвалів української адміністрації в повіті, за що останній отримав від більшовиків прізвисько «маленький Петлюра» [5, с. 81].

Активізація українських сил не могла не наразитись на протидію І. Дячишина — формально командира 14-го Балтського полку Директорії (насправді, Одеський обком більшовиків, прагнучи зберегти балтських партизан від знищення, інструктував І. Дячишина в Одесі в середині 1918 р., на перемовинах з командуючим Південною групою військ армії УНР О. Грековим формально визнати юрисдикцію УНР, аби мати можливість безперешкодно відвести партизан з Одеси до Балти).

1 січня 1919 р. в Балті відбувся військовий парад — партизани йшли під червоним прапором, а запропонований їм державний блакитно-жовтий стяг УНР, за наказом І. Дячишина, затоптали в багно [5, с. 81]. Збройне протистояння між І. Дячишином та О. Сікорським, яке розпочалось потому, завершилось загибеллю повітового комісара: 4 лютого 1919 р., близько 4-ї

години ранку, загін І. Дячишина (близько 40 чоловік) таємно пробрався в Балту, оточив дім О. Сікорського й останній за різними даними застрелився сам, чи був застрелений особисто І. Дячишиним, який хотів помститися за смерть брата Михайла, спійманого та розстріляного петлюрівцями перед цим [8, с. 2; 4, с. 14].

Остаточо більшовики змогли закріпитися в Балті лише в кінці березня 1919 р., але перебували до кінця серпня 1919 р., за їхнім же визначенням, в «уже не підпільному, але й не легальному статусі». Завдячували цим вони впровадженню політики «воєнного комунізму», яка спровокувала масову збройну протидію селян [9, с. 12]. Через розуміння соціальної несправедливості український селянин приходив до усвідомлення органічної єдності можливості забезпечення своїх соціальних запитів з необхідністю розбудови засад української державності.

Потенціювала ці переконання сільська інтелігенція, особливо вчителі, які безперервно вели пропагандистську роботу в селянських масах, особливо серед молоді, пробуджуючи національну свідомість палкими розповідями про романтику козацтва, історичну традицію «боротьби проти москалів» тощо. Характерно, що агітація прихильників УНР в основі своїй була направлена на селян і завжди підкреслювала його (селянства) важливе значення в державотворчих справах [9, с. 12].

Особливо чисельно збільшився в цей час згадуваний загін С. Заболотного, до якого входили селяни сіл Піщани, Лісничівки, Бондарово, Козацького, Попової Греблі, Пужайково, Саражинки, Стратівки, містечка Саврань. Характерно, що повстанці, демонструючи високий рівень національної свідомості та розуміючи себе як спадкоємців борців «за волю України» — козаків, гайдамаків — широко використовували козацьку атрибутику: жупани, оселедці, назви. В загоні панував культ Т. Шевченка, діяв пропагандистський осередок. Саме це збройне угруповання об'єднувало найбільш послідовних прихильників української державності в повіті, хоч і було певною мірою структуроване за політичними симпатіями: якщо сам С. Заболотний більше схилявся до відновлення влади Директорії та співпраці з С. Петлюрою, то в штабі загону вагомі позиції посідали прихильники ідей боротьбистів (Ногановицький, Гандученко, Лещенко, Нечитайло та інші) [4, с. 21; 18, с. 3].

Про зростання національної, політичної свідомості свідчить перебіг подій на «замирливому» (як його називали більшовики) селянському повітовому з'їзді, що останні zorganizували влітку 1919 р. Контролюючи тільки м. Балту та Мошнягську волость (с. Мошняги розташоване від Балти на відстані 8 км), червоні у виступах намагались виправдати введення «воєнного комунізму», казуїстично трактуючи селянам впровадження комунізму як «другий прихід Христа», називали комунізм «месією, появи якого селяни просто не зрозуміли». Однак виступи селянських делегатів були короткими: «Зніміть комунізм!» А по закінченні з'їзду, коли більшовики відспівали свій «Інтернаціонал», делегати з піднесенням виконали «Заповіт». «Це тоді було гімном, — напише потому у своїх спогадах Б. Я. Корака, секретар Балтського більшовицького повіткому, — це вони знали всі, це вони співали добре, сильно, могутніми голосами. І в цьому була їх відповідь, цим вони засвідчили нам свою непримиренність, загрожували нам» [9, с. 19].

Позначилось на становленні національної свідомості відвідання Балти в перших числах вересня (звільненої від більшовиків регулярними частинами УНР 25 серпня 1919 р.) Головою Директорії, Головним Отаманом УНР С. Петлюрою. Тут він виступив на міському мітингу, звернувшись з палкою промовою про рівність всіх націй та їх право на самовизначення, про необхідність розбудови УНР, про спільний царський гніт та більшовицькі знущання над українською та єврейською національностями. Промова була розрахована на українську та єврейську громади (остання, нагадаємо, переважала в м. Балта). Під впливом аргументів «деякі сіоністи» (за мовою більшовицького першоджерела) записались до петлюрівського війська, українці поповнили лави загону Заболотного [12, с. 117].

Однак 25 вересня 1919 р. Балта була захоплена денікінцями. Контррозвідка під керівництвом Думанського, що розташовувалась на станції Балта (село Білене, 7 км від міста), з перших днів розпочала арешти як більшовицьких, так і петлюрівських прихильників.

Репресії білогвардійців стали черговим чинником, що змусив українців повіту усвідомити свою національну ідентичність та прийти до висновку про можливість забезпечення своїх національних потреб та інтересів саме в рамках української держав-

ності. Трагічність ситуації полягала в тому, що каральні заходи, направлені на повернення поміщикам землі та реманенту, стягування продовольчого податку здійснювались військовими командами, сформованими переважно з кубанських козаків (як відомо, нащадків українського козацтва). Розуміючи чужість політичних, соціальних, національних прагнень ЗСПР (Збройних сил Півдня Росії), жителі повіту відмовлялись іти в денікінську армію, зривали поставки продовольства, на що добровольці відповідали новими хвилями репресій [14, с. 152].

Вагомим чинником національно-політичного та культурно-просвітнього впливу на населення Балтського повіту була Українська Галицька армія. Як відомо, 17 листопада 1919 р. Галицька армія, здесяткована плямистим тифом, вимушена була увійти до складу Добрармії, змінивши назву на УГА. В районі Балти, по відступі з Вінниці, з грудня 1919 р. по квітень 1920 р. дислокувались частини 1-го Галицького корпусу (потому II бригади ЧУГА) [4, с. 20].

Маючи значно вищий рівень сформованості національної свідомості, галичани трансливали її на місцеве населення як на побутовому рівні, так і за допомогою пропагандистського апарату: Пресової квартири, відділу освіти при команді етапу. Ці структури, хоча й ослаблені тифом та дезорганізовані союзом із Денікіним, проводили політичну роз'яснювальну роботу, направлену на розуміння складності становища української державності, пояснювали роль УГА в визвольних змаганнях на Правобережжі, допомагали книгами, брошурами українською мовою, організовували «шевченківські свята» тощо [17, с. 17].

Якщо листопадові угоди з денікінцями звузили просвітницьку роботу ГА, то реорганізація УГА в Червону Українську Галицьку Армію (ЧУГА) — безпосередню участь в якій взяв створений галичанами 7.01.1920 р. Балтський (або Начальний) ревком — призвела до фактичної ліквідації пропагандистської роботи. За умовами договору з більшовиками змінювалась національна символіка: жовто-блакитний прапор на червоний, тризуб — на зірку із серпом та молотом, замість гімну «Ще не вмерла Україна» галичан зобов'язали виконувати «Інтернаціонал», а командирів мали вітати словами: «Хай живе радянська влада!» т. ін [20, с. 3].

Не дивлячись на це, галичани не втратили свого національного духу, а 23 квітня 1920 р. реабілітували себе перед ідеєю української державності, перейшовши на бік Київської дивізії та загону Чорних запорожців під командуванням генерал-хорунжого Ю. Тютюнника, що, підійшовши в ході Першого зимового походу 18 квітня до Балти, взяли її після шестиденних боїв зі зведеним більшовицьким полком під командуванням Гоппа та робітничими загонами збільшовизованих пекарів та цукерників [4, с. 7].

Активізувались в 1920–1921 рр. самодіяльно-просвітницькі осередки української інтелігенції повіту, що — як з боєм констатували в своїх звітах більшовицькі функціонери — «переважно були налаштовані пропетлюрівськи» (читай, проукраїнськи). Аби підвищити національний, культурний, освітній рівень членів територіальної громади, інтелігенція заснувала товариства «Просвіти». Перша така установа була заснована в Балті, існували також в Саражинці, Воронкові, Саврані, Каменоваті, Мазурові та інших населених пунктах і функціонували, як можна свідчити з більшовицьких звітів, напівлегально, не подаючи про себе в повіт ніяких офіційних відомостей. «Просвіти» влаштовували вистави, збори, створювали невеликі бібліотеки, однак в своїй діяльності зіткнулись з типовим тогочасним явищем — при наявності людей, які прагнули займатись просвітніми справами, бракувало елементарного: коштів, приміщень, літератури [10, с. 11, 16].

«Просвіти» були пов'язані з повстанським рухом в повіті. Мається на увазі не тільки власне просвітницька діяльність, яка об'єктивно сприяла підвищенню національної свідомості та поширенню української державницької ідеології, — саме через голову Одеської «Просвіти» Дубовицького навесні 1921 р. при підготовці II Зимового походу підтримував зв'язок з Повстанкомом генерал-хорунжого А. Гулого-Гуленка в Кишиневі ватажок «Чорноморського повстанського козацького війська» («Чорних Запорожців», «Наддністрянської дивізії») С. Ф. Заболотний [15, с. 7; 16, с. 194].

Розуміючи роль інтелігенції як носія української державницької ідеології, більшовики провели в повіті до осені 1921 р. ряд чисток працівників радянських освітніх, культурних організацій, репресувавши 130 чоловік, переважно співчуваючих С. Заболотному [21, с. 6].

В умовах остаточного ствердження більшовицької влади в повіті в 1920–21 рр. останньою твердинею, що сприяла збереженню національної свідомості в повіті, став селянський повстанський рух. В лісах повіту — Гетьманівському, Козацькому, Лісничівському, Кривому, Пожарні та ін. — вели боротьбу вагони Заболотного, Чорної Хмари, Гуляй-Біди, Кошового, Солтуса, Кіршула, Малого Якова та ін.

Зміст листівок повстанців, в яких вони апелюють до національних почуттів, акцентуючи на відмінностях прагнень українців, росіян, євреїв, свідчить про національно-визвольну (поряд з соціально-протестною) складову руху, про високу національну свідомість його учасників [1, с. 360; 22].

Факт планування Повстанкомом в ході II Зимового походу прориву Бессарабської групи військ армії УНР з Румунії саме на територію Балтського та Ольгопільського повітів Подільської губернії свідчить як про вагомність фігури С. Заболотного (як керівника 5 району I повстанської групи), так і про високий рівень української національної свідомості жителів повіту, які в дієвий спосіб підтримували визвольний рух [13].

Та час було втрачено. Більшовики сконцентрували в повіті великі збройні сили й до кінця 1922 р. репресіями нейтралізували повстанський рух в повіті, а запровадження НЕПу та породжений нею певний соціально-економічний комфорт послабили актуальність питання про національну свідомість.

Більшовики, аби остаточо послабити український національно-визвольний рух в повіті, вдалися до русифікації населення повіту: впродовж 1921–1922 рр. на Балтщину було примусово переселено понад 3500 росіян із Поволжя та, частково, з Донбасу [22, с. 249].

Таким чином, процес становлення національної свідомості українського населення Балтського повіту в 1917–1921 рр. уявляє собою складний, суперечливий рух по висхідній. За період національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. ступінь зрілості національної свідомості українців повіту еволюціонував від буденного рівня усвідомлення власної етнічної ідентичності на основі традиційної культури, через теоретичне розуміння єдності потреб та інтересів представників української спільноти, до активної, ідеологічно обґрунтованої участі в протистоянні за право здійснювати владу в повіті,

як складову української державності, тобто — національно-державного рівня.

Важливу роль в відродженні національної свідомості в повіті відіграли зовнішні до повіту чинники: українізація 269-го полку, перебування окупаційних австро-угорських та денікінських військ, дислокація 1-го корпусу УГА, відвідання міста С. Петлюрою тощо. Місцева соціальна база української ідеї була представлена сільською та міською інтелігенцією, — яка виступила носієм новітньої української державницької політичної ідеології, — та українським селянством, до якого засади національної свідомості торували шлях через соціальний протест: особливості української етнопсихології уможливили зростання національної свідомості як наслідок каральних заходів з повернення панської власності гетьманом та одвертого грабунку більшовиками та білогвардійцями.

Інтелігенція виступила організуючою керівною ланкою, а селянство — рушійною силою національного руху в повіті. З урахуванням, що інтелігенція, як правило, складає близько 2–3 % населення (в Балтському повіті менше, бо в місті більше була представлена єврейська та російська інтелігенція), а селянство близько 80 %, є підстави стверджувати про переважне охоплення українською національною ідеєю населення повіту.

Однак, процес цей гальмувався переважанням в повітовому центрі не українців, низьким рівнем освіченості селян, нерезалізованістю їх соціальних запитів, комплексом «малоросійської меншовартості», відсутністю єдності серед українських політичних партій, що дезорієнтувало українців, врешті, військовою перевагою більшовиків, що поховали ідею української державності та викорчували зі свідомості українців поняття політико-ідеологічної національної самоідентифікації.

Джерела та література

1. Боган С. Чорноморське повстанське військо у боротьбі за українську державність у 1920–1922 рр./ Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 2001. — Т.6. — С. 355–362// http://www.cossackdom.com/cossack21/bogan_chernomor.html;
2. Гражданская война на Украине. Сборник документов и материалов. — К., 1967. В 3 Т. — Т.1, кн. 1. — 392 с.

3. Державний архів Одеської області, Ф. Р-3829 / Одеська рада робітничих депутатів/, оп. 1, спр. 141 /Звіт про поїздку в Балтський повіт/.
4. ДАОО, Ф.2 П /Спогади/, оп.1, спр. 1347 / Безносів та ін. Збірник спогадів, присвячений 5-й річниці Жовтневої соціалістичної революції на Балтщині/.
5. ДАОО, Ф.13 П /Спогади/, оп. 3, спр. 255 / Пашкевич А. С., Попиков Я. С., Смільчак М. П. Про балтських партизан/.
6. ДАОО, Ф.13 П, оп. 3, спр. 38 / Борщак А. А., Дячишин І. К., Дячишин Г. А., Дячишина М. К. Про партизанський рух на Балтщині/.
7. ДАОО, Ф.13 П, оп. 3, спр. 107 / Дячишина М. К. Про партизанський рух на Балтщині. 1917–1919.
8. ДАОО, Ф.13 П, оп. 3, спр. 184 / Красуцький І. Н., Біографія Дячишина І. К./
9. ДАОО, Ф.13 П, оп. 3, спр. 168 / Корах Б. Я. Спогади колишнього секретаря Балтського повіткому партії (1918–1919)/.
10. ДАОО, Ф. Р-150 /Одеська губернська інспектура народної освіти/, оп.1, спр. 301 /Доповіді і місячні звіти Балтського повітового відділу народної освіти/.
11. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 Т. Одеська область /Під ред. П. Т. Тронько. — К.: Вид-во АН УРСР, 1969. — 910 с.
12. Кегелес М. И. Из воспоминаний рядового политработника (апрель — декабрь 1919 г.) // Летопись революции. — 1927, № 2. — 104–119 с.
13. Коваль Р. Андрій Гулий-Гуленко, командувач Південної групи військ УНР/ Коли кулі співали. Біографії отаманів Холодного Яру та Чорного лісу // <http://www.ukrlife.org/main/evshan/kuli26.html>.
14. Коновалов В. Схватка у Чорного моря. — Одеса: Маяк, 1965. — 256 с.
15. Лупій Я. Одеська кіностудія «розстріляного відродження» // Чорноморські новини. — № 59 (20965), 30.05.2009. — С. 7.
16. Одеса козацька. Наукові нариси. Бачинська О. А., Гончарук Т. Г., Гуцалюк С. Б., Кіров В. І., Мисечко А. І., Новікова Л. В., Полторак В. М. — Одеса: Фенікс, 2008. — 239 с.
17. Олійник С. В. Галицьке військо і визвольні змагання на території Правобережної країни (липень 1919 — травень 1920 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук. — Чернівці, 2004. — 20 с.
18. Приблуда А. Из детских лет (воспоминания). Наш город // <http://www.baltatown.narod.ru/projekt/pribluda>.
19. Рубач М. А. К истории крестьянских восстаний накануне октября 1917 г. (материалы по Украине) // Историк — марксист. — 1934, № 3. — 29–59 с.
20. Савчук Б., Солдатенко В. Союз УГА з більшовиками у січні — квітні 1920 р. // Історія України. — № 15 (271), квітень, 2002. — С. 3–5.

21. Стегній П. А. Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху) // <http://www.irekw.internetdsl.pl/dokumenty/rrr4.html>.
22. Сушинський Б. Балта: місто, освячене вічністю. Історичні есе. — Одеса: Друк, 2005. — 360 с.
23. Чорний С. Національний склад населення України в ХХ ст. Довідник. — К.: ДНВП «Картографія», 2001. // <http://etno.us.org.ua/nsklad/1897-podilska.html>.
24. Янчук О. Останній гайдамака Одещини: Монографія/ <http://referat.svitonline.com/details.php?id=946>.

A. M. Lekar

THE UKRAINIAN NATIONAL CONSCIENCE IN THE CONDITIONS OF STRUGGLE FOR THE POWER IN BALTA DISTRICT OF PODIL PROVINCE IN 1917–1921 YEARS

The article deals with the events of political, military, social, economical, demographic and educational history of Balta district Podol province in 1917–1921 under the influence of which the conscience of the Ukrainian people was transformed.

It is stated that the development of the Ukrainian national conscience in the district was increasing from the common level through the theoretical one up to the political-ideological level, the result of which was the development of massive anti-bolshevist rebel movement mostly under the motto of preserving the Ukrainian state sovereignty.

Key words: *national conscience, Ukrainian intelligentsia, Ukrainian peasantry, rebel anti-bolshevist movement.*

A. M. Лекарь

УКРАИНСКОЕ НАЦИОНАЛЬНОЕ САМОСОЗНАНИЕ В УСЛОВИЯХ БОРЬБЫ ЗА ВЛАСТЬ В БАЛТСКОМ УЕЗДЕ ПОДОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ В 1917–1921 ГГ.

В статье рассматриваются события политической, военной, социально-экономической, демографической и образовательной истории Балтского уезда Подольской губернии в 1917–1921 гг., под влиянием которых трансформировалось национальное сознание украинского населения.

Установлено, что развитие украинского национального сознания в уезде происходило по восходящей от бытового уровня, через теоретический, к политико-идеологическому, следствием чего было развитие масштабного антибольшевистского повстанческо-

го движения, преимущественно под девизом сохранения украинской государственности.

Ключевые слова: национальное сознание, украинская интеллигенция, украинское крестьянство, повстанческое антибольшевистское движение.

УДК 94(477):856.8]«16/17»

І. С. Міронова

УКРАЇНЬСКА ПОШТА В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ АННИ ІОАНІВНИ (1730–1741 РР.)

На основі джерел, в т. ч. архівних матеріалів, в статті розглядається розвиток української пошти в період правління російської імператриці Анни Іоанівни. Досліджуються питання влаштування нових поштових установ та поштових трактів на території України. Особлива увага приділяється діяльності військово-польової пошти під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр.

Ключові слова: пошта, поштові тракти, поштові установи, швидка гоньба, ямщики.

Пошта є одним із головних показників торгово-економічного та культурного життя населення. Історія розвитку поштових установ України почалася в середині XVII ст. і багата такими фактами і подіями, що заслуговують уваги сучасних дослідників. Стрімкого розвитку українська пошта отримала в період правління російського імператора Петра I. В часи правління імператриці Анни Іоанівни пошта на території України не припиняла своєї діяльності і слугувала, в першу чергу, для потреб армії і для зв'язку з Гетьманщиною.

Питаннями розвитку та діяльності поштового зв'язку Російської імперії ретельно займалися дореволюційні дослідники О. Бржозовський, Г. Максимович, М. Соколов, Н. Стороженко, Д. Толстой, І. Хрущов та ін. [2, 5, 19–22]. Але в своїх роботах автори, розглядаючи утворення, вдосконалення та розвиток поштової структури Російської імперії, не надавали належного значення українській пошті. Серед сучасних дослідників укра-

їнської пошти слід виділити В. Бізіну, В. Мухіна, В. Мороза, П. Дюкова, В. Іванова [1, 9], які в своїх роботах досліджують основні віхи розвитку та діяльності української пошти. Але питання поштового розвитку України в період правління Анни Іоанівни не отримали належного висвітлення в їхніх працях. Саме цю прогалину намагається заповнити дана стаття.

Початок урядових поштових установ у Російській державі та українських землях, що тоді до неї входили, було покладено, як зазначалось, за часів Петра I — було влаштовано перші поштамти і поштові контори, утворене поштове управління з генерал-поштдиректором на чолі, якому були підпорядковані поштові і ямські установи. У 1727 р. завідування поштою перейшло до канцлерів [30, с. 233].

Нацадки Петра I по відношенню до пошт слідували більшою частиною шляхом, ним вказаним. Головна діяльність була направлена на повсюдне влаштування пошт. Декілька разів було підтверджено накази про влаштування правильних пошт від Москви через Калугу, Севськ і Глухів до Києва та інших українських міст [2, с. 25]. При імператриці Анні Іоанівні були влаштовані пошти в Україні і прокладені поштові тракти до Криму, Азова і Києва [21, с. 223].

Зміцнення зв'язку імперського центру з окраїнами (Лівобережна й Слобідська Україна, Оренбурзький край, пониззя Дону) складало одну із самих значних рис урядової діяльності за правління Анни Іоанівни. Визнання після смерті гетьмана Данила Апостола гетьманства непотрібним було одним з кроків у цьому напрямку і зобов'язувало центральний уряд влаштовувати правильні поштові відносини [22, с. 64].

В самій Україні пошта існувала ще за часів Богдана Хмельницького, але вона слугувала виключно для потреб Московської і місцевої адміністрації, а не для загального користування і утримувалася за рахунок населення [5, с. 67]. О. Шафонський в «Топографическом описании Черниговского наместничества» так описував українську пошту тих часів: «До прибуття в Малоросію П. О. Румянцева, крім Києва до Москви, ніде не було ніякої пошти. Для доставки із Москви в Київ, а по тій же дорозі в Глухів і Царград листів ходила пошта з нарочними козаками, для яких при Київській губерньській канцелярії утримувалася рейтарська команда; внутрішнього листування для урядовців і

приватних людей не було. Казенні листи відправлялися з нарочними козаками, які для того при генеральній, полкових і сотенних канцеляріях, під іменем стойчиків, з кіньми утримувалися» [29, с. 161].

Сама організація поштової справи українською владою за допомогою рейтарських команд і команд стойчиків обходилася досить дорого — до 6 тис. рублів на рік. Влаштування ж поштових ямів у містах ускладнювалося великими труднощами, оскільки вимагало надання точних звітів, перевірки паперів і сум та ін. За наполяганням уряду населенню різних станів доводилося поставляти на пошту коней і підводи. Українська влада зобов'язувалася складати для пошт особливий розклад і створювати табельні зразки, призначати поштових отаманів, які б по черзі відбували повинності [17, с. 160–161].

Так як надання коней для підводної повинності призводило до великих втрат у господарстві, то керівництво Гетьманщини намагалось звільнитися від неї. Козацтво не тільки особисто хотіло бути вільними від підвод, але і забороняло навіть давати їх і своїм підсусідкам, як можна бачити із справи Березинської сотні 1730 р. [17, с. 158]. 1 квітня 1732 р. була отримана скарга гетьману Д. Апостолу від кролевецького сотника Ніжинського полку Костянтина Генваровського про притягнення до поштової повинності козацьких підданих [25]. Але ці заходи ні до чого не призводили, так що вищій владі Гетьманщини доводилося видавати розпорядження про прийняття містами на себе витрат з виплати підвод.

Крім видання підвод для проїзду чиновників підводну повинність мали відбувати також і у військовому відношенні, коли населення зобов'язувалося надавати підводи для військових потреб. В 1739 р., наприклад, було споряджено 8 тис. підвод для перевезення дерева у Десну і 1800 підвод для артилерії, яка йшла із Москви [17, с. 159–160].

Ямські і поштові підводи видавалися чинам тільки за пред'явленням ними подорожнього листа. Але надання необхідних для проїзду документів супроводжувалося великою складністю. За законом, подорожнього листа мали підписувати українські судді. Особи, які працювали на пошті, йшли за підписом до Ямського приказу, військові особи — за підписами фельдмаршала і «міністрів посольських справ», приватні осо-

би, які проживали у значних міських пунктах, йшли за підписами до коменданта або воєводи. Крім цього, з приводу видання подорожніх листів Генеральна канцелярія мала сповіщати Малоросійську колегію [17, с. 159–160]. Це часто приводило до самовільного відбирання ямських і поштових підвод. Траплялися випадки, коли жителі самовільно захоплювали поштових коней. Так, 22 липня 1737 р. до Глухівської сотні надійшло донесення Сміловського городничого ієромонаха Полікарпа про захоплення мешканцем села Княжичі Глухівської сотні Ніжинського полку Іваном Словецьким коня з поштової трійки [24]. І такі випадки були непоодинокими.

На початку XVIII ст. в Україні перевезення пошти і пасажирів здійснювалося також ямщиками — особливою категорією державних селян. До середини XVIII ст. ямська гоньба вже не відповідала вимогам поштових і пасажирських перевезень, і тому уряд почав поступово замінювати ямську гоньбу іншими формами утримання поштових станцій [7, с. 23]. Ординарна (державна) ямська пошта в Україні була влаштована в період правління Анни Іоанівни в 1733 р. за вимогою князя Шаховського, який перебував у той час у слобідських полках (адже ординарна пошта вперше була влаштована при Петрі І в 1723 р. — від Москви до Белгорода і на даному поштовому тракті мали надавати по 5 підвод на кожній станції від Курська до українського кордону). Сенатським указом від 22 лютого цього року гетьманові Д. Апостолу було наказано влаштувати в Україні пошту і утримувати на кожній станції по три коні [22, с. 64]. Але заведені Д. Апостолом «козацькі стойки на всіх головних шляхах і переходах, в містах, містечках і селах значних» не виправдовували свого призначення, і заради полегшення населення Гетьманщини козацькі «підстави» були скасовані в 1740 р. [17, с. 160]. Згадку про це маємо і в тогочасних джерелах [6, с. 45].

Оскільки підводна повинність, як би повно вона не виконувалася, не досягла свого призначення, то царський уряд висунув питання про влаштування в Гетьманщині пошт [17, с. 159–160]. 10 червня 1731 р. був отриманий лист від генерал-лейтенанта барона фон Шверіна про призначення у драгунські полки козаків для пошт. Про це полкова старшина написала листа генерал-аншефу графу фон Вейзбаху, який розпорядився

владштувати прямий поштовий тракт від Переяслава до Лубен, а по ніжинському тракту організувати дві пошти для обслуговування Новотроїцького, Київського і Володимирівського полків. Пошту від Переяслава до Ніжина і Глухова, влаштовану раніше для перевезення листів у Москву, фон Вейцбах велів знести як непотрібну [6, с. 107–109].

Але в січні 1736 р. генеральні старшини та керівництво Ніжинського полку прийняли спеціальне рішення про подальше функціонування в місті станції, її мали утримувати селяни с. Толстодубова Комарицької волості, забезпечуючи тут готових до пересилки 18 коней (з оплатою за кожного по 20 крб). На здійснення намічених планів у сотника позичили «військові», тобто державні, гроші в сумі 240 крб.

Селяни с. Комарівка (Ніжинський полк) від «дачі подвод» й інших «тяжестей» на початку 30-х років XVIII ст. прийшли в «крайнюю нищету и разорение, а иные от той нестерпимой нужды в разные места разошлись». Причому комарівські мешканці мали лише десять коней з підводами, а за наказом сотенної влади повинні були поставляти двадцять коней з підводами, їм нічого не залишалось робити, як додатково наймати коней у місцевих заможних козаків з «последним своим разорением». Були випадки, коли не вистачало і підвод. Тоді їх мусили виготовляти самі ж посполиті [3, с. 167–168].

У «відомості» Чернігівського полку 1735 р. зазначено, що в м. Чернігові й місцевих сотнях «для пересилки репортов и других приключаящихся по почте писем» використовували по двадцять козаків «коннооружейних с переменою» [26].

Наведені вище фактичні відомості й уривки з джерел переконливо свідчать: пошта в Гетьманщині в першій половині XVIII ст. мала постійну, досить розгалужену мережу. Проте, незважаючи на це, а також на офіційний дозвіл царів безпосередньо користуватися нею навіть у найважливіших державних справах, представники української влади у спілкуванні між собою, а також урядовцями з Росії продовжували використовувати окремих посланців [3, с. 169].

Місцева адміністрація іноді йшла шляхом віддачі поштових станів на відкуп. Спеціальні підрядчики уклали договір із полковою канцелярією на обслуговування станів за певну суму (від 60 до 100 рублів), яка залежала від кількості коней, вар-

тості фуражу, найманої оплати перевізника [18, с. 68–69]. Підписуючи контракт з відкупщиками поштових станів, полкова канцелярія зобов'язувалася в зазначені терміни виплачувати їм обумовлену плату. Ось чому канцелярія постійно вимагала своєчасно виплачувати «на пошту гроші, як і інші загальнонародні повинності» [28]. Щорічна сума грошей, визначена відкупщиками на обслуговування поштових станів, розподілялася місцевою адміністрацією на місцеві двори, а з 1765 р. — хати [8, с. 35].

Спочатку оплачувалася тільки ямська їзда, а з часів гетьманування І. Скоропадського почали говорити і про оплату поштових перевезень. Прогони в Україні були дещо вищими, ніж по всій Російській імперії, тому російська влада намагалася їх зрівняти [17, с. 161].

16 січня 1728 р. був виданий універсал Івана Скоропадського про стягування прогонних грошей із проїжджаючих у Малоросії в такій кількості, в якій вони стягуються у Великій Росії [6, с. 27–29]. Універсалом заборонялося видавати підводи без оплати прогонних грошей, для чого була встановлена плата для окремих чинів. Так, полковники, полкова старшина, сотники, отамани, війти, урядники та інші особи, які проживали у містах і селах, мали сплачувати за одного коня по грошу за версту. Особи, які їхали через українські міста і села за подорожніми листами, виданими Генеральною канцелярією, міністром, командуючими генералами або київським віце-губернатором, сплачували за кожного коня за десять верст по чотири гроші, тобто по дві копійки. Якщо вказані особи по цим подорожнім їхали у своїх приватних справах, то вони платили подвійні прогони, тобто за кожного коня за десять верст по вісім грошей (4 копійки) [11].

Отже, прогонні такси були прийняті в 1728 р. і в часи правління Анни Іоанівни не змінювалися. 16 лютого 1733 р. імператриця повідомила київський магістрат про порядок надання поштових коней мешканцями України, яких потрібно було утримувати не менше трьох на кожній станції [23].

В 1736 р. був виданий новий імператорський указ про влаштування пошти в Україні для покращення листування і встановлення прогонів. Нагляд за виконанням указу був покладений на князя Шаховського [15]. В пункті 1 Указу мова йшла про те, що в Україні заборонялося брати підводи без подорож-

ніх і без оплати прогонних грошей [16]. В цьому ж році був підтверджений однаковий з російськими збір прогонних грошей по Гетьманщині [17, с. 161].

Від сплати прогонних, які до 1770 р. сильно зросли (до 3 рублів за версту), ніхто не звільнявся. Хоча, траплялося, що для знатних подорожуючих, особливо із високопоставлених російських чиновників, робилися винятки із загального правила. Так, 18 січня 1733 р. був виданий імператорський указ, за яким в Києві при пошті мала утримуватися рейтарська команда [13]. За подорожнім листом, підписаним особисто імператрицею, посли та інші персони, які їхали із-за кордону або поверталися назад, могли брати достатню кількість підвід (від 15 до 20 коней) і будь-які подорожні припаси безкоштовно, для чого поштові коні і підводи мали бути завжди наготові [13].

Отже, починаючи з 1728 р., натуральна плата, що збиралася на утримання поштових коней, стала поступово замінюватися грошовою. Поштова повинність, таким чином, скоро перейшла у регалію, але в регалію не Генерального Скарбу, а російської скарбниці, та це трапилось вже після падіння гетьманату.

Російсько-турецька війна 1735–1739 рр., яка мала безпосереднє відношення до території України, призвела до створення військово-польової пошти. З початком війни різко зросли поштові перевезення та число кур'єрів, що проїжджали через Лівобережну Україну. Поштовий податок, який стягувався грошима, помітно зріс. Так, у 1735 р. на Семипольському стані нараховувалося 10 коней, кожен з яких обходився місцевим селянам у рік по 14 рублів [18, с. 68–69]. Всі поштові стани в Київському полку були розподілені між податним населенням. Кожний стан обслуговували 745 дворів козаків і 1100 дворів посполитих. Архівні відомості доводять, що поштовий податок у 30-х роках XVIII ст. посполиті платили більший, ніж козаки [27]. Податок на утримання поштових станів доповнювався будь-якого роду стягненнями з боку проїжджаючих військових кур'єрів, посланців, дипломатів і т. п. «від чого, — як указувалося неодноразово у скаргах, — багато [жителів] коней позбавлялися» [28].

В 1736 р. генерал армії граф Мініх вимагав влаштування поштових станів від Тули до Воронежа і далі до фортеці св. Анни на відстані 30 верст між кожним. Ямська канцелярія брала на

себе влаштування пошти на першій половині шляху. Другу половину шляху, який проходив через козацькі містечка, взяла на себе військова колегія. Влаштування пошт у Слобідській Україні для армії генерала графа Мініха було доручено імператорським указом від 11 лютого 1736 р. генерал-ад'ютанту князю Шаховському.

У червні 1736 р. був виданий новий указ про посилення поштових станів кіньми (до 20 на кожному) від Москви до першої дороги, яка вела до армії Мініха на Азов, і до другої, яка вела до армії Ласі у Крим. Влаштування підвод степом, у Криму, було покладено на генерал-лейтенанта князя Урусова. Військові канцелярії у Росії та Україні влаштовували пошти, покладаючи натуральну повинність людьми і кіньми на жителів, які за наказом мали сплачувати прогони. Нагляд за влаштованими поштовими станами покладался на нарочних обер-офіцерів і працівників Ямської канцелярії, про що вони мали звітувати у Сенат [22, с. 69].

Російсько-турецька війна призвела до влаштування у 1737 р. «особливої пошти для скорої їзди до повноправних міністрів, відправлених на конгрес для трактування з турками указів і реляцій» від Москви до Києва. Цей спеціальний маршрут був установлений паралельно існуючим поштовим. Для його успішного функціонування було наказано на кожній поштової станції тримати наготові по 6 коней і супроводження кур'ерам із драгун і солдат.

Для кращого нагляду за поштою призначалися офіцери та солдати, які спостерігали, щоб пошти ходили без затримок, коні ні для яких інших потреб не вживалися і кур'ери самовільно не брали їх під страхом смертної кари. Але дані вимоги виконувалися погано і це призвело до того, що 10 червня 1737 р. Сенат надіслав нове розпорядження до Ямської контори, в якій вимагав для кращого нагляду призначити на особливій пошті від Москви до Києва відставних офіцерів і дворян, про що вона мала звітувати у Сенат. Судді Нікіфорову «губернаменська» канцелярія в Москві особисто доручила послати нарочних для виконання розпорядження і звітувати про стан справ у Ямську канцелярію.

Але, як виявилось, всі ці розпорядження не призвели до бажаного результату. Мініх знову скаржився кабінету, і кабі-

нет 26 серпня 1738 р. знову повідомив, що пошта від Москви до Києва є незадовільною, у швидкій гоньбі кур'єрів відбуваються уповільнення, від Калуги до Севська і до українського кордону всього утримується по шість коней на кожному стані. Кабінет наказував знову влаштувати правильну пошту від стану до стану по 20 або 25 верст і на кожному стані поставити по 12 добрих коней [22, с. 70]. 1 вересня 1738 р. була влаштована пошта від Москви через Калугу і Севськ до Глухова. Утримання цих пошт покладалося на місцеве населення [14].

Указом 1740 р. Анна Іоанівна наказала заснувати в Україні пошту, яка враховувала б і потреби місцевого населення. У документі зазначалося, що «це необхідна в державі справа і установа є, як для кращого відправлення купецтва, так і для всіляких інших, не менше необхідних потреб і справностей, кореспонденція скрізь порядна, і щоб до пересилки листів, способи всякому вільні були» [18, с. 68–69]. Указ підтверджував розпорядження 1709 року про заборону брати підводи без надання подорожніх листів і оплати прогонних грошей. За невиконання указу винні сплачували штраф [17, с. 158–159]. Для перевезення військової артилерії і знаряддя в Москву із Києва і Переволочної наказувалося давати потрібну кількість ямських підвід і коней [14]. В указі говорилося також про потреби населення: «сіе весьма нужнейшее в государстве дело и учреждение есть, дабы, как для лучшаго отправления купечества, так и для всяких других, не меньше же нужных потребностей и исправлений, корреспонденция везде порядочна, и к пересылке писем, способы всякому свободны были» [12]. Від Москви до Києва було наказано утримувати на кожному стані по шість добрих коней для кур'єрів, щоб для їхньої їзди ніякої зупинки не траплялося [12].

До останніх років правління Анни Іоанівни відносяться ще два важливих укази щодо організації пошти. Перший указ від 30 липня 1740 р. про зменшення кількості коней по київському, белгородському і воронезькому трактам у зв'язку з припиненням воєнних дій і більш важливий за значенням указ про влаштування пошт в губерніях і провінціях. В указах вказувалося, що нарочні кур'єри дорого коштують, і висувалася вимога мати в державі правильну пошту: «У всіх справах і управліннях зупинка від того відбувається, що всередині держави

за Москвою до України і в інші місця і провінції регулярні і порядочні для пересилання листів пошти не влаштовані. Пошта є потрібною у державі установою. Потрібно, щоб способи до пересилання листів будь-кому вільні були» [22, с. 70].

За взірець влаштування нових правильних пошт в губерніях і провінціях була взята пошта від Санкт-Петербурга до Москви і від Москви до Києва [22, с. 70]. В 1741 р. такі пошти діяли вже у всіх губерніях і провінціях імперії. При поштових станціях були відкриті перші трактири [4]. Але влаштування і цієї пошти «для блага населення» було важким для нього, і тому Олексій Разумовський під час правління Єлизавети Петрівни піклувався про її ліквідацію. 21 травня 1742 р. Сенат постановив: «пошти, влаштовані в Малоросії під час російсько-турецької війни, ліквідувати, а утримувати тільки одну — від Глухова по Київському тракту» [5, с. 68].

Таким чином, в Україні залишилася тільки пошта по Київському тракту, та і цією поштою, як писав П. О. Румянцев Катерині II в доповідній записці від 18 травня 1765 р., «старшини одни только пользоваться могли, а общество никакого способа не имело» [10].

Отже, в часи правління Анни Іоанівни уряд Російської імперії піклувався переважно про організацію пошти в місцях стратегічної важливості. Незважаючи на влаштування в Україні ординарної пошти та пошти для потреб населення, встановлення прогонних грошей та ін., в означених установах не було визначеної системи. Штатів у поштовому відомстві тоді ще не існувало: чиновники і службовці призначалися в поштові установи за потребою, а їхнє жалування та витрати на поштове управління видавалися із поштових прибутків. Поруч з поштовими установами, які були підвідомчими канцлерам, існували інші поштові установи, підлеглі Ямській канцелярії. Українська пошта в період правління Анни Іоанівни мала дві особливості: по-перше, поштова повинність довго не переводилася на гроші, оскільки потрібна була сама натуральна повинність, а не її грошовий еквівалент; по-друге, українська пошта даного періоду мала строго офіційний характер. Подальше вдосконалення поштових відносин в Україні відноситься вже до часів правління Катерини II. Саме ці питання вимагають подальшого ретельного дослідження проблеми.

Джерела та література

1. Бизина В. Г. Из истории украинской почты (К 225-летию Киевского почтамта). — К.: [Б.в.], 2000. — 91 с.
2. Бржозовский О. Историческое развитие постановлений русского законодательства по почтовой части. — Казань: Издание книгопродавца Ивана Дубровина, 1855. — 68 с.
3. Гуржій О. Пошта гетьманщини в другій половині XVII–XVIII ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 6. — К.: Інститут історії України НАН, 2002. — С. 167–181.
4. Кондрашов М. Когда я на почте служил ямщиком / М. Кондрашов // Режим доступа: <http://www.equiros.ru/2005/news/publications/642.stm>
5. Максимович Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. — Том I. — Нежин: Типо-Литография насл. В. К. Меленевского, 1913. — 400 с.
6. Материалы для отечественной истории. Издал Михаил Судиненко. — Т.1. — К.: В Университетской Типографии, 1853. — 637 с.
7. Материалы по истории связи в России XVIII — начало XX вв. Обзор документальных материалов. — Л.: Главполитграфпром СССР, 1966. — 335 с.
8. Мордвинцев В. М. Государственные налоги и повинности монастырских крестьян Левобережной Украины в XVIII веке. — К., 1998. — 184 с.
9. Мухін В., Мороз В., Дюков П., Иванов В., Юрій В. Від гінця до Інтернету. Нариси з історії української пошти. — К.: [Б.в.], 2002. — 327 с.
10. Російський державний архів давніх актів м. Москви (далі — РДАДА). — Ф.13. — Оп.1. — Спр.93. — Арк. 20–20 зв.
11. РДАДА. — Ф.162. — Оп.1. — Спр.1. — Арк. 139–139 зв.
12. РДАДА. — Ф.162. — Оп.1. — Спр.1. — Арк. 159–159 зв.
13. РДАДА. — Ф.248. — Оп.29. — Спр.1828. — Арк. 17, 20.
14. РДАДА. — Ф.342. — Оп.1. — Спр.49. — Арк. 313–313 зв.
15. РДАДА. — Ф.342. — Оп.1. — Спр.172. — Арк. 169.
16. РДАДА. — Ф.342. — Оп.1. — Спр.172. — Арк. 341.
17. Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. — Т. IV. — Харьков: Государственное издательство Украины, 1925. — 329 с.
18. Слизькоух А. Заходи малоросійського генерал-губернатора П. О. Румянцева по реформуванню поштового зв'язку в Україні // Український історичний збірник. — Вип.11. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 66–79.
19. Соколов Н. И. Неопубликованные записки и исследования по истории русской почты, хранящиеся в правительственных архивах и библиотеках // Почтово-телеграфный журнал. — 1901. — № 10. — С. 911–936; № 11. — С. 1005–1021.

20. Стороженко Н. В. Реформы в Малороссии при гр. Румянцеве // Киевская старина. — 1891. — Т. 34. — С. 455-465.
21. Толстой Д. А. История финансовых учреждений России со времени основания государства до кончины императрицы Екатерины II. — СПб.: В Типографии Константина Жернакова, 1848. — 258 с.
22. Хрущов И. П. Очерк ямских и почтовых учреждений от древних времен до царствования Екатерины II. — СПб.: Издание А. С. Суворина, 1884. — 87 с.
23. Центральний державний історичний архів України м. Києва (далі — ЦДАК). — Ф.51. — Оп.1. — Спр.220. — Арк. 1-3.
24. ЦДАК. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.2257. — Арк. 12-15.
25. ЦДАК. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.4080. — Арк. 1-2.
26. ЦДАК. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.5266. — Арк. 5.
27. ЦДАК. — Ф.128. — Оп.1. — Спр.1325. — Арк. 29.
28. ЦДАК. — Ф.128. — Оп.1. — Спр.1325. — Арк. 68-68 зв.
29. Шафонский А. Ф. Топографическое описание Черниговского наместничества. — К.: Наукова думка, 1951. — 261 с.
30. Шедлинг М. Очерки по истории мировой почты. — Ч.2. — М.: Библиотека журнала «Жизнь и техника связи», 1926. — 255 с.

I. S. Mironova

UKRAINIAN MAIL IN THE PERIOD OF RULE OF ANNA IOANNOVNA (1730-1741 YEARS)

On the basis of sources and archived materials, in the article development of Ukrainian mail is examined in the period of rule of Anna Ioannovna. The questions of device of new postal establishments and postal highways are probed on territory of Ukraine. The special attention is spared activity of the military field mail in the Russian-Turkish war-time 1735-1739 years.

Key words: mail, postal highways, postal establishments, fast of hon'ba, stagecoach drivers.

И. С. Миронова

УКРАИНСКАЯ ПОЧТА В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ АННЫ ИОАНОВНЫ (1730-1741)

На основе источников и архивных материалов в статье рассматривается развитие украинской почты в период правления российской императрицы Анны Иоановны. Исследуется вопрос организации новых почтовых учреждений и почтовых трактов на

территории Украины. Особое внимание уделяется деятельности военно-полевой почты во время русско-турецкой войны 1735–1739 гг.

Ключевые слова: почта, почтовые тракты, почтовые учреждения, ямишки.

УДК 94(477.74):329.4:929Боровик «1864/1937»

А. І. Мисечко, В. М. Хмарський

ВІТАЛІЙ БОРОВИК В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ: «ОДЕСЬКИЙ СЛІД»

Статтю присвячено відомому діячеві українського національного руху — Віталію Боровику, який був одним із засновників знакового для цього руху «Братерства Тарасівців». Переїхавши до Одеси, В. Боровик став одним із лідерів українського національного руху у місті, репрезентуючи його радикальну, «самостійницьку» течію. Незважаючи на це, В. Боровик більше займався не політичною, а громадською справою. Не залишивши місто після встановлення радянської влади, В. Боровик став жертвою політичних репресій у 1937 році.

Ключові слова: Віталій Боровик, український національний рух, Братерство Тарасівців, Одеса, революція, громадська діяльність, самостійництво, політичні репресії.

Український національний рух ХІХ — початку ХХ століть спричинив національну революцію, що розгорнулася в Україні і синкретично відбувалася у контексті бурхливих, іноді амбівалентних, трансформацій у суспільстві після падіння імперії Романових. Хвилі цієї революції радіально розходились з Києва всією Україною і докотились до чорноморського узбережжя та її тодішнього найчисленнішого міста — Одеси. Гадаємо, що сила сприйняття революційної енергії в тому чи іншому середовищі залежала від особистісного потенціалу провідних діячів українського національного руху. Тому у даній статті ставимо собі за мету, узагальнивши попередній історіографічний дорожок та використавши ще не запроваджені до наукового обігу

архівні матеріали, окреслити сюжети саме одеського періоду життя одного з таких провідників — Віталія Боровика, зацентрувавши увагу на подіях Української національної революції.

Початок формуванню образу Віталія Боровика поклала славнозвісна «Енциклопедія українознавства». У томі, що побачив світ лише через 17 років після смерті, містяться неповні сім рядків, у яких йдеться про нього як про громадського діяча і письменника, одного з засновників «Братерства Тарасівців», автора поезій на громадські теми («Мати-українка»), перекладів, завідувача українською книгарнею «Діло» в Одесі [1]. Створення ж повнішого життєпису В. Г. Боровика стало можливим протягом двох останніх десятиліть завдяки розвідкам одеських авторів Г. Д. Зленка, Т. І. Максим'юка та А. І. Мисечка [10, 14, 19], які, водночас, розширили й джерельну базу через оприлюднення матеріалів як з приватних колекцій, так і з фондів Центрального державного історичного архіву у м. Києві.

Названі вище два перших дослідники вказали як дату народження, так і рік смерті В. Г. Боровика. Отже, народився Віталій Гаврилович Боровик (Боровиков) 18 жовтня 1864 р. (хоча у матеріалах слідчої справи, що колись знаходилась в архіві УСБУ в Одеській області, скрізь вказано 1865 р. [8, арк. 22]) у м. Ніжині Чернігівської губернії [34, арк. 24]. На той час його батько був відставним офіцером, мав невеличкий маєток на Вінниччині. Працюючи вже на цивільній ниві, родина у ранньому дитинстві В. Боровика з якихось причин переїхала до м. Луцьк, тому своєю маленькою батьківщиною він вважав Волинь. Початкову і середню освіту здобував в Острозькій прогімназії (1876–1880), а гімназію завершив у Києві 1884 року. Задля вищої освіти вступив до університету св. Володимира у Києві — спочатку на математичне, а згодом перейшов на природниче відділення фізико-математичного факультету. Навчався студент успішно і вже на другому курсі почав одержувати стипендію Ф. Терещенка. Випускний твір на тему «Критичний огляд методів кількісного визначення сірки у мінеральному паливі, експериментально перевірене», відмінні показники і отримання звання кандидата природничих наук першого ступеня (1889) відкривали перед студентом брами наукової кар'єри — йому запропонували готуватись до професорського звання по кафедрі технічної хімії. Проте В. Боровик відмовився. Як свід-

чить його автобіографія (написана, щоправда, вже у 20-ті роки ХХ ст.), з молодих літ він виявив свою фрондолюбну позицію до офіціозу, що відобразилось у його несприйнятті й імперської національної політики [14, с. 207–208].

У родині В. Боровика пам'ятали своє козацьке коріння, тягнулись до національної інтелігенції, і він рано почав ідентифікувати себе як українець. Прикметним є фрагмент листування Олени Пчілки до Лесі Українки: «Михайло (брат Лесі Українки — авт.) бувши в Ковелі і зайшовши до Карташевських, застав там хрестини їхнього сина Михайла, і між іншими гостями мирового посередника з Володимира-Волинського Боровика з сином, київським студентом. Той син — це той «білий поет», що писав свої вірші на роковини Шевченка. Михайло про нього згадав, але забув прізвище. Ця «біла кна-кна» розказувала Миші багато їхніх новин, бо вона пізніш виїхала з Києва, а про себе казала, що має перекладати щось Гаршина і Міцкевича «Кримські сонети» [15, с. 85]. За твердженням Т. Максим'юка, у київський період він спілкувався з родинами Косачів, Лисенків, Старицьких. Цілком не дивно, що у студентські роки В. Боровик з головою поринув в українську культурно-освітню і громадську діяльність — зокрема став разом з Володимиром Самійленком, Іваном Стешенком, Мусієм Кононенком та іншими учасником літературного гуртка «Плеяда», який організувала у Києві Леся Українка [17, с. 93], і, водночас, за пізнішим твердженням жандармів, «спілкувався з українськими гуртками в Києві, а далі передавав шкідливу літературу до Харкова» [34, с. 37].

Гадаємо, що змолоду В. Боровик відрізнявся такою рисою вдачі як самостійність. Як зазначала його донька, він рано пішов з дому через ускладнення стосунків з батьком «через розходження поглядів на життя» [8, арк. 22]. Гадаємо, що це був не побутовий, а світоглядний конфлікт. І розкол пішов не лінією українець — не українець, а як вододіл між старшим консервативним поколінням українофілів-старогромадівців та молодими українцями-радикалами. Після здобуття вищої освіти В. Боровик працював то управляючим маєтком у Полтавській губернії, то чиновником у Полтавському губернському земстві, де займався статистико-економічним описом міст під керівництвом Олександра Русова (1889–1893). Іван Липа, з

яким вони були колегами у статистичній царині, у своїх спогадах так писав про нього у ті роки: «Ми вижидали, чогось чекали, щось хотіли зробити таке, щоб з одного боку зостатися на ґрунті національному, а з іншого, цілою своєю гарячею душею прагнули справи серйозної, політичної (курсив наш — авт.), відповідальної. Підходячи з такою міркою до наших знайомих, ми не бачили серед них нічого нового: були всі або українофілами, або й ніще. І тільки єдина фігура — Боровик... Він завжди національну справу ставив так різко, що йому не було діла до Росії. Нехай вона живе, як хоче, а ми, Українці, маємо творити своє життя, ми не тільки націоналісти, ми — сепаратисти, ми — Мазепинці. Се обурювало всіх і нас прозвали мазепинцями. В подальшій подорожі Полтавщиною усі статистики одстали від нас... з нами був уже до кінця Боровик» [13, с. 67–71]. Отже, В. Боровик разом зі своїми однодумцями належав до нової генерації діячів українського національного руху, які намагались його радикалізувати й політизувати. Саме ця тенденція і привела його до кола засновників діяльності «Братерства Тарасівців».

Отже, влітку 1891 р. кілька молодих радикально налаштованих людей з високим рівнем української національної свідомості на чолі зі студентом Харківського університету І. Липою, поетом М. Вороним і В. Боровиком присяглися на могилі Тараса Шевченка продовжувати справу великого Кобзаря. І. Липа згодом згадував: «Тут то ми й ухвалили заснувати таємне українське політичне товариство і, на честь нашого Поета й того місця, де ця думка виникла, назвати його «Братство Тарасівців» [6, с. 24]. Незабаром осередки «Братерства Тарасівців» виникли в Києві, Одесі, Полтаві, Чернігові та інших містах.

Таким чином, В. Боровик став учасником знаменної події — спроби утворення політичної організації. По суті, разом з появою у 1890 р. Русько-української радикальної партії у Галичині її можна розглядати як одну з віх на початку політичної фази в українському націєтворенні. Щоправда, в умовах тодішньої політичної системи Російської імперії розгортання легальної діяльності такої організації було просто неможливим.

Через свої радикальні декларації «Братерство Тарасівців» було дуже швидко помічене поліцією. Адже в одному з програмних документів організації, наприклад, йшлося: «Тоді

Тільки поступ у Росії й можливим стане, як кожному народові надано буде, вільно користуючись власною духовною силою, йти до освіти і добробуту. Тим то ми, яко інтелігенти загальноросійські, працюватимемо в такому напрямі, щоб він сприяв розбити російські кайдани й визволити усі російські народи з-під гнітючого їх деспотизму й централізму. Ми маємо бути цілковитими прихильниками федеративного ладу в тих державах, з якими з'єднана українська земля. В справах соціально-економічних працюватимемо в дусі такого ладу, в якому немає місця ні панові, ні мужикові, ні визискувачеві, ні визискуваному, а є місце цілукраїнській національній родині, що складається з рівних проміж себе правом, можливо однаково забезпечених, національно свідомих братів працівників» [22, с. 281]. «Братерство Тарасівців» проіснувало неповних два роки і було розгромлено жандармами. Багатьох членів було заарештовано, але за відсутністю вагомих доказів (у «братчиків» була непогана конспірація) через певний час було випущено на волю. У квітні 1893 р. львівський часопис «Правда» опублікував «Символ віри молодих українців», які закликали боротися за волю українського народу. Авторами цієї програмної відозви були Іван Липа та Віталій Боровик [18].

Серйозна хвороба (гнійний плеврит) привела В. Боровика у 1893 р. до Одеси. Тут завдяки громадівцям він отримав посаду помічника експерта при Одеському філоксерному комітеті, де і працював два роки. Влітку він перебував на виноградниках в Бессарабії, а зимою проводив хімічні аналізи відібраних перед тим зразків ґрунту в лабораторії Новоросійського університету. З 1894 р. обійняв посаду експерта Одеської філоксерної комісії, обстежував виноградники Криму. В Одесі він тісно зійшовся з одеською українською громадою, зустрічався з М. Коцюбинським, який також працював у цій комісії. У 1895 р. В. Боровик одружився з донькою відомого одеського українського художника-графіка А. Ждахи — Оленою. У 1899 р. 35-річний колезький секретар став, знову-таки за сприяння одеських громадівців, інспектором Михайло-Семенівського сирітського будинку у м. Одесі [14, с. 208].

Очевидно, В. Боровик не полишав громадсько-політичної активності, як не припиняло стежити за ним і пильне око поліції. Восени 1899 р. його разом із працівником сирітського будинку

М. Філатовим було заарештовано за пропаганду серед молоді шкідливих соціалістичних ідей і «демократизацію навчального процесу» та пропаганду «українських анархо-соціалістичних ідей». Під час обшуку у В. Боровика було знайдено револьвер та дві друкарські машинки [34, арк. 72]. Окрім цього було вилучено тоді ще заборонену для ввозу до імперії «Історію України-Руси» М. Грушевського, журнали «Зоря», «Дзвінок», «Світ», газету «Буковина». У М. Філатова були знайдені твори Ю. Федьковича і «Записки НТШ» [34, арк. 23]. Між іншим, при арешті жандарми зробили такий опис зовнішності В. Боровика: «Міцного складу, волосся світло-русяве, очі сірі, розмір голови 59» [34, арк. 60]. Вкажемо на ще одну обставину — донос на В. Боровика написав священник. Невипадковим це ще може виглядати тому, що він був переконаним атеїстом (риси, характерна для тодішньої ліворадикальної молоді) і навіть своїй дружині заборонив хрестити дітей [8, арк. 23]. Кілька місяців він перебував в одеській в'язниці, після чого, за рішенням суду, протягом року йому було заборонено проживати як політично неблагонадійному як в Херсонській губернії, так і працювати у структурах міністерств народної освіти, іноземних справ та двору [34, арк. 67]. Так завершився перший, шестирічний, одеський період нашого героя.

Повернувшись на Волинь, В. Боровик за рекомендацією його друга письменника Григорія Мачтета (1852–1901), народника за переконаннями, автора вірша «Замучен тяжелой неволей» (що згодом став відомою революційною піснею) отримав місце завідуючого лабораторією Волинського губернського акцизного управління у Житомирі. Оскільки лабораторії ще не існувало, то В. Боровику довелося докласти чимало зусиль для її організації, придбання нового обладнання, де він і працював до 1905 р. Після Житомира він переїхав до Крем'янця, де зайняв посаду незмінного члена земської повітової управи, де працював до 1910 р., а потім перейшов до Волинської губернської земської управи завідувачем відділення сільськогосподарської статистики. Отже, у революції 1905–1907 рр. В. Боровик, певно, активної участі не брав (не зайвим пригадати, що на той час він був батьком трьох дітей). Адже в автобіографії, написаній у радянський час, він міг би зазначити найменшу протидію старому режиму. Зате на своїй малій батьківщині Віталій Боровик не

полишав громадської активності — співпрацював з житомирською газетою «Волинь», а у 1903 р. представляв українську громадськість Волині у Полтаві на всеукраїнському святі літератури — відкритті пам'ятника Івану Котляревському. Перебуваючи у Крем'янці, сприяв тому, щоб у всіх земських лікарнях повіту було влаштовано популярні бібліотеки [14, с. 209, 211].

Протягом всіх цих років В. Боровик не поривав зв'язків з Одесою, листуючись з одеськими громадивцями, зокрема з Михайлом Комаровим. Він запрошував цього та інших лідерів одеських громадивців до співпраці з газетою «Волинь», щоб інформувати своїх читачів про українське життя у причорноморському місті та загалом на Херсонщині [24, арк. 74]. У 1911 р. В. Боровику таки вдалось повернутись до Одеси. Це сталось після призначення його старшим спеціалістом з сільського господарства при Департаменті землеробства і відрядження до Херсонського окружного комітету виноградарства і виноробства. Згодом, у 1915 р., коли при одеській виноробній станції були відкриті річні вищі курси з виноградарства і виноробства для осіб, які вже отримали вищу спеціальну освіту, В. Боровик вступив до них і, прослухавши повний курс, успішно склав іспити [14, с. 209]. Продовжуючи і у подальшому працювати за фахом, він заявив про себе як про високого професіонала з сільського господарства. Отже, розпочався другий одеський період, який став значно тривалішим — понад чверть століття.

Зазначимо, що до Одеси В. Боровик переїхав у період післяреволюційної реакції, коли політична активність українства була зведена до мінімуму і центральне місце у його житті посідали різноманітні культурно-освітні товариства. Імовірно, такий формат цілком влаштовував В. Боровика. Після «Братерства Тарасівців» він більше займався громадсько-політичною, а не суто політичною діяльністю — адже у співпраці з жодною з політичних партій він до того часу не помічений. Так, він брав активну участь у діяльності «Одеського українського клубу» (з 1912 р. виконував обов'язки писаря) і музично-драматичного товариства «Українська Хата» [7, арк. 2]. У 1912 р. він взяв активну участь в організації вечора пам'яті Миколи Лисенка [9, с. 3]. А ще у 1911 р. в Одесі на вул. Преображенській (будинок № 11) почала діяти українська книгарня «Діло», яку заснувала родина Боровиків (її власницею вважалася Олена

Боровик). Там можна було знайти українські книжки, видані в обох імперіях, де мешкали українці. Згодом книгарня стала відомою на всю Україну.

Взяв участь В. Боровик і у кооперативному русі (організацію кооперативних товариств в автобіографії відносив до однієї зі своїх життєвих заслуг), громадське значення якого в Російській імперії часто-густо мало політичну конотацію. Так, 1912 року в Одесі відбувся III з'їзд учасників дрібного кредиту, у підготовці та діяльності якого В. Боровик посів помітне місце. На цьому форумі зокрема гостро постало питання щодо мови видання одеського журналу «Южный кооператор» — оскільки видання передбачалось і для селян, а для переважної більшості з них рідною була українська. В. Боровик взяв активну участь у засіданні кооперативного комітету при Товаристві сільсько-го господарства Південної Росії 20 жовтня 1913 р. поряд із такими відомими діячами кооперативного руху в Україні, як М. В. Левитський, В. С. Козлов, З. К. Балатюк. На цьому засіданні В. Боровика обрали членом ревізійної комісії. Вони разом з І. Липою запропонували кандидатуру нового члена комітету С. Шелухіна, а разом з І. Гаврилюком — кандидатуру В. Чехівського [36]. Таким чином, В. Боровик відіграв до сить помітну роль у цьому комітеті, намагаючись залучити до нього саме українських діячів.

У роки Першої світової війни В. Боровик очолив одеський український комітет допомоги виселенцям з Холмщини, Галичини, Буковини й Закарпаття. Комітет засідав двічі на місяць (по понеділках). Голова комітету приймав бажаючих по буднях з 10 до 11 години у себе в помешканні, на Соборному майдані, де знаходилось і його бюро [30–32]. Згодом на свій життєвий карб В. Боровик заносив і організацію першої української початкової школи в Одесі для дітей біженців [14, с. 211]. Очевидно, установа мала «українське» спрямування, адже восени 1917 р. від неї надійшло щире вітання Центральній Раді з приводу проголошення III Універсалом Української Народної Республіки [26, с. 3].

Після повалення царату В. Боровик обрав для себе насамперед ниву громадської активності, до якої призвичаївся у попередні роки. Уже 5 березня 1917 р. на зборах членів «Української Хати», які проходили в приміщенні Економічного клубу,

його було обрано як до складу нового правління товариства разом з Л. Бурдиним, М. Гордієвським, С. Лимарем, І. Липою та іншими, так і до ревізійної комісії [4, с. 45]. Тоді ж активізувався процес створення українських шкіл у місті. І в ньому В. Боровик взяв найактивнішу участь. Запис до цих шкіл в Одесі відбувався у В. Чехівського (вул. Чорноморська, 26), у книгарні «Діло», вдома у В. Боровика (Соборний майдан, 2 — в цьому будинку він прожив до кінця життя, саме там його заарештують, а його родичі проживуть аж до 2004 р. [17, с. 93]) — й отця І. Кливака (вул. Катерининська, 33) у приміщенні католицького костюлу [26, с. 1].

Вже наприкінці березня 1917 р. авторитетного одеського українського діяча Український керівничий комітет делегував укупі з В. Чехівським та М. Гордієвським до селянської секції при Одеській раді робітничих депутатів та представників армії й флоту [28]. Ця секція зініціювала Херсонський губернський селянський з'їзд, який відбувся 6–8 квітня 1917 р. На ньому з промовою виступив і В. Боровик зі своїми соратниками, але не від секції, а від комітету [33, с. 172–174]. У наступні місяці Український Керівничий Комітет задіявав його у роботі комісії з налагодження зв'язків з подібними польською та молдавською установами [29].

Проте громадсько-культурницька складова у діяльності В. Боровика у 1917 р. переважала громадсько-політичну. Пов'язана вона була, як і раніше, з книгою, і виявила себе у видавничій справі — він був засновником видавництва «Воля й доля» [17, с. 92–93], яке спеціалізувалося на виданні українських книжок. Обсяг доробку видавництва був вельми скромним. Як гадає Т. Максим'юк, воно видало не більше п'яти одиниць продукції — чотири у 1917 та одну у 1918 роках. Першою книжкою стала публікація поеми Степана Руданського «Мазепа гетьман український». На останній сторінці після тексту твору видавці умістили політичні гасла, які, очевидно, належали В. Боровику, оскільки записувались до «братерства мазепинців-самостійників» пропонувалось або за адресою книгарні «Діло», або у нього вдома. Не можна не помітити у наведених вище гаслах тяжіння В. Боровика до форми товариства/братерства/організації (а не партії), з якої стартував його політичний досвід. Разом з тим відчувається відхід від драгоманівської ідеї

федералізму, яка панувала в українському суспільному житті протягом другої половини ХІХ і на початку ХХ ст., а в українському політичному істеблішменті й весь 1917 рік, до ідеї конфедерації, а по суті — самостійності України. Прикметне й мотто видавництва — «В своїй хаті своя правда, Своя воля й доля...». Алюзії з віршем-посланням Тараса Шевченка «І мертвим, і живим...» очевидні (у класика — «В своїй хаті своя й правда, І сила, і воля» [35, с. 250]).

Українське слово В. Боровик поширював в Одесі також і через інший формат. Саме так — «Українське Слово» — називався журнал/газета, що виходив з весни 1917 р. Першим його редактором був В. Чехівський, який, щоправда, редагував лише перше число (від 23 березня 1917 р.) Певно, через зайнятість іншими обов'язками він цю справу полишив. Звертає, щоправда, на себе увагу той факт, що лише за В. Чехівського видання репрезентовано як орган Українського керівничого комітету і як «часопись політична, економічна, наукова та суспільна». Друге число (з'явилося 10 квітня, хоча редакція позиціонувала видання як щотижневик) редагував вже Д. К. Соколовський, а після нього, починаючи з третього числа, редагування перебрав на себе В. Боровик і редакція видання відтоді перебралась до його квартири.

Своє сredo редакція опублікувала, як годиться, у першому числі: «Видання «Українського Слова» виникло між українським громадянством, як наслідок подій, як необхідність мати свій вільний голос в перебудові старого рабського ладу Російської держави на новий, вільний. На зборах «Української хати», де взяли участь окрім членів і українці з ріжних партій, культурних інституцій, професійних організацій, був обраний Редакційний комітет, а грошова справа видання зосталась в руках усього українського громадянства. Наша часопись має бути органом інформації і агітації. Усі події нового життя української нації, усякі постанови партійних і культурних організацій знайдуть місце в нашій часописі. Також можуть обговорюватися тут і всі питання, що торкаються майбутнього перетвору ладу нової України, коли вони в основі не розминуться з поглядами Редакційного Комітету, який стоїть за повну автономію України, за її спілку з іншими народами, що складуть вільну федеральну Російську державу» [23, с. 1]. Оскільки заяв про

аміну курсу не було (хіба що з другого числа видання визначило себе тематично вужче, як «часопись політична та економічна»), то можна говорити, що В. Боровик дотримувався саме цієї редакційної політики.

Під редакцією В. Боровика вийшло 10 чисел: третє датоване 17 квітня, а 12-е — вереснем (два числа у травні, чотири — у червні, одне — у серпні, два — у вересні).

Розвиток українського національного руху впродовж 1917 р. призвів до потреби відтворення старих організаційних структур українства. Так, святковим Різдвяним вечором 1917 р. (за старим стилем; через перехід на новий календар у 1918 р. різдвя зовсім не було) В. Боровик взяв участь у відновленні діяльності товариства «Просвіта» в Одесі, яку царат заборонив у листопаді 1909 р. «Просвіта» розпочала свою роботу в приміщенні Англійського клубу (по вул. Пушкінській, 2, де тепер знаходиться будинок погорілого Музею морського флоту) [26, с. 4]. У статуті було зазначено, що її засновано, «щоб просвітити своїх членів світлом доброї науки та через знання повести їх до кращого громадського національного життя» [11, с. 17]. Просвіт'яни передбачали досягати свою мету через створення книгозбірень, читалень, книгарень, публічні читання і лекції та навіть кінематографічні імпрези, видання книжок і газет, відзначення національних свят. Планували навіть створити власний кооператив для забезпечення просвіт'ян харчами, заснування загальноосвітніх і технічних курсів. Про діяльність «Просвіти» у подальшому відомо небагато, але очевидним є те, що її керівництво намагалось сконцентрувати ту культурно-освітню діяльність, що вже проводилась у місті протягом 1917 р. у єдиному центрі.

Політичні пертурбації 1918 р., що розпочались в Одесі збройними сутичками у січні, продовжились гетьманським переворотом і падінням гетьманського режиму, висадкою військ Антанти у грудні, продовжились приходом «червоних» військ М. Григор'єва, «білих» — А. Денікіна у 1919 р. і поверненням більшовиків у лютому 1920 р., звичайно не сприяли розгортанню культурно-освітньої роботи. Відомо, що на початку 1920 р. у розпорядженні «Просвіти» були: клуб, читальня та крамниця «Українська книгарня». Як переконливо доводить одеський дослідник Е. Петровський, «Просвіта» припинила своє існуван-

ня наприкінці травня — на початку червня 1920 р. під час розгортання Одеською губчека спецоперації проти «підпільної петлюрівської організації, метою якої було знищення радянської влади шляхом повстання галичан, а також всього контрреволюційного елемента м. Одеси». Одним з її напрямків були арешти «членів петлюрівської організації та контрреволюційної організації «Просвіта», які у часі співпали з приїздом до міста Ф. Дзержинського у перших числах червня 1920 р. Відзначимо, що серед керівників товариства, заарештованих тоді, і дещо згодом, В. Боровика не було. До лабетів таємної поліції потрапили голова Василь Гукевич, члени правління Олександра Комарецька, Петро Климович, секретарі Михайло Кравець, Костянтин Сіренко [25, с. 376, 378–381].

Навесні 1918 р., у період кризи УНР та приходу до влади гетьмана Скоропадського характер діяльності В. Боровика дещо змінився. З квітня 1918 р. він почав працювати завідувачим відділом земельних справ при Головному Крайовому Комісаріаті Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній, який очолював С. Комірний. Як хімік і селекціонер В. Боровик сприяв заснуванню та становленню сільськогосподарського інституту в м. Одесі [2].

У період існування Української держави В. Боровик повернувся й до політичної діяльності — у червні 1918 р. його обрали заступником голови осередку Української партії соціалістів-самостійників. А. Гак, який називав В. Боровика одним з трьох китів українського самостійництва в Одесі, згадував, що у ті часи, дискутуючи щодо автокефалії української православної церкви, той видав кольорову листівку з гаслом: «Самостійна Україна із своїм Богом, своїм паном і своїм хамом!» [5, с. 69]. Отже, як бачимо, атеїзм соціаліста не заважав виступати самостійникові за автокефальну українську церкву для інших. Його громадську активність і значення відзначала як місцева українська преса (у серпні кандидував на посаду заступника голови Одеської української міської ради) [3], так і сучасники, зокрема В. Мошинський, який вважав В. Боровика одним з одеських провідників українського руху 1917–1919 рр. [20, с. 707; 21, с. 1248].

Щоправда про характер діяльності нашого героя наприкінці 1918 — на початку 1920 років сказати щось певне вельми важ-

ко. З його автобіографії відомо, що з приходом більшовиків у 1919 р. він співпрацював з ними на посаді завідувача секцією спеціальних культур в Одеській губернії. За денікінських часів повернувся до виконання обов'язків спеціаліста з виноградарства й виноробства, а з встановленням радянської влади у 1920 р. знову повернувся на попередню роботу.

У роки радянської влади В. Боровик працював на літературній та науковій ниві, особливо після виходу на пенсію у середині 20-х рр. Його донька дала йому такий психологічний портрет: «За своїм характером батько був людиною спокійною, доброзичливою, приділяв багато уваги вихованню дітей, освічений і дуже люб'язний». Він працював над перекладами різноманітних творів з англійської та російської мов (ще змолоду перекладав українською В. Гаршина, Г. Мачтета, Д. Мільтона). Загалом він був поліглотом. Крім названих мов володів польською, французькою, німецькою, італійською, гірше — румунською і татарською, вивчав грузинську, їдиш, а у 30-ті роки захопився вивченням навіть китайської. Складав тлумачний словник живої української мови. Опрацював 300 тис. слів на понад 50 тис. карток (шість ящиків), які після своєї смерті передбачав передати українській Академії наук. Матеріали ці згодом опинились у Києві (перевіз син Роман), але були втрачені під час Другої світової війни [14, с. 212; 18]. В останні роки життя часто хворів і відчував себе фізично кепсько. Та навіть це не дало йому можливості уникнути страшної долі. 26 грудня 1937 р. його було заарештовано «як активного діяча контрреволюційної націоналістичної організації», 27-го було проведено допит, за наслідками якого справу було переведено до сумнозвісної «трійки», яка 28-го виголосила «розстрільний» вирок, який було виконано вже наступного дня. Таким чином В. Боровик загинув, згідно витягу з відповідного акту, 29 грудня 1937 р. [8, арк. 12–14]. Наголошуємо на цьому особливо, оскільки інколи у літературі автори вказували наступний рік, сподіваючись, імовірно, що Левіафан міг подарувати нашому героєві хоча б кілька передноворічних днів.

Дружина В. Боровика пережила його на вісім років і пішла з життя у 1945 р. Про неї дочка згадувала так: «У нашому домі мало бувало гостей, оскільки наша мати за своєю вдачею була некомпанійською жінкою і у хаті у нас нікого не бувало. У нас

у хаті розмовляли як українською, так і російською мовами, а мама говорила лише російською» [8, арк. 23–24]. У подружжя Боровиків було троє дітей: дочка Галина (1896–1988), сини Роман (1900–1971) та Юрій (1904–1977). Галина Боровик навчалася в Одеському театральному інституті ім. М. Л. Кропивницького в 1919–1921 рр., ректором якого був М. Слабченко, а викладачем В. Лазурський [16, с. 101]. Саме вона, єдина з живих тоді дітей, підняла у 1986 р. питання і добилась реабілітації свого батька, що було здійснено уже 6 листопада того року.

Старший син Роман у дореволюційний час закінчив приватне училище Фейга, а потім поступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Новоросійського університету, яке закінчив вже після революції [8, арк. 23] (хоча є згадки сучасників, що він був студентом заснованого у 1918 р. Політехнічного інституту [12, с. 106]). Роман був активним за вдачею, відрізнявся високим рівнем національної свідомості і встиг взяти участь у визвольній боротьбі. Так, вони разом з Ю. Липою, як згадувалось вище, заснували товариство української молоді «Січ». Один з учасників цього товариства, тодішній гімназист К. Ф. Арсені (у 1929 р. він пройшов за процесом СВУ, а у справі В. Боровика було зазначено, що наче саме ця особа його завербувала у 1923 р. до міфічної контрреволюційної організації), згадував ті часи: «Національне відродження і загальний підйом захопили і нас» (з його другом О. Д. Андрієвим. — *авт.*). У неофітів виникли відразу ж розбіжності з фундаторами товариства через те, що на думку К. Ф. Арсені, останні «були представниками старих українських інтелігентських родин, виховані були в національному дусі», висували вкрай націоналістичні гасла, були ворогами всякого соціалістичного, робітничого руху, а у пропаганді відокремлення від Росії навіть «випередили Центральну Раду». На початку 1918 р. члени товариства одержали зброю й вартували у помешканні Одеської військової ради. Вони були свідками численних українських форумів: «Загальний настрої, дух часу, всі промови українських «провадерів» (так у тексті — *авт.*) надзвичайно впливали на мене й на О. Д. Андрієва». Тому не дивно, що хлопці взяли участь у триденних січневих боях на боці гайдамаків (щоправда, зі слів К. Арсені, лідери товариства участі у сутичках не брали). Відомо, що за гетьманських часів Р. Боровик

брав участь у роботі гуртка українських письменників, який існував Ю. Липа, і згодом кудись виїхав [8, арк. 10–11] (припускаємо, що це могло стосуватись всієї родини). За радянських часів він жив і працював в Україні (Вінниця, Харків, Київ), а після Другої світової війни повернувся до Одеси, де працював у Ботанічному саду Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. Його дружиною була Надія Пучківська, академік, донька лікаря отоларинголога Олександра Пучківського (як свідчить Т. Максим'юк, свідомого українця). Молодший син Юрій освіту одержав в Одеському медичному інституті, у 30-ті роки потрапив до військового флоту, де й пропрацював лікарем все життя. Маючи образотворчі здібності, хлопець став автором видавничого знаку видавництва «Воля й Доля». Помер в Одесі у 1977 р. [8, арк. 23–24]. Всі діти В. Боровика спочивають на Другому Християнському кладовищі біля Дмитрієвської церкви [17, с. 95].

Отже, життєві шляхи привели до Одеси Віталія Боровика — одного з засновників знакового для українського національного руху «Братерства Тарасівців». Радикальні політичні погляди, сформовані у молоді роки, у місті над Чорним морем еволюціонували від політичних гасел федералізації імперії до незалежності України. Саме цей світогляд і привів його до Української партії соціалістів-самостійників, одним з лідерів одеського осередку якої він став. Разом з тим у своїй практичній діяльності він не був політичним діячем — лише середнього рангу місцевим чиновником за часів Центральної Ради. Гадаємо, що В. Боровик, якому у ті буремні роки було вже понад 50 років, був радикалом за поглядами, але не за діями. Саме цим можна пояснити, що він не брав участі не лише у збройних сутичках (в чому, гадаємо, переконав і дітей), але й в активній політичній діяльності чи державотворенні. Свої суспільні ідеали він намагався досягати переважно формами громадсько-культурницької діяльності, адже за незалежність треба було боротись не тільки силою зброї, а й силою слова. Адже лише переконані у цьому громадяни підтримуватимуть як політичну еліту, так і державу.

Джерела та література

1. Боровик Віталій // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — Т.1. — 1955. — С. 161.
2. Ведомости Одесского Градоначальства. — 1918. — 11 апреля.
3. Вільне життя. — 1918. — 30 серпня.
4. Вінцковський Т. Місцеві органи влади і управління Центральної Ради в Херсонській губернії (березень 1917 — квітень 1918 рр.). — Дрогобич, 2002. — 169 с.
5. Гак А. (Мартин Задека) Від Гуляй-Поля до Нью-Йорку. Спогади. — Новий Ульм-Філадельфія, 1973. — 385 с.
6. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX — початку XX століття. — К., 1996. — 144 с.
7. ДАОО. — Ф. 2. — Оп. 11. — Спр. 227. — 137 арк.
8. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 5881. — 84 арк.
9. Звіт Одеського українського клубу за 1912 р. — Одеса, 1913. — 37 с.
10. Зленко Г. Д., Максим'юк Т. І. Боровик В. Г. // Українська літературна енциклопедія. — К., 1988. — Т.1. — 751 с.
11. Зразковий Статут Українського Товариства «Просвіта» // Вестник Одесского земства. — 1918. — № 7-8 (93-94). — С. 17.
12. Костирко М. Згадки про ієромонаха отця Микиту // Визвольний шлях. — 1967. — Кн. 1. — С. 99-107.
13. Липа І. Братерство Тарасівців (Спомини) // Український засів. — Х., 1991. — № 7-9. — С. 67-71.
14. Максим'юк Т. Автобіографія Віталія Боровика (1864-1937), одного із засновників «Братерства Тарасівців» // IV Міжнародний конгрес українців: Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Південь України. Одеса. — Одеса, 1999. — С. 207-214.
15. Максим'юк Т. Віталій Боровик і «Плеяда» // З Українці Причорномор'я. — Одеса: Маяк, 2008. — 262 с.
16. Максим'юк Т. М. Є. Слабченко та Одеський театральний інститут ім. М. Л. Кропивницького // Академік М. Є. Слабченко (наукова спадщина і життєвий шлях). Збірник статей. — Одеса, 1995. — С. 111.
17. Максим'юк Т. Мазепинці-самостійники в Одесі // Чорноморська минавшина. — 2006. — Вип.1. — С. 90-100.
18. Максим'юк Т. Одеська персоналія // Муза. — 1992. — 31 січня.
19. Мисечко А. І. Віталій Гаврилович Боровик // ЗІФ. — Одеса, 1999. — Вип. 9. — С. 132-136.
20. Мошинський В. Одеський період // Визвольний шлях. — 1969. — Кн.6. — С. 702-721.
21. Мошинський В. Український державний театр ім. Т. Шевченка в Одесі й театральна студія ім. М. Кропивницького // Визвольний шлях. — 1966. — Кн. 11. — С. 1247-1262.

22. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упоряд.: І. О. Кресіна (керівник), О. В. Кресін, В. П. Ляхоцький, В. Ф. Панібудьласка. — К., 1997. — Ч.1. — 583 с.
23. Од Редакційного Комітету // Українське Слово. — 1917. — Ч.1.
24. ОННБ ім. М. Горького. Відділ рукописів. — Ф. 128/1. — Спр. 480.
25. Петровський Е. П. Одеська «Просвіта» в 1918–1920 роках (за матеріалами архіву УСБУ в Одеській області) // ЗІФ. — 2006. — Вип.17. — С. 374–382.
26. Рідний курінь. — 1917. — № 17.
27. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. — Т.1. — 510 с.
28. Українське Слово. — 1917. — № 2.
29. Українське Слово. — 1917. — № 6.
30. Українське Слово. — 1917. — № 8.
31. Українське Слово. — 1917. — № 9.
32. Українське Слово. — 1917. — № 11.
33. Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року. Документи і матеріали. — К., 2003. — 1024 с.
34. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). — Ф. 385. — Оп. 1. — Спр. 659. — 84 арк.
35. Шевченко Т. І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє /Тарас Шевченко. Т.1. Поезія 1837–1847. — К., 1989. — С. 250–255.
36. Южный кооператор. — 1913. — № 22. — С. 519.

A. I. Mysechko, V. M. Khmars'kyi

VITALII BOROVYK IN THE UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT: «THE ODESA TRACE»

The article is devoted to Vitalii Borovyk, a famous activist of the Ukrainian national movement, who was one of the founders of «The Taras Brotherhood», a significant organization for this movement. After he moved to Odessa, V. Borovyk became one of the leaders of the Ukrainian national movement in the city, representing its radical 'movement for independence'. In spite of this, V. Borovyk was occupied more with social activities rather than with political ones. He did not leave the city after the establishment of the Soviet power and became a victim of the political repressions of 1937.

Key words: *Vitalii Borovyk, Ukrainian National Movement, The Taras Brotherhood, Odessa, Revolution, social activity, movement for independence, political repressions.*

ВИТАЛИЙ БОРОВИК В УКРАИНСКОМ НАЦИОНАЛЬНОМ ДВИЖЕНИИ: «ОДЕССКИЙ СЛЕД»

Статья посвящена известному деятелю украинского национального движения Виталию Боровику, который был одним из основателей знакового в этом движении течения «Братство Тарасовцев». Перехав в Одессу Боровик стал одним из лидеров украинского национального движения в городе, репрезентируя его радикальную «самостоятельную» ветвь. Несмотря на это В. Боровик занимался не политической, а общественной деятельностью. Не оставив город после установления советской власти В. Боровик стал жертвой политических репрессий в 1937 г.

Ключевые слова: Виталий Боровик, украинское национальное движение, Братство тарасовцев, Одесса, революция, общественная деятельность, политические репрессии.

УДК 94(477.74):061.237 «1831/1861»

Н. М. Михайленко

ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ОДЕСЬКОГО АНГЛІЙСЬКОГО КЛУБУ (1830–1860-ті рр.)

В даній статті мова йде про заснування та діяльність Одеського Англійського Клубу. Розглядається історія заснування подібних клубів по всій Російській імперії, розкривається значення цього закладу для місцевих мешканців та вплив його діяльності на життя міста. Наводяться цікаві маловідомі факти з документів державного архіву Одеської області.

Ключові слова: клуб, дворянство, благородні зібрання, товариства, культурне життя.

Історія створення Англійського клубу є цікавою сторінкою історії Одеси середини XIX ст. Її у різний час торкалися «Геродот Новоросійського края» А. Скальковський [15], П. Герліге [3], К. Смольянінов [16], Е. Шуманский [17] та ін. Метою написання цієї статті є розгляд історії створення Англійського клубу в Одесі та його функціонування у 1840–1860-х рр. Для розкриття мети в

статті ставляться наступні завдання: розглянути історію створення клубів та визначити, яке місце вони посідали в історії Російської імперії ХІХ — початку ХХ ст.; дослідити передумови виникнення та історію будівництва Англійського клубу в Одесі; виявити роль цього клубу в житті міста першої половини ХІХ ст.

Енциклопедія Ф. Брокгауза та І. А. Ефрона щодо самого слова «клуб» повідомляла: «Клуб (анг. Club, нем. klub, фр. Cercle, у нас в старину кляубъ) — Великобританія — країна, де вперше появились особого рода общества, известные под именем клубов. Саксонское слово clubbe первоначально означало палку, затем складчину, долю, которая приходится по раскладке на каждого члена какого-нибудь товарищества, собрания, наконец — самое собрание, а также здание для общественных собраний» [21, с. 424]. На початку ХVІІ ст. був заснований один з найстаріших англійських клубів — «Фрайді Стріт», серед членів котрого був Вільям Шекспір.

У Російській імперії перший клуб (Англійський клуб) був відкритий у Петербурзі в 1770 г. Пізніше «Англійський клуб» був організований також у Москві. До кінця ХVІІІ в. — початку ХІХ в. дворянські клуби (дворянські зібрання, «благородные собрания») були у всіх губернських повітових містах імперії [1, с. 324].

В містах Південної України першої половини ХІХ ст. «світське життя» тривалий час обмежувалося зборами у найбагатших будинках для відзначення ювілейних дат. У 1838 р. в Катеринославі відкрився перший клуб, названий за традицією «англійським». Про цей клуб у своїх спогадах катеринославський губернський архітектор А. М. Достоевський писав: «Вечерами я начал ходить в клуб, где мало-помалу познакомился со всем городом. Естественно, меня выбрали при первом же предложении в члены клуба и я вечерами стал очень часто посещать его. Этот клуб был тогда единственным в Екатеринославе, он был внесловным: тут были членами и дворяне, и чиновники, и купцы, а поэтому членом было около 300 человек и клуб благоденствовал. Много я потом видел клубов в разных городах, но такого благоустроенного, как екатеринославский периода 1860–1865 годов, я не встречал» [11, с. 69].

Одеса на початку ХІХ ст. не мала подібного закладу. Відомий мемуарист Ф. Вігель писав про недоліки Одеси 1820–1830-х рр.

наступне: «Говоря о недостатках города, в котором более тридцати тысяч жителей, когда я узнал его, надобно означить их. В нём не было того, что можно найти во всяком даже небольшом губернском городе: в нём не было так называемого благородного собрания, или клуба, когда общество зимой еженедельно съезжается, чтобы повеселится и потанцевать; не было простого клуба, где бы мужской пол мог проводить за картами длинные зимние вечера. В нём не было того, что необходимо для всякого торгового города: в нём не было биржевой залы; для совещаний, сделок, установления цен на пшеницу купечество собиралось на небольшой площади перед театром или в гадком закопченном казино, где не было возможности ни пройти, ни дыхнуть от сильного табачного дыму. В нём не было того, что находишь на всех минеральных водах и местах для морских лечений: не было ни купален, ни галереи для прогулки. Ни в городе, ни за городом не было [никогда] такого места, где бы после удушливого, знойного дня можно было освежиться вечерним воздухом и где бы знакомые и приезжие могли встретиться и беседовать...» [2, с. 480].

Однак слід зазначити, що в Одесі ще за часів герцога А. Рішельє стали з'являтися заклади, які нагадували собою клуби. «Так, одной из первых потребностей, появившихся в обществе, — казав А. Скальковский, — были собрания под названием «ressource», 'casino' и нынешних клубов для вечерних толков о торговле и для чтения газет. Ему нужен был театр, ему нужны были изящные залы, достойные принять самого Августейшего посетителя — Александра I» [14, с. 25] У 1807 р. «коммерции советник» Ж. Рено спеціально збудував за свої гроші «Биржевую залу», за наймання якої йому щорічно виплачувалися кошти, а також надавалося монопольне право улаштувати бали [10, с. 1].

Будівля негоціанта Рено, яка знаходилася на розі сучасної Рішельєвської і Дерибасівської вулиць, довгий час називалася «клубним будинком», завдяки тому, що в ній був зал, котрий називався «ressource», де і влаштовувалися вечори. Про те, що в цьому залі давалися вечори в часи Рішельє, свідчить записка, розміщена в «Одесском вестнике» за 1837 р., в якій говориться: «много воспоминаний сливаются с этой залой, свидетельницей первых балов в Одессе. Здесь видели мы некогда

Александра Благословенного, здесь веселился Ришелье с оным обществом своего молодого города, здесь встречала Одесса всякую радостную и торжественную минуту своего недавнего существования» [6].

У 1831 р. приміщення в будинку Рено було зайнято знову народженим «Одеським клубом». Особливі вимоги відкритого у 1831 р. «Одеського клубу» з самого початку зробили його недоступним для так званого середнього класу, потому в тому приміщенні будинку Рено, де був цей клуб, а також і в залах «Рішельєвського» готелю продовжувалися вечори під назвою «бали по подписке». Бали ці бували дуже багатолюдні, а директорами їх як наслідок обиралися навіть старшини «Одеського клубу», що показувало, що відвідувало їх краще одеське суспільство. Директорами обрали: Бологовського, Енгельгардта, Попудова. У «Одеському віснику» зазначено, що за чотири роки його прибуток збільшився до 32 тисяч рублів, а кількість членів зростає від 80 до 150 чоловік. У 1835 р. замість Енгельгардта займати посаду директора став інженер підполковник Морозов [16, с. 47].

Серед документів ДАОО знаходиться подання в. о. одеського градоначальника з повідомленням про бажання мешканців Одеси створити Англійський клуб наступного змісту: «Много жителей почётных изъявили желание учредить здесь для увеселения своего общества на тех же почти основаниях, на которых существуют так называемые английские клубы в Петербурге и Москве. Уверенный в безвредности таковых собраний, я сам присоединился к ним и, составив выписку с некоторыми членами, устав, который оные согласны руководствоваться. Имею честь предоставить его на благо рассмотрения Вашего Сиятельства. Состоящий в должности одесского градоначальника январь 1832 г.» [8, с. 1]. На це подання обіймаючий посаду генерал-губернатора таємний радник Ф. Пален відповів: «я входил в сношение с Г. Управляющим Министерством Внутренних дел, который ныне уведомил меня, что он не находит со своей стороны препятствия к допущению существования означенного клуба, но с тем однако, чтобы одесская полиция в отношении наблюдения за порядком и благочинием в оном поступала на том основании, как действует Санкт-Петербург» [8, с. 2].

Сама будівля для Одеського Англійського Клубу була побудована в 1841–1842 рр. Про це нам розповідають деякі факти зі справи ДАОО про будівництво одеського англійського клубу (проект відомого архітектора Г. Торічеллі). Згідно з нею, підряд на будівництво «Одеського клубу» на Театральному майдані по Італійській вулиці, що за кошторисом коштувало 19733 крб, на торгах виграв одеський купець Кузьма Бутирський, який погодився зменшити вартість будівництва для міської скарбниці до 13499 крб. К. Бутирський вже неодноразово брав участь в організації будівництва в Одесі і вважався досвідченим підрядчиком (в документах він згадувався як акерманський міщанин, потім як акерманський купець, потім одеський купець) [4, с. 316]. За будівництвом наглядала спеціальна «Комиссия, заведующая постройкой в Одессе клубного здания» (до якої входив і відомий архітектор І. Фраполлі). Комісія прийняла у К. Бутирського роботу у 1842 р. (будівництво тривало з травня по жовтень 1842 р.)» [9, с. 6].

Клуб користувався особливою повагою і інакше називався «Аристократичним» [12, с. 7]. Грошовиті купці вирушали до Англійського клубу, де вели бесіди, грали в карти або переглядали журнали [3, с. 131]. Проте в Одеському клубі проходили не просто зібрання знатних людей, дуже часто члени клубу займалися улаштуванням різних вистав, балів та концертів на підтримку бідних [16, с. 53].

Ось що знаходимо на сторінках «Очерка 50-летия одесского купеческого собрания: «первый клуб в Одессе был учреждён в середине 30-х годов небольшой группой лиц, заброшенных в Одесу из столиц в силу служебных обязанностей. Преобладающий элемент населения — иностранцы, естественно, объединились в колонии, составляя свои общества, а потому русской интеллигенции деваться было некуда и они учредили свой клуб по образцу английских, который наименовали «Одесским» клубом, однако не потерявшим и до сего времени своего названия «Английского». Небольшое сравнительно общество «Одесского» Клуба решительно затворило свои двери для кого бы то ни было постороннего, боясь вторжения новых лиц в их среду. Между тем, ни для кого не было секретом, что в Одесском клубе бывали великолепные балы, рауты и велась крупная карточная игра» [13, с. 3]

Такі вечори та бали продовжувалися до 1849 р., коли у засновників їх з'явилася думка відкрити інший клуб, з якою метою й було подано «ходатайство», а 25 травня 1849 р. відбулося затвердження статуту нового клубу під назвою «Благородное собрание». Статут клубу являв майже точну копію статуту «Одеського клубу» й почти в такому вигляді залишається і по теперішній час [13, с. 7].

До Англійського Одеського клубу часто запрошували різних іменитих гостей. Так, відомому художнику Айвазовському були дані обіди в клубі у 1850 та 1851 рр. Про перший обід докладно розповідає «Одесский вестник»: «...в благодарность за выставку в здешнем клубе был дан обед в честь Айвазовского, и тогда же было положено представить художнику какой-нибудь ценный предмет на память этой благодарности. В то время когда художник был в отсутствии, уехав от нас на север, знак памяти был приготовлен и, по возвращении Айвазовского в Одессу, нынешнею весною, был вручен ему градоначальником и градским головою: от имени города гениальному артисту поднесена была серебряная ваза, сделанная здешним золотых дел мастером г-м Гальяно, по рисунку архитектора г-на Моранди. Эта ваза в римском вкусе без покрышки. Вокруг колокола вычеканен рельефный фриз с изображением четырёх крылатых гениев, с атрибутами живописи пишущих восемь картин: эти картины в миниатюре напоминают те, которые выставлены были в Одессе господином Айвазовским в прошлом году. Между картинами в четырёх промежутках помещены медальоны с двух сторон с гербом города Одессы и надписью: «Одесса 1850», а с двух других с гербом г-на Айвазовского и надписью: «Знаменитому художнику Айвазовскому» [18].

Також читаємо в «Одесском вестнике» за 1851 р.: «на днях Айвазовский уехал из Одессы. Перед отъездом его общество одесского клуба решилось в честь его дать у себя обед. Собрались около семидесяти членов и гостей. Оркестр Нейгеборна разыгрывал в продолжение вечера различные музыкальные произведения. За тем один из старшин клуба произнёс небольшое приветствие И. К. Айвазовскому и предложил тост в честь его. Иван Константинович провозгласил здоровье А. И. Казначеева, сказав, что без его внимания и покровительства его, в бытность его феодосийским градоначальником, он не только

не мог бы сделаться художником, но может быть и не знал бы, какое поприще жизни выбрать» [19].

Про другой обід на честь Айвазовського збереглися цікаві згадки і в спогадах Чижевича: «Обед знаменитому художнику Айвазовському (тогда называли его Гайвазовским), на котором присутствовал одесский градоначальник Казначеев. Известно, что когда Казначеев состоял градоначальником в Феодосии, к нему часто поступали жалобы от домовладельцев на какого-то мальчика, который беспрестанно пачкал белые стены домов и заборов, рисуя углем какие-то кораблики. Проверив эти жалобы, Казначеев заподозрил в мальчике талант к живописи и вместо наказания взял его к себе на воспитание, а потом отправил в С.-Петербург, в Академию художеств. Бедный мальчик этот был Айвазовским... После тоста, предложенного старшиной клуба за здоровье Айвазовского, сей последний, указав на Казначеева как на своего благодетеля, со слезами на глазах сказал ему свою признательность. Казначеев со своей стороны высказал, что он с избытком вознагражден тем, что из его воспитанника вышел такой знаменитый художник и т. п. Оба расплакались и долго стояли обнявшись. Сцена эта растрогала всех присутствовавших. В память обеда Айвазовский подарил клубу картину, которая и теперь в нем находится» [20, с. 154].

Старшини клубу були відомими людьми, наприклад, Олександр Андрійович Шостак — генерал-лейтенант, поліцеймейстер, чиновник з особливих доручень при генерал-губернаторі М. С. Воронцові, і в поважному віці був помітною постаттю в одеському «вищому світі». Про нього та інших старшин можна прочитати в книзі Т. Г. Гончарука: «9 січня 1860 р. в Одеському клубі членами клубу було дано обід на честь трьох старшин: Шостака, Абази і Волохова, які декілька термінів поспіль обиралися старшинами клубу і тепер склали з себе це звання. Він (обід) був першим, який клуб дав на честь своїх старшин...» [5, с. 76].

Одеський Англійський Клуб продовжував функціонувати і на початку ХХ ст. Річний абонемент клубу в 1911 році складав 40 рублів, одноразовий вступний внесок — 75 рублів. У 30-ті роки ХХ ст. в будівлі клубу розташовувався Музей революції, а потім — Музей морського флоту [12, с. 7].

Таким чином, в першій половині XIX ст. по всій Російській імперії почали виникати англійські клуби, членами котрих ставали представники найбагатшої частини населення. Створення подібного клубу в Одесі свідчило про високий статус цього міста (адже Одеський Англійський Клуб було створено за зразком столичного). Подальше вивчення історії Одеського Англійського Клубу допоможе більш детально дізнатися про маловідомі аспекти, наприклад, про членство у клубі, внесок його в культурне життя Одеси та виявити, яке значення він мав в місті в період своєї активної діяльності.

Джерела та література

1. Большая советская энциклопедия (В 30 томах) / Гл. ред. А. М. Прохоров. — Изд. 3-е. — М., 1973. — Т. 12. — 624 с.
2. Вигель Ф. Ф. «Записки» / С. Я. Штрайха. — М., 2000. — 591 с.
3. Герлігі П. Одеса. Історія міста 1794–1914 рр. — К., 1999. — 383 с.
4. Гончарук Т. Г. Вітчизняні та іноземні підприємці у розбудові Одеси (кінець XVIII — перша половина XIX ст.) // Причорноморський регіон в контексті європейської політики. — Одеса-Ополе-Вроцлав, 2008. — 356 с.
5. Гончарук Т. Г. Нащадки українських козаків та «Народження Одеси». — Одеса, 2006. — 144 с.
6. Внутренние известия: Одесса, 6 ноября // Одесский вестник. — 1835.
7. Внутренние известия: Одесса, 5 мая // Одесский вестник. — 1837.
8. ДАОО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 124. — 4 арк.
9. ДАОО. — Ф. 59. — Оп. 2. — Спр. 602. — 10 арк.
10. ДАОО. — Ф. 59. — Оп. 2. — Спр. 673. — 18 арк.
11. Кавун М. Дніпропетровськ. Віхи історії. — Дніпропетровськ, 2001. — 126 с.
12. Музеи Одессы / О. А. Соколов. — Одесса, 1975. — 8 с.
13. Пятидесятилетие Одесского Купеческого Собрания. Исторический очерк 1861–1911 гг. — Одесса, 1911. — 85 с.
14. Скальковский А. Биографический очерк одесского театра. — Одесса, 1858. — 56 с.
15. Скальковский А. Шестьдесят лет одесской общественной жизни. — Л., 1867. — 86 с.
16. Смольянинов К. Н. История Одессы. Исторический очерк. — Одесса, 2007. — 180 с.
17. Шуманский Е. А. Одесское Благородное собрание. Исторический очерк. — Одесса, 1914. — 112 с.
18. Фельетон. Обед И. К. Айвазовскому в одесском клубе // Одесский вестник. — 1850. — 2 сентября.

19. Фельетон. И. К. Айвазовский // Одесский вестник. — 1851. — 9 июня.
20. Чижевич О. О. Город Одесса и одесское общество (1837–1877 гг.) Воспоминания одесского старожилы // Из прошлого Одессы. — Одесса, 1894. — 230 с.
21. Энциклопедический словарь / Сост. Ф. А. Брокгауз и И. А. Эфрон. — Т. 15. — СПб., 1895. — 728 с.

N. V. Mykhailenko

TO THE HISTORY OF ODESSA ENGLISH CLUB FOUNDATION (1830–1860)

The author of the article pays key attention to Odessa English Club foundation and its activity. The aim of the article is to trace the history of such clubs' foundation throughout the whole Russian Empire, to reveal the role Odessa English Club played for the city inhabitants and to define the influence of this institution on the city life. The author also disposes some interesting insufficiently known facts from Odessa Region State Archives documents.

Key words: club, nobility, noble collections, societies, cultural life.

Н. В. Михайленко

К ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ ОДЕССКОГО АНГЛИЙСКОГО КЛУБА (1830–1860 ГГ.)

В данной статье речь идёт об основании и деятельности Одесского Английского Клуба. Рассматривается история основания подобных заведений по всей Российской империи, раскрывается значение этого заведения для местных жителей и влияние его деятельности на жизнь города. Приводятся интересные малоизвестные факты из документов государственного архива Одесской области.

Ключевые слова: клуб, дворянство, благородные собрания, общества, культурная жизнь.

АЗОВО-ЧОРНОМОРСЬКА ТОРГІВЛЯ ЯК ЧИННИК ВЗАЄМИН ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ТА ВІЙСЬКА ДОНСЬКОГО ДОБИ НОВОЇ СІЧІ (1734–1775 РОКИ)

У статті досліджено вплив азово-чорноморської торгівлі на взаємини запорозького та донського козацтва. З'ясовано, що російський уряд поступово підпорядкував донську козацьку торгівлю своїм інтересам, витіснив з міжнародного товарообміну донську старшину, а Запоріжжя залишалось у 1760-х рр. єдиним центром, не підпорядкованим російським державним інтересам російсько-турецької торгівлі. Виявлено, що приазовська торгівля була чинником міжкозацьких взаємин.

Ключові слова: Запорізько-донські взаємини, Нова Запорозька Січ, Донське військо, Азово-чорноморська торгівля.

Торгівля є одним з факторів інтеграції країн та народів. Залежність одна від одної економічних систем зв'язує іноді міцніше, аніж релігійна, національна чи мовна ідентичність. У той же час конкуренція у виробництві, збуті та транзиті товарів є одним з вагомих чинників виникнення суперництва між суб'єктами міжнародних відносин.

Привілей безмитної торгівлі був однією з важливих козацьких вольностей [22, с. 115]. Запорозькі та донські козаки користувалися ним беззастережно, однак протягом XVIII ст. цей привілей поступово обмежувався з боку центральної імперської влади та козацької старшини.

Говорячи про торговельні інтереси козацтва у XVIII ст., слід окреслити економічну та політичну кон'юнктуру. Обидві козацькі економічні системи перебували в стані модифікації з імпортно залежних від України та Росії регіонів у потужні ринки, що експортують. Це відбулося на тлі стабілізації степового кордону, ускладнення здобуття військових трофеїв у міжвоєнний час, переорієнтації господарської діяльності козацтва з екстенсивних форм — промислів — на інтенсивні — землеробство та скотарство. Обидві спільноти втягуються у торговельні зв'язки з внутрішніми регіонами Російської імперії, Речі Посполитої, Османської імперії.

Для визначення рівня впливу торговельного чинника на весь спектр міжкозацьких взаємин (мета статті) слід з'ясувати три питання, які по суті є завданнями цієї статті — чи конкурували представники запорозького та донського козацтва у міжнародній торгівлі; чи існувала залежність ринків обох регіонів від імпорту товарів з території сусіда; якщо відповідь на обидва питання ствердна, то як відбулися конкуренція та залежність від імпорту на міжкозацьких взаєминах.

Чорне море від античних часів було однією з найважливіших ланок світових торговельних шляхів. Поеднуючи Східну Європу та Малу Азію, Північний Кавказ і Балкани, чорноморська акваторія була ласим шматком для завойовників. Османська імперія, яка у другій половині XV ст. перетворила Чорне море на «внутрішнє», дбайливо охороняла монопольне право на мореплавство по ньому — утримуючи Протоки, турки закрили іноземним кораблям доступ до Чорного моря (1609–1774 рр.) [9, с. 427]. Проте це не означало, що вигідна чорноморська торгівля, основні шляхи якої були зав'язані на Стамбулі, припинилась зовсім — кораблі під турецьким прапором із грецькими, вірменськими, єврейськими, турецькими купцями продовжували справу візантійців, генуезців та венеціанців. Незважаючи на політичний фактор, економічна потреба в активізації торговельних зв'язків у XVIII ст. суттєво зростає. Центри запорозької та донської козацьких спільнот — Січ та Черкаськ, розташовані у своєрідних комунікаційних вузлах у нижній течії Дніпра та Дону, — перетворились на важливі торговельні центри. Роль козацьких спільнот і їх головних портів у активізації торгівлі між Російською та Османською імперіями в 1740–1760-х рр., а також аналіз конкурентної боротьби запорозьких та донських купців за монопольне право посередництва у цій торгівлі недостатньо досліджені в літературі. У зв'язку з поставленою метою структура статті ґрунтується на порівняльній методиці — спершу буде проаналізовано стан зовнішньої торгівлі Запорожжя, потім Дону, а наприкінці відзначено тенденції розвитку російсько-турецької торгівлі в середині XVIII ст.

Історія торговельних зв'язків Східної Європи та Туреччини часто розглядається дослідниками залежно від політичного фактору. Невипадково багато з них вказують на повну відсут-

ність умов для розвитку чорноморської торгівлі до завоювання Росією виходів до Чорного моря. Беручи за основу своїх досліджень не реальний стан економіки регіонів імперії, а державну волю та політичні уподобання керівників обох імперій, такі дослідники, зокрема, характеризують транспортні якості Дніпра у XVIII ст. не навігаційними характеристиками, а його «прикордонним», отже несприятливим для торгівлі та транспортування товарів становищем [18, с. 197].

Перебуваючи під протекцією Кримського ханства (1710–1734), запорожці розгорнули активні торговельні відносини з Туреччиною. Але після входження до складу Російської імперії становище змінилося — будь-яким іноземним кораблям за Белградською угодою ходити турецьким Чорним морем було заборонено. Однак, незважаючи на це Запорозька Січ після завершення війни була одним з двох російських портів на півдні, що певним чином обумовило рішення уряду полегшити її торговельні зносини зі східною Україною: «Запорожців, які для своїх потреб до Малої Росії їздити будуть, вільно через форпости (на українській лінії) пропускати, а на Україні без платежу мостового і погребельного збору; за товари їхні брати мито на загальних засадах» [26, с. 298]. Це призвело до активізації торговельних відносин Січі з османськими портами. Січовий базар залишився важливим центром транзитної торгівлі. Тут приїжджі іноземні купці (греки, турки, перси та ін.) продавали свої товари запорозьким торговцям. 17 червня 1755 р., наприклад, перекладач Ф. Семенов сповістив Київську губернську канцелярію, що, приїхавши до Січі, він «був на п'яти судах, які прибули з Турецької області». Про обсяг морської торгівлі Запорожжя Семенов нічого докладно не міг сказати і зазначив, що «скільки купецтва на... судах приходить до Січі, мені їх бачити неможливо, адже їжджу на короткий час, і коли приїду, мені їх не об'являють від Коша» [1, с. 622]. Запорожці приховували від російських чиновників реальний обсяг торгівлі, що ускладнює тепер його обрахування. Відомості, що дійшли до нас, більшою мірою непрямі. Вони свідчать не про кількісні виміри чорноморської торгівлі Запорожжя, а про асортимент товарів, які імпортувала та експортувала Січ. Протягом існування Нової Січі багато російських та українських поміщиків, урядовців неодноразово звертались до січових старшин з про-

ханнями про закупівлю на Запорозжжі для них іноземних товарів, зокрема східних тканин, заморських вин, солодоців тощо. Ось відомі з джерел товари, які надходили до Січі з Туреччини [30, арк. 1, 2], [31, с. 54]:

– вина виноградні: «сантурійские», «шкопельские», «мушкатель», «крепкое кипрское», «привозное итальянское»;

– промислові товари: мило, саф'ян, «мышини», «хлопчатая бумага», інші турецькі тканини;

– «бакалія» та інше: крупи «ксераскирские», «лапинжир», «финиги», лимонний сік, лимон, ізюм, винні ягоди, «сарочинское пшено», «деревянное масло», «кофей» та «разных сортов орехи» («водоскиды», «турецкие» тощо), оливи, «сок белый и черный», мигдаль.

До Туреччини вивозили: залізо, яловичину та овече м'ясо, полотно, крам, пеньку та канат, зерно пшеничне тощо. Про значення вивозу цих товарів до Стамбула в 1765 р. англійський посол у Туреччині Г. Гренвілл зазначав: «Турки не ділять плавання по Чорному морю з жодною нацією й усіх чужоземців з нього виключено. Чорне море є у прямому сенсі морем-годувальником Константинополя й постачає йому майже все потрібне, і їстівне, й такі продукти, як хліб, пшениця, ячмінь, просо, сіль, бики, барани, ягнята, кури, яйця, яблука та інші плоди, масло, свинячий смалець, віск, свічки, шкури, мед, поташ, коноплю, залізо, сталь, мідь, деревину, вугілля, ікру, рибу, рабів» [9, с. 427]. Як бачимо, Запорозжжя грало важливу роль постачальника товарів для столиці Османської імперії.

Мануфактурна продукція Росії і Польщі переважно йшла транзитом через Запорозжжя до Туреччини і Криму, осідаючи у Придніпров'ї незначною мірою. У той же час хліб лише у великих кількостях йшов на турецький і татарський ринок, в основному залишаючись у самому Запорозжжі; головним зерновим постачальником Стамбула, за відомостями О. Барабанова, в цей час стає Бессарабія. Запорозжжя експортувало на південь значну кількість шкір, вовни, м'яса, масла, риби, ікри. Отже, в торгівлі Туреччини з Запорозжжям виділяються дві групи товарів: продукти місцевого виробництва і східного чи європейського транзиту [7, с. 282].

Географічні обрії запорозького торгу були досить широкі. Так, в листі кошового Г. Федорова київському губернатору від

21 лютого 1755 р. ясно сказано, що «з Турецької області, з Константинополя та інших місць судами з винами, бакалією й іншими товарами іноземні купці для продажу до Запорозької Січі» прибувають [1, с. 628]. А з восьми прибулих у січовий порт до 9 липня 1746 р. суден з Середземного моря було три, чотири з болгарських Варни та Месемврії та одне зі Стамбула. Шість з цих кораблів належали грецьким, одне — турецькому та одне — скоріш за все болгарському купцям. Слід зазначити, що тут враховано тільки великі кораблі, які безпосередньо прибували на Січ. Однак існувала практика перевезення товарів з Очакова на малих суднах та човнах, кількість яких невідома навіть приблизно [26, с. 164–165]. Докладні відомості про те, яким шляхом йшли торговельні судна з турецьких провінцій до Січі, залишив нам згадуваний вище Ф. Семенов: «Які судна припливають з Білого (Егейського. — В. П.) моря з вином, дерев'яним маслом, з бумагою хлопчатою та різною бакалією, також і з розташованих по берегах Чорного моря з різних міст — з Варни, Месември, Очакова та інших місць... і, прибувши в Очаків, слідуєть угору Дніпром і..., не доходячи Кам'яного Затону, який навпроти Микитинської застави не більше ніж чотири версти, залишаючи великий стрижень Дніпра, повертають ліворуч... (і) плывуть верст шість, лотом, вступаючи в річку Підпільну, плывуть до Січі верст з десять і пристають в Січі й вище Січі навпроти Новосіченського рентраншементу» [11, с. 284].

Про значення Січі як транзитного пункту в зовнішній торгівлі Росії деякі відомості маємо, зокрема, із промеморії Коша Переволоченській прикордонній митниці від 25 липня 1757 р. [11, с. 284]. Певне, хоча досить приблизне уявлення про обсяг морської торгівлі можуть надати цифри прибутків Микитинської митниці, створеної у 1776 р. для стягування мита з товарів, які слідували з Туреччини колишніми запорозькими землями. За 8 місяців першого року роботи митарі отримали прибуток у 28 226 крб, що перевищило у сім разів прибуток Єнікальської та у дев'ять разів — Керченської митниць (останні дві розташовувались на шляху з Чорного моря до Азовського й були транзитними пунктами донської торгівлі) [12, с. 220]. На жаль, як зазначалося вище, запорожці не вели або приховували від уряду облік торгових операцій.

Відомо, що мито з турецьких кораблів не стягувалось у Січі взагалі [26, с. 164].

Торгівля східного сусіда Запорозжя — Війська Донського — ще менше відображена у джерелах та історіографії. Достовірно відомо, що ще в XVII ст. Черкаськ був значним центром міжнародної торгівлі, виконуючи подібну до Січі функцію посередника у зносинах Туреччини та Російської імперії. Торгівля ця на той час велась переважно на турецьких суднах, і навіть під час Белградських переговорів 1739 р. турецькі послы зазначили, що іноземні судна на Чорному морі тоді плавати будуть, коли «турська держава впаде і догори ногами перекинеться» [22, с. 102]. Але все ж іноземним купцям ходити на турецьких суднах дозволялося. Як і в Запоріжжі, торгівлю на Дону тримала у своїх руках старшина, яка накопичила великі капітали і користувалася пільгами, наданими їй центральною владою. Ця ж центральна влада намагалася поступово поширити свій контроль на землі донського пониззя, зокрема з метою отримання своєї частини прибутків від закордонної торгівлі донських купців. Першим кроком у цьому напрямі стало облаштування за указом Петра I внутрішніх митниць для контролю торгівлі Дону та основної частини імперії. У 1730 р. було створено митницю при фортеці Св. Анни, але Черкаськ, розташований нижче по Дону, залишався свого роду зоною вільної торгівлі. Іноземні товари зі столиці Донського Війська об'їзними дорогами оминали нечисленні державні митниці, і донська старшина користувалася фактично необмеженою свободою транзитної торгівлі [23]. Ситуація змінилась, коли російський уряд врахував свої помилки і влаштував у 1749 р. Темерницьку митницю нижче Черкаська. З цього часу власне міжнародна донська (козацька) торгівля поступово переходить до рук купецтва з центральних російських губерній, якому надається державою низка пільг [17, с. 16–23]. Так, у 1756 р. в Черкаську виникає «Российская в Константинополь торгующая коммерческая компания» (далі — РКТК). Компанія була утворена великоросійськими купцями: московським шовковим фабрикантом Василем Хастатовим, калужьким купцем Микитою Шемякіним та ярославським купцем Олексієм Ярославцевим, які згідно з указом Сенату від 24 лютого 1757 р. отримали привілей на виключну торгівлю російськими та іноземними товарами, морем

і суходелом [25, с. 10], [29, арк. 180–184]. Ця компанія, розширюючи масштаби своєї торгівлі, заснувала контори у Москві, в Темерницькому порту [13–15] (там, поблизу сучасного Ростова-на-Дону, знаходилась з 1749 р. російська митниця [24]) і в Стамбулі [19, с. 150].

За посередництва РКТК з Російської імперії експортувались ікра, коров'яче масло, сальні свічки, грубі тканини, чавун, залізо, шкіри та шкірки, мотузки, кінські гриви та хвости (1760). За період функціонування компанії, від якого залишились докладні опубліковані А. Скальковським статистичні дані (1758–1764 рр.), РКТК ввезено товарів на 616 408 крб, вивезено — на 301 468 крб з постійною щорічною тенденцією до збільшення долі вивозу. Усе ж торговельне сальдо донської торгівлі було для Росії негативним, в той час як загальнодержавні показники за винятком періодів воєн незмінно відображали перевищення експорту над імпортом [9, с. 414]. Пік грошового обігу РКТК був у 1762 р., коли сумарна вартість ввезених та вивезених товарів перевищила 240 000 крб. Частина митних зборів Темерницької митниці від загальноросійських склала (за рахунок успіхів РКТК) у 1762 р. 2,5 % (50 000 з 2 000 000) [25, с. 44, 45].

З діяльністю РКТК та одного з компаньйонів-купців М. Шемякіна пов'язаний епізод, який відбився на запорозько-донській конкуренції у міжнародній торгівлі. Ще у 1755 р. перекладач при Микитинському перевозі Ф. Семенов пропонував перенести морську пристань з Січі, але тоді його пропозиція була відсунена київським генерал-губернатором І. Костюріним [11, с. 86]. У 1759 р. у Петербурзі складено новий проект, який загрожував завдати серйозної шкоди інтересам запорозьких купців, ліквідувавши їх доступ до міжнародних ринків. Обердиректор Комерц-Колегії і співвласник РКТК М. Шемякін, посилаючись на те, що у запорозьких торговців не вистачає капіталів для скуповування тих товарів, які доставляються в Січ з Егейського і Чорного морів, запропонував зробити центром транзитної торгівлі на півдні м. Черкаськ. Він відстоював власні інтереси і цим проектом намагався оформити монополію на посередництво у торгівлі між Російською імперією та Середземномор'ям. Запорозькі депутати на чолі з військовим старшиною Павлом Кириловим (у 1747–1748 рр. П. Кирилов разом з І. Водолазь-

ким та І. Домонтовичем був запорозьким депутатом у Бахмутській слідчій комісії і захищав інтереси скривджених донцями запорожців), що були в цей час в Петербурзі, дізнались про проект Шемякіна й негайно надіслали до Коша листа. Вони просили запобігти впровадженню цього проекту. Зокрема, у листі кошовому отаману від 13 січня 1759 р. депутати писали: «Нам у Петербурзі цього січня 12 дня відомо вчинилось, що обердиректор Шемякін у Комерц-Колегію або в Сенат донесення має подати, а можливо й подав вже, щоби повелено було з Чорного та Білого моря суден різних з винами і бакалією та іншими товарами в Січ Запорозьку Низову не пропускати, тому що купці запорозькі через нестачу товарів і грошей з тих суден товарів зібрати не можуть, а купці іноземні... нібито просили, щоб їм торг в Черкаську мати, а не в Січі, та інші причини, хоч і не почуті... Для того вашій вельможності із старшиною військовою та отаманами курінними і товариством покійно просимо, проти вище зазначеного Шемякіна задуму обґрунтовані для спростування останнього... запропонувати, а ми якщо до справи дійдемо, де належить у невчиненні Війську Запорізькому Низовому утисків просити маємо» [11, с. 284–285]. Врешті-решт, проект Шемякіна залишився без будь-яких наслідків для Коша. Доказом цього може бути те, що протягом наступних років російські поміщики неодноразово зверталися до січових старшин з проханнями про закупівлю на Запорожжі для них іноземних товарів, зокрема східних тканин, заморських вин, солодоців тощо. І це при тому, що РКТК у 1762 р. припинила своє існування [19, с. 150]. Однак цей конфлікт засвідчив той факт, що російське купецтво властивими йому методами збиралось оволодіти монополією на право прибуткової міжнародної торгівлі. Так, вже у 1769 р. С. Гмелін зазначив: «Черкаськ не вважається більше торговельним з турками містом, але фортеця Св. Дмитрія привласнила собі це ім'я» [10, с. 272].

Міжкозацька торгівля протягом усього існування запорозько-донських взаємин майже не досліджена. Один абзац присвячений цьому питанню у фундаментальній праці В. Голобуцького [11, с. 304], кілька рядків у Д. Яворницького [37, с. 423] та А. Скальковського [26, с. 163]. Тим часом збереглись джерела, частково опубліковані, які дозволяють простежити розвиток товарообігу між козацькими спільнотами.

Економічна діяльність козаків у Приазов'ї у 1740–1770-х рр. пов'язана переважно з ловлею риби на морських косах. Багаті рибні промисли стали найважливішим об'єктом суперечок між запорозькими та донськими козаками. Унеможливлення ловлі, заготівлі чи збуту конкурентом риби призвело б автоматично до перемоги у змаганні за приморські землі. Тому багато зусиль докладали в цьому напрямі представники обох військ. Питання міжкозацької торгівлі є в цьому плані допоміжним стосовно питання функціонування риболовних промислів та територіального розмежування між землями військ Запорізького та Донського.

Успішність роботи рибних промислів залежала від багатьох чинників. Зокрема, від наявності робочої сили, захищеності від грабунків тощо. Багато в чому залежали промисли і від постачання різного роду товарів, як-то засобів рибної ловлі (неводів, сіток, човнів), засобів для обробки улову (сіль, деревина), харчів для працівників. Усі ці товари доставлялись на морські коси різними шляхами та з різних місць. Існувала розгалужена система шляхів-трактів між Кальміусом та Черкаськом. Це були стародавні степові кочівницькі шляхи, якими торувала свій путь чумацька торгівля [36, с. 1548–1555]. Відома на той час дорога від Бахмута на Черкаськ, обабіч якої у 1760-х роках елецький купець Криворотов побудував постійні двори. Цим шляхом слідували товари зі Слобідської України на Дон. Крім того, використовувались річкові та морські шляхи — найбільш зручні та безпечні. Морська торгівля між Черкаськом та Кальміусом була регулярною.

Кальміус та Черкаськ у XVIII ст. були залежними від поставок хліба, однак поставки ці забезпечувалися не однаковими засобами. Черкаськ знаходився на важливій річковій артерії, був столицею Донського Війська, а отже приваблював значну кількість підприємців з внутрішніх російських губерній, Слобідської України, частково Гетьманщини. Це було єдине місто в регіоні, що мало стаціонарний базар. Саме сюди прямували по Дону, Дінцю, суходільним шляхам з Бахмуту та верхових станиць значні товаропотоки [6, с. 96–98]. Кальміус знаходився на периферії вольностей війська Запорізького, не був з'єднаний з Січчю прямим річковим шляхом (немає жодного свідчення про використання в XVIII ст. волоків з Вовчої до Кальміусу), не

був значним економічним центром. Фактично, згідно з теорією Ф. Броделя про економічні системи великих міст, Кальміус повинен був увійти до великої економічної моделі підпорядкованим елементом, а центром цієї системи у Приазов'ї на той момент міг стати лише Черкаськ. Це не означає, однак, повної залежності запорожців від донських козаків у постачанні харчів та інших товарів. Факти свідчать про диверсифіковані шляхи доставки провіанту, солі, ремісничих виробів до Кальміусу. Так, у 1756 р. гетьман К. Розумовський згадує у своєму листі до запорожців про функціонування торговельного шляху між Гетьманщиною та Приазов'ям. На північ йшли два види товарів — риба та хутра, на південь — харчі, алкогольні напої та інше [29, арк. 107, 107 зв.]. Саме чумаки зі Слобожанщини, Гетьманщини і Запорозжя забезпечували основний обсяг потрібних на промислах товарів.

Важливим питанням для розвитку риболовного промислу в Приазов'ї було постачання солі. У 1745 р. згадується торговельна діяльність донських купців на чолі з Калиною Галушкіним, які морським шляхом доставляли на Міус сіль з Черкаська. Дозвіл на торговельну діяльність було отримано у донської старшини, однак на той час Міус знаходився під контролем запорозького еланчицького полковника Т. Постернакова, і той вимагав від донців сплати мита. Після відмови купців полковник конфіскував усі 400 пудів солі [28, арк. 1]. На той час у регіоні функціонувало декілька соляних промислів — російські державні бахмутські та торські соляні промисли, донські козацькі промисли на Ельтоні та Маницьких озерах, а також запорозькі бердянські промисли. Як бачимо, в середині 1740-х бердянська сіль не задовольняла попиту запорізьких риболовів у солі і їм доводилось купувати її у донських козаків. У 1768 р. кальміуський полковник С. Чалий повідомив Кіш про перепони з боку донської старшини для закупівлі солі та харчів запорозькими підприємцями в Черкаську. У 1771 р. представник вже донської старшини — осавул Ширської станиці Михайло Кірілов конфіскував у семи запорозьких козаків віз солі [11, с. 304], однак цей факт вже не може розглядатися як приклад залежності Кальміусу від донської солі. Академік Гільденштедт у 1773 р. свідчив про діяльність запорозьких соляних промислів на бердянських

шманах, хоч при цьому зазначав погану якість видобутої тут солі [16, с. 225].

Не менш важливими товарами для розвитку рибних промислів були риболовне знаряддя та харчі. Є відомості, що запорозькі козаки закупували ці товари в Черкаську. Так, у 1745 р. вони скаржились на грабунки з боку донського полковника Євдокима Шахаєва [27, арк. 2], який був начальником застави на Міусі. З'ясувалося, що гурт запорожців на чолі з отаманом Іваном Красієм, отримавши «пашпорти» від запорозького еланчицького полковника Чорного, закупили в Черкаську продовольство та «делі» (риболовецькі сітки). Дорогою назад валка була зупинена донцями, товар конфіскований «за наказом отамана Д. Єфремова» [36, с. 1577–1578]. Цей інцидент слід розглядати разом з попередніми — донська та запорозька старшина намагались використати свої повноваження для закріплення на риболовних промислах.

За відомостями джерел перед нами постає типова торговельна валка. Підприємці, що об'єднувалися для подорожі, обирали отамана. Отаман Красій (у різних документах згадується під іменами Іван та Степан [4, с. 177–178] — проте це скоріш за все одна особа, адже згадується у зв'язку з одними й тими ж подіями та в обох випадках приписаний до одного куреня) — провідник валки, він згадується у джерелах неодноразово. У серпні 1752 р. він знову в ролі торгового отамана був пограбований. Цього разу Красія було вбито ногайцями, які вчинили напад на його валку, а риба, яку запорожці везли з Кальміусу в Самару, була захоплена грабіжниками [4, с. 557].

Питання забезпечення запорозьких промислів харчами та риболовним знаряддям використовувалось донською старшиною принаймні тричі. Вже згадувався випадок навесні 1746 р., пов'язаний з діями донського полковника Шахаєва [27, арк. 1–4 зв.]. Тоді Д. Єфремов заборонив запорожцям «хліб та нитки для риболовлі купувати в Черкаську начебто з причини їх чималого крадіжництва, адже вони «бувши в Черкаську і пропивши в кабаках не лише гроші, але й останню одежу, уведять крадіжницьки з базів козачих коней» [27, арк. 4 зв.].

У 1749 р. кальміуський полковник Семен Скидан (він же Лисий) скаржився генерал-майору фон Веделю на те, що донський військовий отаман Д. Єфремов заборонив продаж харчів

запорожцям. При цьому Скидан звертав увагу на той факт, що кубанським козакам (тобто некрасовцям) ці харчі продовжують продаватись у Черкаську. Російський генералітет був дуже стурбований цим питанням і двічі — одного разу генерал фон Бісмарком, а іншого — генерал-губернатор М. Леонтьєвим — було ініційовано розслідування цього факту. Результати слідства невідомі з джерел, однак реакція Д. Єфремова, який заперечував заборону продажу запорожцям харчів, свідчить про ефект від початку слідчих дій. Фактично торгівля між Кальміуською паланкою та Черкаськом не припинилась [2, с. 128–130].

У листопаді 1768 р. кальміуський полковник Сидір Чалий повідомив Кіш про заборону продажу хліба й солі в Черкаську, що призвело до значного подорожчання цих товарів у Кальміусі [33, арк. 52]. Цей факт на тлі розгортання російсько-турецької війни та евакуації Кальміуської паланки на Самару не був розглянутий кошовим отаманом і не призвів до жодної офіційної реакції Кошу, хоч і засвідчив залежність Приазов'я від постачання харчів та солі [33, арк. 55].

У свою чергу донська старшина у 1743–1746 рр. теж звинувачувала запорожців у торговельній блокаді Черкаська, грабунках купців та донських козаків дорогою від Луганського ярмарку до Черкаська [27, арк. 2 зв.].

Є відомості про закупівлі запорожцями в Черкаську деревини («сплавка плотів з Черкаська») [5, с. 476]. Але цей випадок поодинокий, він не вказує на систематичність поставок деревини з Дону. Інші джерела вказують на наявність у верхів'ях Міусу та Кальміусу лісів, а високоякісну сировину, зокрема для побудови церкви, кальміуські запорожці замовляли в Самарській товщі [37, с. 289]. У той же час тканину («хрящ») для нової церкви кальміуський полковник А. Порохня замовив у Черкаську [3, с. 122]. Є свідчення про те, що запорожські рибалки та мисливці, що відвідували кубанський бік Азовського моря, купували в Черкаську товари першої необхідності. Позиція донської старшини з цього приводу була однозначна — така торгівля заборонялась, а запорожці арештовувались і відсилались у Січ [35, арк. 1, 1 зв.].

У 1770-х роках з розвитком промислів та збільшенням населення у Приазов'ї стає актуальною проблема винної монополії.

Запорозька старшина, зокрема кальміуський полковник П. Велегура, Ф. Сукур, Й. Сотниченко вступили в конфлікт з відкупщиком Василем Тимофеевим (Тимофійовичем) (в інших джерелах відкупщик у Приазов'ї названий острогозьким купцем Тимофієм Гавриловичем Кореневим [20, с. 74]), таганрозьким комендантом І. де Жидерасом (в документах — Іван Петрович Дежедеріс або Дежедерд, в запорізьких — Ажидерас) та адміністрацією російської фортеці. Запорозька старшина претендувала на право продажу алкогольних напоїв на правому березі Міусу, наполягаючи на тому, що ці землі належать вольностям Війська Запорозького [34, арк. 24–25]. Це протистояння майже не зачепило інтереси донського козацтва, більше того, його можна розглядати як конфлікт запорізької та лівобережної старшини, адже відкупщик Василь Тимофеев, згідно з іншими джерелами, виявився військовим товаришем одного з колишніх лівобережних полків [8, с. 140]. Цей, а також інші приклади [32, арк. 2–3] свідчать про зменшення впливу донської козацької торгівлі в регіоні, перебирання її до своїх рук російськими та українськими купцями. Запорозька ж старшина до кінця існування Нової Січі чинила такої економічній експансії спротив, що й стало одним з чинників прийняття рішення про ліквідацію війська.

Отже, у середині XVIII ст. Запорожжя та Дон залишалися важливими пунктами транзитної торгівлі між Російською та Османською імперіями. Російський уряд поступово підпорядкував донську козацьку торгівлю своїм інтересам, надавши пільги купцям з внутрішніх губерній Російської імперії, витіснив з міжнародного товарообміну донську старшину. Запорожжя залишалось у 1760-х рр. єдиним центром вільної, безмитної, не підпорядкованої російським державним інтересам російсько-турецької торгівлі. Безпосередній конфлікт запорозьких та донських купців у міжнародній торгівлі не засвідчений джерелами. У зв'язках запорозького та донського козацтва в цілому запорізько-донська торгівля не відігравала значної ролі. Товарообмін був невеликим, і можна констатувати товарну незалежність спільнот одна від одної. Проте населення Кальміуської паланки частково залежало від транзиту через Черкаськ слобідського зерна та маницької солі, а приазовські риболовні промисли запорожців — від закупівлі в столиці Вій-

ська Донського знярядь праці. Донська старшина іноді намагалась використовувати цю залежність у міжкозацьких конфліктах, шантажуючи запорозьку сторону погрозами заборонити її представникам в'їзд на Нижній Дон. Однак такі дії донців не призводили до серйозних наслідків, більш того, використовувались запорозькою старшиною для компрометації суперників в очах російського уряду.

Джерела та література

1. Андриевский А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII стол. (1715–1774). — Одесса: Типография А. Шульце, 1886. — 436 с.
2. Андриевский А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743–1767 гг.) // Записки Одесского общества истории и древностей (далі — ЗОТІС). — Т. 17. — 1894. — С. 85–154.
3. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775 (далі — АКНЗС). — К.: Білоцерківська книжкова фабрика, 1998. — Т. 1. — 695 с.
4. АКНЗС. — Т. 2. — К.: Білоцерківська книжкова фабрика, 2000. — 748 с.
5. АКНЗС. — Т. 3. — К.: ЗАТ «Віпол», 2003. — 952 с.
6. Астапенко Е. Город Черкасск — столица земли Войска Донского: XVI — начало XIX вв.: Дис... канд. ист. наук. — М., 2003. — 252 с.
7. Барабанов О. Н. Товарооборот черноморской торговли в XVIII в. (Крым, Запорожье, Турция, Россия) // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Вып. III. — Симферополь: Таврия, 1993. — С. 279–284.
8. Білівненко С. Участь козацтва у відкупках та підрядах на Півдні України // Козацька спадщина. — Вип. 1. — Нікополь-Запоріжжя, 2005. — С. 138–141.
9. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. — Т.3: Час світу. — К.: Основи, 1998. — 427 с.
10. Гмелин С. Путешествие по России для исследования трех царств: в 2-х частях. — Ч. 1. — С.Пб.: Императорская академия наук, 1771. — 272 с.
11. Голобуцкий В. Запорожское казачество. — К., 1957. — 462 с.
12. Головка Ю. Микитинська прикордонна митниця (1776–1778) // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. — К., 2001. — Т. 6. — С. 219–222.
13. Державний архів Ростовської області Російської Федерації (далі — ДАРО). — Ф. 584. — Оп. 1. — О. з. 1. — 262 арк.
14. ДАРО. — Ф. 584. — Оп. 1. — О. з. 2. — 189 арк.
15. ДАРО. — Ф. 584. — Оп. 1. — О. з. 3. — 157 арк.

16. Дневник Путешествия в Южную Россию академика С.-Петербургской Академии Наук Гильденштадта в 1773–1774 гг. // ЗОТИС. — Т. 11. — 1879. — С. 180–228.
17. Захарьянц Г. Н., Иноземцев Г. А., Семернин П. В. Ростов-на-Дону (1749–1949). — Ростиздат, 1949. — 380 с.
18. Истомина Э. Водные пути России во второй половине XVIII — начале XIX века. — М.: Наука, 1982. — 278 с.
19. История Дона: с древнейших времён до Великой Октябрьской социалистической революции / редкол. Е. И. Демешина, В. А. Золотов, В. И. Кузнецов (отв. ред.), А. П. Пронштейн. — Издательство Ростовского университета, 1965. — 528 с.
20. Подлинныє записки флотского капитана И. Ханыкова о донской экспедиции // ЗОТИС. — Т. 14. — 1886. — С. 66–90.
21. Полторак В. Торговля між Запорозьким та Донським військами у 1734–1775 рр. та її роль у міжкозацьких взаєминах // Український історичний збірник. — К., 2006. — Вип. 9. — С. 84–89.
22. Пронштейн А. Земля Донская в XVIII веке. — Ростов-на-Дону: Изд. Ростовского университета, 1961. — 373 с.
23. Російський державний військово-історичний архів (далі — РДВІА). — Ф. 20. — Оп. 1/47. — О. з. 312. — Арк. 73.
24. РДВІА. — Ф. 20. — Оп. 1/47. — О. з. 355. — Арк. 3.
25. Скальковский А. Ростов-на-Дону и торговля азовского бассейна 1749–1863 г. — Б. м., 1865–1866. — 83 с.
26. Скальковский А. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорізького / пер. з рос. — Дніпропетровськ: Січ, 1994. — 678 с.
27. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДАУК). — КМФ-9. — Оп. 2. — О. з. 19. — 4 арк.
28. ЦДАУК. — Ф. 229. — Оп. 1. — О. з. 122. — 1762–1763. — 161 арк.
29. ЦДАУК. — Ф. 229. — Оп. 1. — О. з. 192. — 126 арк.
30. ЦДАУК. — Ф. 229. — Оп. 1. — О. з. 214. — 7 арк.
31. ЦДАУК. — Ф. 229. — Оп. 1. — О. з. 226. — 82 арк.
32. ЦДАУК. — Ф. 229. — Оп. 1. — О. з. 27. — 1755–1756. — 303 арк.
33. ЦДАУК. — Ф. 229. — Оп. 1. — О. з. 319. — 74 арк.
34. ЦДАУК. — Ф. 269. — Оп. 1. — О. з. 2687. — 1758. — 1 арк.
35. ЦДАУК. — Ф. 59. — Оп. 1. — О. з. 1288. — 1745–1748. — 60 арк.
36. Эварницкий Д. Источники для истории запорожских козаков. — Владимир, 1903. — Т. 2. — С. 1073–2107.
37. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Львів: Світ, 1990. — Т. 1. — 319 с.

AZOV-BLACK SEA TRADE MARKET AS A FACTOR OF RELATIONS BETWEEN VIJS'KO ZAPORoz'KE AND VIJS'KO DONS'KE (1734-1775)

The article explores the impact of the Azov-Black Sea trade relations Zaporozhye and Don Cossacks. It was found that the Russian government gradually subordinated Don Cossack its trade interests, pushed the international exchange of goods with Don officers, and it was only Zaporoz'ke Vijs'ko that remained a single free point of Turkish-Russian trade. Found that Azov trade was factor of the relations Zaporozhye and Don Cossacks.

Key words: Zaporozhya-Don relations, New Zaporozhya Sich, Don Army, Azov-Black Sea trade market.

V. M. Полторак

АЗОВО-ЧЕРНОМОРСКАЯ ТОРГОВЛЯ КАК ФАКТОР ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО И ВОЙСКА ДОНСКОГО ВРЕМЕНИ НОВОЙ СЕЧИ (1734-1775 ГОДЫ)

В статье исследовано влияние азово-черноморской торговли на отношения запорожского и донского казачества. Выяснено, что российское правительство постепенно подчинило донскую казаческую торговлю своим интересам, вытолкнуло из международного товарообмена донскую старшину, а Запорожье осталось в 1760-х гг. единственным центром, не подчиняющимся государственным интересам русско-турецкой торговли.

Ключевые слова: Запорожско-донские взаимоотношения, Новая Запорожская Сечь, Донское войско, Азово-черноморская торговля.

РОЛЬ БОГОСЛОВСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА У РОЗВИТКУ БОГОСЛОВСЬКОЇ НАУКИ У 20–30 рр. ХХ ст.

У статті розглянуто діяльність богословського наукового товариства та його роль у розвитку богословської науки. Особлива увага приділяється видавничій діяльності товариства.

Ключові слова: богословське наукове товариство, «Богословія», греко-католицька церква.

Діяльність Української греко-католицької церкви (УГКЦ) привертає увагу багатьох дослідників. Ієрархія УГКЦ у 20–30 рр. ХХ ст. приділяла велику увагу розбудові богословської освіти та науки на західноукраїнських землях. Особливо активну участь у її становленні взяли митрополити Андрій Шептицький та Йосиф Сліпий. З їхньої ініціативи було створено Богословське наукове товариство (БНТ).

У радянській історіографії дана проблема замовчувалася або висвітлювалася необ'єктивно. У сучасній українській науці спостерігається жвавий інтерес дослідників до цієї теми. До неї зверталися у своїх працях: Пристай В., Бистрицька Е., Янів В. та інші. Вони розглядали окремі аспекти ролі богословського наукового товариства у розвитку богословської науки. Проте відсутнє комплексне дослідження з цієї теми. Тож дане питання є актуальним.

Метою публікації є дослідження ролі богословського наукового товариства у розвитку богословської науки у зазначений період.

У 20–30 рр. ХХ ст. західноукраїнські землі опинилися у складі Польщі, що суттєво позначилося на релігійному і політичному житті українського народу. В даний період польські урядовці проводили політику, спрямовану на знищення української освіти та культури. Для досягнення поставленої мети представники польського уряду закривають навчальні заклади з українською мовою навчання. Захищати інтереси свого народу та його культури намагалося духовенство УГКЦ.

29–30 вересня 1922 р. під керівництвом ректора Львівської духовної семінарії Т. Галушинського відбувся з'їзд богословів.

Під час його проведення було прийнято ряд постанов. В них наголошувалося на необхідності заснування Богословського наукового товариства та виданні його періодичного журналу «Богословія». Також передбачалося створення наукової бібліотеки та навчальних програм для майбутніх студентів-богословів [2, с. 16]. Цю ідею підтримав митрополичий ординаріат, який на своєму засіданні 16 грудня 1923 р. ухвалив рішення про заснування БНТ. Дану подію підтримала велика кількість церковних та світських осіб. Головна мета новоствореного товариства полягала у поширенні і розвитку богословської науки серед священнослужителів. Передбачалося видавання книжок, проведення різноманітних наукових засідань. Очолив БНТ Т. Галуцинський, а з 1926 р. на посаді його змінив майбутній митрополит Й. Сліпий. Активну участь у його роботі брали не лише священнослужителі, але й прості громадяни.

Керівним органом товариства була Рада, представлена десятьма особами. До її складу входили відпоручник митрополичого ординаріату та чотири голови секцій. Виборними членами ради були голова, генеральний секретар, директор бібліотеки. Голову затверджував галицький митрополит. Поряд з радою загальні збори щорічно вибирали контрольну комісію з трьох чоловік [5, арк. 12]. На її засіданнях обиралися та затверджувалися посадові особи.

З моменту свого заснування діячі БНТ включилися у наукову діяльність. Завдяки їх ініціативі було утворено біблійну, філософсько-догматичну, історико-правничу та правничо-богословську секції. На засіданнях обговорювалися доповіді, присвячені богословським питанням. Однак найбільшим досягненням в галузі наукової діяльності було проведення багатьох унійних з'їздів та академічних вечорів [1, с. 109].

Один з таких відбувся під керівництвом Й. Сліпого 22–25 грудня 1936 р. Його проведення підтримала велика кількість духовенства та мирян. Його учасники в майбутньому сподівалися об'єднати східні та західні богословські ідеї в науці [3, с. 406].

На початку свого існування БНТ зіткнулося з фінансовими проблемами, які пов'язувалися з наявністю економічної кризи в країні. Однак, незважаючи на ці негативні чинники, товариство продовжувало свою роботу. Постійну матеріальну допомо-

гу для подальшого його функціонування надавав митрополит Андрій Шептицький.

Величезного значення діячі БНТ приділяли друкуванню періодичної літератури. Завдяки їх ініціативі з 1923 р. почав виходити науковий журнал «Богословія», редактором якого був Й. Сліпий. У даному виданні публікувалися статті переважно з богословської тематики.

Значну фінансову підтримку для появи першого видання надавав голова товариства Т. Галушинський. Свідченням цього є виділення на його утримання 4000 польських марок [7, с. 156]. Постійною перешкодою нормальному функціонуванню даного видання були фінансові проблеми. З цього приводу заходами духовенства Станіславівської єпархії організовується фонд допомоги. Його представники виділяли 1000 польських марок на видання журналу «Богословія» [7, с. 157].

Редакція журналу обмінювалася своїми публікаціями в Польщі та за кордоном. Зокрема, з товариством підтримували зв'язок численні українські видання у Львові, такі як «Новий час», «Діло», «Наш клич», «Неділя» та інші [4, с. 32].

Разом з журналом «Богословія» видавався науковий збірник «Праці БНТ». В збірнику друкували великі за розміром монографії. Важливими роботами були праці Й. Сліпого «БНТ і його статuti» та О. Глинки «БНТ у Львові в першій десятилітті свого існування» [4, с. 35]. Представники ради товариства на своєму засіданні від 10 квітня 1929 р. намагалися об'єднати «праці БНТ з серією видань «Праць греко-католицької богословської академії». Але цю ідею не вдалося реалізувати.

Протягом існування БНТ видало XX томів «Богословія» та 45 книжок. Однак після захоплення радянськими військами території Галичини видавництво журналу припинилося. Необхідно зазначити, що за часів німецької окупації керівники БНТ намагалися відновити друкування «Богословія». І в результаті цих дій у 1942 р. вийшов один номер журналу.

Поряд з науковими виданнями товариство займалося публікуванням статей, присвячених церковним і суспільним питанням. Вони друкувалися у журналі «Нива», який започаткував свою діяльність у Львові 1 серпня 1933 р. Головною метою періодичного видання було розповсюдження богословських ідей

серед духовенства. Журнал «Нива» виходив щомісяця. Його редакційну колегію очолив Петро Хомин.

Велику увагу у своїх публікаціях керівники видання приділяли діяльності БНТ. Зокрема, подавалася інформація про наукові збори товариства, проведення унійних з'їздів та інше.

Під час свого існування БНТ провело шість загальних зборів, на засіданнях яких обговорювалися різноманітні питання. Перше з них відбулося 16 грудня 1923 р., в ході якого Й. Сліпим був розроблений статут майбутнього товариства та затверджено список його членів. На наступних засіданнях вирішувалася організація справи видавництва наукових праць, підручників з богослов'я, розглядалося питання про створення Богословської Академії у Львові. На одному з засідань 11 грудня 1931 р. обговорювався проект польського супружнього закону з протикатолицькими тенденціями. В результаті, з'явилася стаття під назвою «Становище католицької церкви до цивільних подружжів, розводів та новий проект польської кодифікаційної комісії». В майбутньому її передбачалося надрукувати в журналі «Богословія» [2, с. 67].

Останні загальні збори БНТ відбулися 2 лютого 1939 р. під керівництвом Й. Сліпого. Він стверджував, що товариство послідовно розвивається. Свідченням цього є його видавнича діяльність [6, арк. 12].

Найбільш складним для діяльності БНТ був період Другої світової війни. Із вступом у 1939 р. радянських військ на західноукраїнські землі припинило своє існування БНТ, було знищено ряд його наукових праць. За часів німецької окупації відновилася наукова та видавнича діяльність БНТ. В цей час завдяки заходам митрополита Й. Сліпого вдалося видати один випуск журналу «Богословія». З наступною радянською окупацією Західної України БНТ остаточно припинило своє існування. Значна кількість духовенства та мирян зазнали переслідувань у радянських концтаборах.

Таким чином перебування західноукраїнських земель в 20–30-х рр. ХХ ст. у складі Польщі негативно позначилося на культурному житті українського народу. Захищати культурні права намагалася ієрархія УГКЦ, яка активно включилася у розбудову богословської освіти та науки. В цей час завдяки її ініціативі засновується БНТ. Її метою був розвиток та по-

ширення богословської науки серед духовенства. За часи свого існування товариство стало справжнім науковим осередком, видавши низку наукових та богословських праць.

Джерела і література

1. Бистрицька Е. Й. Сліпий — організатор богословської науки в Україні // Патріарх Й. Сліпий як визначний український ієрарх, науковець та патріот. — К., 2003. — С. 106–115.
2. Богословське наукове товариство у Львові в першому 10-літті свого існування (1923–1933). — Львів, 1934. — 88 с.
3. Пристай В. Львівська греко-католицька Духовна семінарія. — 1783–1945. — Львів, 2003. — 520 с.
4. Сениця П. Богословське наукове товариство у Львові // Світильник істини. — 1976. — № 2. — С. 13–62.
5. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). — Ф. 451. — Оп. 1. — Спр. 114. — Арк. 12.
6. Там само. — Спр. 114. — Арк. 24.
7. Янів В. Нарис історії Українського богословського товариства // Наукові записки УВУ. — 1967. — № 9–10. — С. 179–187.

I. Khodak

THE ROLE THEOLOGICAL SCIENTIFIC SOCIETY PLAID IN THE DEVELOPMENT OF THEOLOGICAL SCIENCE IN 1920–19320 OF THE 20TH CENTURY

The activity of the scientific theological cosiation and it important in the development of the theology in submitted for consideration of the article. The published activity of the society is paid especially much attention.

Key words: scientific theological costition, theology, greek-catholic church.

И. Ходак

РОЛЬ БОГОСЛОВСКОГО НАУЧНОГО ОБЩЕСТВА В РАЗВИТИИ БОГОСЛОВСКОЙ НАУКИ В 20–30 ГГ. XX СТ.

В статье рассмотрена деятельность научного общества и роль в развитии богословской науки. Особое влияние уделяется издательской деятельности общества.

Ключевые слова: богословское научное общество, «Богословия», греко-католическая церковь.

ПОЛІТИКА НОВОРОСІЙСЬКОГО ТА БЕССАРАБСЬКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА П. Є. КОЦЕБУ ЩОДО КОЗАЦЬКИХ ВІЙСЬК ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

У статті на основі опублікованих та архівних матеріалів висвітлюється політика П. Є. Коцебу щодо козацтва півдня України. Визначається місце генерал-губернатора у процесі ліквідації Азовського та Дунайського козацького війська. У додатку до статті опубліковано оригінал одного з документів.

Ключові слова: Південна Україна, П. Є. Коцебу, Азовське козацьке військо, Дунайське козацьке військо.

Доля козацьких формувань Південної України останні десятиліття викликає постійну увагу дослідників. Курс на реформи, взятий керівництвом Російської імперії після поразки у Східній (Кримській) війні (1853–1856 рр.), поставив під питання сам факт існування козацьких військ у Новоросійському краї. Після періоду розбудови, різноманітного реформування та уніфікації південноукраїнського козацтва на зразок Війська Донського протягом 30–50-х рр. ХІХ ст., на думку істориків, в 60-х рр. ХІХ ст. розпочався період, що відзначався процесами ліквідації козацьких іррегулярних формувань півдня України та поступового злиття козацтва з іншими верствами населення [2; с. 146]. Метою статті є простежити, як вирішувалась доля козацьких військ Новоросійського краю генерал-губернатором П. Є. Коцебу, не відкидаючи провідної ролі центрального керівництва Російської імперії у цих процесах. Завданнями є визначити основні політичні методи та місце П. Є. Коцебу у процесі ліквідації Дунайського та Азовського козацьких військ.

12 грудня 1862 р. П. Є. Коцебу був призначений на посаду Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора та командуючого військами новоутвореного Одеського військового округу. Протягом його перебування на зазначених посадах на півдні України припинили існувати останні козацькі формування: Азовське та Дунайське війська. Політика П. Є. Коцебу щодо козацьких військ в останні роки їхнього існування та його позиція в процесах ліквідації козацьких формувань за-

лишаються маловивченими. Генерал-губернатор П. Є. Коцебу підтримував курс військових реформ, що впроваджувалися в Російській імперії військовим міністром Д. О. Мілютіним. Відомо, що в жовтні 1881 р. він був обраний за рішенням імператора головою спеціальної комісії для перегляду всієї «мілютинської» системи військового управління і ця комісія в повному обсязі схвалила діючі норми, маючи лише декілька пропозицій у сфері військової освіти.

П. Є. Коцебу був добре обізнаним у козацькому питанні, бо неодноразово командував загонами різних козацьких формувань Російської імперії: під час Східної війни він був начальником штабу армії на Дунайському театрі військових дій, а з лютого 1855 р. — начальником штабу Південної армії та всіх сухопутних і морських військових сил у Криму. Ще до свого перебування на посаді генерал-губернатора Новоросійського краю П. Є. Коцебу мав достовірні відомості про боездатність південноукраїнського козацтва та про проблеми, що існували в військах.

Після закінчення Східної війни за Паризьким мирним договором 1856 р. від Росії відійшла придунайська частина Бессарабії на користь Молдавського князівства [5; с. 228–231]. Облаштуванням нового кордону займалась міжнародна комісія, яку очолював з російського боку генерал-лейтенант генерального штабу, військовий губернатор Бессарабії М. Л. Фантон-де-Веррайон. В його розпорядження були відправлені декілька загонів дунайських і донських козаків. У рапорті до Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора О. Г. Строганова в.о. наказного отамана Дунайського козацького війська полковник І. Є. Гангардт відмічав, що генерал-ад'ютант П. Є. Коцебу надав у розпорядження М. Л. Фантон-де-Веррайону «... команду з 1-го офіцера, 4-х урядників і 50-х козаків, обравши найкращих, чепурно вдягнутих, на доглянутих конях. Команду цю, після огляду в Аккермані, відправити в Татарбунар...» [8; арк. 4–4.]. Огляд козацьких загонів не був зайвим, П. Є. Коцебу знав про реальне становище у цьому козацькому формуванні, адже огляди Дунайських полків протягом 1855–1857 рр. у інспектуючих викликали незадовільні відгуки [1; с. 82].

Дунайське (Новоросійське) та Азовське війська були останнім козацькими формуванням на півдні України. Процес ре-

формування військових сил Російської імперії після поразки у Східній війні та її внутрішній стан цих іррегулярних формувань об'єктивно вимагали або значного реформування і збільшення самих військ й їхнього земельного фонду, що в свою чергу було надто складно для казни та уряду, або ж повної ліквідації цих військ.

Доля Азовського козацького війська була вирішена урядом ще за часів генерал-губернаторства графа О. Г. Строганова — з початку 1862 р. азовських козаків почали переселяти на Кубань. О. Г. Строганов намагався проводити переселення Азовського козацького війська на Кубань за принципами добровільності та методами агітації, але, як показала практика, за недостатньої кількості добровольців переселенців обирали шляхом жеребкування [9; с. 95–98]. П. Є. Коцебу фактично продовжив курс свого попередника. Реалізуючи широкомасштабну кампанію з переселення козацьких формувань із внутрішніх губерній на Кубань, уряд не міг одразу виселити Азовське козацьке військо повним складом. Був розроблений відповідний механізм. Головнокомандуючий Кавказькою армією мав завчасно повідомляти генерал-губернатора про кількість родин офіцерів і козаків, які мають переселитися. З кожною сотнею козацьких сімей мала йти одна офіцерська родина, яка погоджувалась на це за власним бажанням, або обиралася жеребкуванням. Відзначимо, що від обов'язкового переселення звільнялися сім'ї відставних офіцерів, відставних козаків, які не мали синів, козаки віком від 45 років, сини яких не досягли 17-річного віку; вдови, які мали лише дочок; сироти, що не досягли 20-річного віку [6; с. 123–124].

Генерал-губернатор П. Є. Коцебу робив всі необхідні розпорядження збору переселенців у Бердянську (в разі слідування морським шляхом) і в Керчі (якщо переселення йшло через Кримський півострів). У 1862 р. перші 206 сімей переселенців продали за заниженими цінами або здали в оренду свої землі, були перевезені морем та, незважаючи на їх невдоволення та бажання оселитися разом, були розпорошені по декілька сімей різними станицями чорноморців на Кубані. Азовські козаки не мали інформації про конфлікти переселенців з місцевим керівництвом на Кубані, тому нова група у складі 504 козацьких і 5 офіцерських сімей без особливих заперечень продовжила про-

цес переселення, під час якого їх знов намагалися розселити окремо різними станицями.

Зупинившись табором біля Анапи, азовці рішуче захищали власні інтереси, не зважали на аргументи місцевого керівництва. Ситуація могла закінчитися дуже трагічно, після того як були викликанні війська, вже за таких обставин азовські козаки вирішили піти на переговори і погодилися на оселення окремими групами у чотирьох станицях.

Генерал-губернатор П. Є. Коцебу намагався в подальшому унеможливити повторення подібних інцидентів, тому клопав перед військовим міністром Д. О. Мілютіним і переконав його у необхідності переселення лише на добровільній основі; тих, хто не мав бажання, переводити у цивільне відомство [3; с. 48]. Наслідком цих зусиль П. Є. Коцебу стало рішення уряду відмовитися від переселення азовців в повному складі. Вже з 1864 р. козаки, які переселялися на Кубань враховуючи попередній досвід, були оселені разом в окремо відведених станицях. В 1865 р. Азовське військо перестало існувати.

У 1866 р. П. Є. Коцебу писав про майбутнє іншого іррегулярного формування — Дунайського (Новоросійського) козацького війська: «...військо за малочисельністю служилого складу не може виконувати свої обов'язки, виставляючи лише один полк замість двох, і то за постійної допомоги наданням коштів на бойове зняряддя, і краще було б його розпустити» [7; с. 364–365]. Його пропозицію врахували у Військовому міністерстві й у 1868 р. вийшов наказ про ліквідацію цього формування. На відміну від Азовського війська, дунайські козаки та офіцери відразу переводилися в цивільне відомство без переселення на Кубань.

Процес ліквідації війська йшов під контролем місцевого керівництва. Важливою з багатьох питань була позиція генерал-губернатора П. Є. Коцебу [4; арк. 10–40]. Він намагався стримувати природне незадоволення офіцерів і козаків фактом ліквідації війська, вимагаючи від дунайців виконання рішення командування і дотримання дисципліни (див. документ в додатку до статті), з іншого боку обіцяв вирішити наболіле земельне питання.

Варто відзначити, що проблема нестачі земельного фонду в Азовському та Дунайському козацьких військах була актуаль-

ною фактично протягом всього часу існування цих іррегулярних формувань. Через це земельному питанню П. Є. Коцебу приділяв особливу увагу. Після ліквідації козацьких військ генерал-губернатору потрібно було розробити принципи перерозподілу земельного фонду колишніх козацьких військ Новоросійського краю. Вирішення спірних питань про користування та перерозподіл земель, що продали азовські переселенці та залишилися після ліквідації Азовського війська, займає головне місце в офіційному листуванні між П. Є. Коцебу та керівництвом Азовського війська, в якому розглядалось питання про надання в пожиттєве користування земельних ділянок «лише гідним» офіцерам та їхнім вдовам, а також розгляд скарг державних селян Таврійської губернії, що купили або брали в оренду маєтки азовців-переселенців. Вони скаржилися на різні утиски та перешкоди в користуванні землею, яких зазнавали від азовців. Фактично, генерал-губернатор відмовлявся від вирішення цих земельних конфліктів, передоручивши розгляд цих питань керівникам Азовського козацького війська. [3; с. 190–191]. Земельний фонд ліквідованого Азовського війська був використаний П. Є. Коцебу і для зняття соціальної напруги серед дунайських козаків під час ліквідації останньої в 1868 р. (див. наказ у додатку). Насправді цей наказ П. Є. Коцебу був в інтересах лише вузької групи офіцерів Дунайського війська, які отримали як належні їм ділянки у Бессарабії, так і додатково 41 ділянку на землях колишнього Азовського війська. Для нижніх чинів Дунайського війська цей наказ П. Є. Коцебу був лише акцією заспокоєння рядового козацтва, які після ліквідації війська були позбавлені справедливого розподілу землі і отримали менші ділянки ніж ті, якими користувалися раніше, а багато рядових козаків навіть стали безземельними. Сам текст документу засвідчує його агітаційний характер, де П. Є. Коцебу значно перебільшує власну турботу долею дунайських козаків. Недаремно генерал-губернатор вимагав публічного оголошення свого наказу на загальних зборах мешканців станиць.

Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор Павло Євстафійович Коцебу відіграв важливу роль у долі Азовського та Дунайського військ. Рішення про їх ліквідацію були ухвалені центральним керівництвом Російської імперії, в той самий час не викликали жодного заперечення з боку П. Є. Коце-

бу. Головним досягненням П. Є. Коцебу можна вважати те, що процес ліквідації козацьких військ, що був негативно сприйнятий більшістю азовських і дунайських козаків, пройшов без значних соціальних виступів.

Презентований нижче документ публікується вперше, популярним методом, зі збереженням мовних, граматичних і стилістичних особливостей оригіналу. Старі кириличні літери замінюються на відповідні їм сучасні. Твердий знак в кінці слів опущений. Документ є оригіналом.

ДОДАТОК ПРИКАЗ ПО НОВОРОССИЙСКОМУ КАЗАЧЬЕМУ ВОЙСКУ

г. Одесса

Января 29-го дня 1869 года

№ 1

В приказе Военного Министерства от 26 декабря прошлого 1868 года за № 404, объявлено, что Государь Император согласно с мнением Государственного Совета 3-го декабря 1868 г. Высочайше повелеть соизволил: Новороссийское казачье войско упразднить на основании прилагаемого при сем положения.

При упразднении войска Его Императорским Величеством благоугодно было по особому моему представлению, разрешить для лучшего устройства благоустройства быта чинов сего войска, тем из них которые изъявили желание переселиться, отвести в пределах бывшего Азовского казачьего войска 7950 десятин земли.

Таковою прибавкою земли — более плодородной и ценной сравнительно с землею южной части Бессарабии, именуемой «Буджак» Высочайше дарована возможность увеличить наделы офицерам, не уменьшая общественных юртов станиц.

Объявляя о сей последней милости Государя Императора чинам Новороссийского казачьего войска за их добрую службу, предписываю Войсковому Правлению обще с Наказным Атаманом и при содействии временной межевой комиссии... безотлагательно принять все зависящее от них меры к скорейшему выполнению вышеуказанного положения об упразднении Новороссийского казачьего войска.

Уверенный, что в виду приближения весны, войсковое начальство сознает неocenенную пользу скорейшего размежевания земли...

До окончательного же перехода Новороссийского казачьего войска в гражданское ведомство, предписываю всем начальствующим чинам оного оставаться при ныне занимаемых должностях и продолжать управление войском до закрытия действия Войскового штаба — письменные дела и денежные счета которого должны быть окончены и сданы по принадлежности не позже 1-го марта сего года.

Казакам же несущим внутреннюю службу, исполнять оную исправно и всем вообще казакам, как оставшимся еще на службе, так и спущенным уже на льготу, во всем касающемся службы и общественных дел, обращаться по прежнему установленным порядком к Наказному Атаману или в Войсковое Правление по принадлежности, — оставаясь в должном повиновении ныне существующим, войсковым властям.

Приказ сей объявить на полных сборах станичных обществ.

Подписал: Генерал-адъютант Коцебу.

Національний архів Республіки Молдова. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 8077. — Арк. 19–20.

Джерела та література

1. Бачинська О. А. Дунайське козацьке військо. 1828–1868 рр. — Одеса: Астропринт, 1998. — 232 с.
2. Бачинська О. А. Козацтво у «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII–XIX ст.). — Одеса: Астропринт, 2009. — 256 с.
3. Бойко А. В., Маленко Л. М. Матеріали до історії Азовського козацького війська. — Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1995. — 220 с.
4. Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф.1. — Оп. 140. — Спр. 68. — Арк. 1–41.
5. ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 215. — Спр. 35. — Арк. 228–231.
6. Маленко Л. М. Азовське козацьке військо (1828–1866). — Запоріжжя: ВАТ «Мотор Січ», 2000. — 514 с.
7. Столетие Военного Министерства. — СПб., 1902. — Т. XI. — Ч.1. — 434 с.
8. Центральний державний історичний архів у м. Київ. — Ф. 245. — Оп. 2. — Спр. 62. — Арк. 4–4 зв.
9. Хромов А. В. Політика О. Г Строганова щодо вирішення земельного питання в козацьких військах Новоросійсько-Бессарабського генерал-губернаторства // Науковий вісник ОДЕУ. — 2009. — № 7(85). — С. 92–99.

POLICY OF NEW RUSSIA AND BASSARABIA GOVERNOR-GENERAL P. E. KOTZEBUE IN RELATION TO THE COSSACK TROOPS OF SOUTHERN UKRAINE

On the basis of published and archival materials covered policy of P. E. Kotzebue on attitude toward the Cossacks southern Ukraine. We define the place the Governor-General in the process of liquidation of the Azov and Danube Cossack troops. The annex to the original article published by one of the documents.

Key words: *South Ukraine, P. E. Kotzebue, Azov Cossack Host, Danube Cossack Host.*

A. B. Хромов

ПОЛИТИКА НОВОРОССИЙСКОГО И БЕССАРАБСКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА П. Е. КОЦЕБУ ОТНОСИТЕЛЬНО КАЗАЧЬИХ ВОЙСК ЮЖНОЙ УКРАИНЫ

В статье на основе опубликованных архивных материалов освещается политика П. Е. Коцебу относительно казачества Южной Украины. Отмечается место генерал-губернатора в процессе ликвидации Азовского и Дунайского казачьих войск. В дополнении в статье опубликован оригинал одного из документов.

Ключевые слова: *Южная Украина, П. Е. Коцебу, Азовское казаческое войско, Дунайское казаческое войско.*

Розділ III

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(4-11):930.1(494)=112.2

П. І. Барвінська

ІСТОРІЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ З ПЕРСПЕКТИВИ НІМЕЦЬКОЇ ШВЕЙЦАРІЇ

Розглянуто процес формування концепції історії Східної Європи в науково-освітніх закладах німецької Швейцарії з урахуванням історичних зв'язків, політичних та особистісних факторів.

Ключові слова: Східна Європа, німецька Швейцарія, історія, концепція.

Постановка проблеми

Східноєвропейські історичні дослідження у Швейцарії з огляду на їх «запізнілу» інституалізацію і нейтралітет країни залишилися поза увагою радянських дослідників, які зосередились в основному на «боротьбі» з західнонімецьким «остфоршунгом». Не викликали східноєвропейські історичні студії у німецькомовній Швейцарії особливої зацікавленості й з боку німецьких та австрійських дослідників, які тривалий час, ймовірно, сприймали їх як маргинальне явище. Швидкоплинні зміни на території Східної Європи, що закінчились падінням комуністичних режимів, постанням нових держав, на початку 90-х років ХХ ст. в значній мірі стали поштовхом для переосмислення образу Східної Європи та концепцій східноєвропейських історичних студій. Окрім того східноєвропейська історія як фахова дисципліна на німецькомовному просторі наближалась до свого столітнього ювілею (у 1892 р. в Берлінському університеті було впроваджено посаду позаштатного професора східноєвропейської історії та краєзнавства, а в 1902 відкрито перший семінар східноєвропейської історії), що також стало поштовхом до аналізу та дослідження історії дисципліни, її ролі в творенні образу Східної Європи, взаємозв'язку з історичною

політикою та перспектив розвитку. У 1992 році побачила світ збірка нарисів про інституції німецькомовного простору, які переймались східноєвропейською історією «Історія Східної Європи: до розвитку історичної дисципліни в Німеччині, Австрії і Швейцарії 1945–1990 рр.», де було подано есе про відділ Східної Європи історичного семінару Цюрихського університету [12]. У 1996 р. до 25-річчя заснування цього ж відділу видано спеціальну збірку [21], в якій представлено огляд минулорічної діяльності інституції, короткі спомини перших співробітників, списки випускників, перелік публікацій, захищених дисертацій, габілітацій та ліцензійних робіт, а в 2002 р. опубліковано ще одну аналогічну збірку, яка охоплювала період з 1996 по 2002 р. [9].

У 2002 році до 100-річчя заснування семінару у Берлінському університеті було проведено конференцію, на якій провідний західний дослідник історії Східної Європи Андреас Каппелер, швейцарець за походженням, у своїй доповіді «Східна Європа й східноєвропейська історія з погляду Цюриха, Кельна та Відня» [22] проаналізував особливості східноєвропейських історичних студій в Цюрихському університеті в період становлення і свого роду «вписав» їх в загальний німецькомовний простір. Наприкінці 90-х рр. в Німеччині на сторінках часопису «Osteuropa» («Східна Європа») розгорнулась бурхлива дискусія щодо доцільності існування східноєвропейської історії як окремої фахової дисципліни. Швейцарські історики тривалий час утримувались від участі в цій дискусії й тільки по її завершенні опублікували статтю в іншому фаховому виданні «Jahrbücher für osteuropäische Geschichte» («Щорічники східноєвропейської історії»), де назвали цю дискусію «виключно німецькою» і в певній мірі проаналізували особливості східноєвропейських історичних досліджень в німецькій Швейцарії [15]. На підставі поданого огляду можна зробити висновок, що східноєвропейські історичні студії в німецькомовній Швейцарії не мали спеціального вивчення та узагальнюючого аналізу й на німецькомовному просторі. Залишаються вони маловідомими й для українських дослідників, хоча за роки незалежності значно зросли контакти й налагоджено співпрацю в окремих галузях обох країн. Дана стаття має на меті визначити історичні передумови становлення східноєвропейських студій у німець-

комовній Швейцарії, реконструювати інституціональні процеси та проаналізувати основні напрямки досліджень, визначити специфіку конструювання образу Східної Європи.

Як Швейцарія й Східна Європа «знайомились» одна з одною: історичні зв'язки Швейцарії зі східноєвропейським світом

Андреас Каппелер, виходячи з власного досвіду проживання в Швейцарії (народився у 1943 р. поблизу Цюриха) та студювання славістики й історії в Цюрихському університеті і східноєвропейської історії у Віденському університеті у 60-ті роки, пише, що Східна Європа була по відношенню до Швейцарії чужим для неї екзотичним світом. Естонія, Банат, Судецька земля, Київ, Зібенбюрген і Данціг, навіть Дрезден, Росток і Померанія були поняттями, які асоціювалися з чимось далеким по відношенню до себе й знаходились десь на Сході чи на Півночі. Швейцарія після Другої світової війни була повністю зорієнтована на Захід і наслідувала відомий вислів Ранке, «що нам Нью-Йорк і Ліма ближче, ніж Київ та Смоленськ» [22, с. 150]. Такий стан речей засвідчував сприйняття в Швейцарії Східної Європи як Іншого [4], непривабливого й маловідомого, інколи загрозливого й такого, що давав підставу ідентифікувати свою приналежність до вищого цивілізованого світу. Правда, не тільки Східна Європа не була репрезентована в історичних студіях у Цюриху, але й особливо також Німеччина і Австро-Угощина трактувались як другорядні теми після історії панівних націй Франції, Великобританії і США. Хоча далекий екзотичний східноєвропейський простір через загрозливу світову державу Радянський Союз, протягом холодної війни ставав політично актуальним. Цей політичний поділ ще більше виступав подразником екзотичності Східної Європи [22, с. 150]. Ці факти ще раз підтверджують політичну складову розвитку східноєвропейських досліджень в Німеччині та Австрії, які знаходились на порубіжжі зі Східною Європою й проявляли до неї впродовж ХХ ст. чималу зацікавленість, на жаль, не тільки мирну й економічну. Швейцарія не мала такого політичного інтересу, й не тільки в силу віддаленості від Східної Європи, але й свого нейтралітету та західної зорієнтованості. Ця західна зорієнтованість Швейцарії базувалась також на її історичному

минулому. Процес германізації північної Хельветії (одна з назв Швейцарії. — П. Б.) був доволі успішним й Альпи займали важливе місце в транзиті, перш за все, на комерційних маршрутах, що з'єднували Ломбардію з містами Північної Європи, які на той час розвивались швидкими темпами. Таким чином, вже до пізнього середньовіччя Альпи були повністю інтегровані в економічне життя Західної Європи [24, с. 321]. Рання інтеграція швейцарських Альп в європейську християнську цивілізацію супроводжувалась миром і стабільністю. У XV ст. тамтешнє населення було зорганізоване в християнську общину і світську конфедерацію з відмінною від сусідів політичною ідентичністю [24, с. 333]. Прямі зв'язки зі Східною Європою були поодинокими. У XVIII–XIX ст. деякі швейцарці були сезонними робітниками в Східній Європі, насамперед, Росії [22, 150]. Незначна частина швейцарців служила при царському дворі [16, с. 514–515], хоча тут переважали швейцарські французи, а не німці. Вони частково також долучились до процесу колонізації Північного Причорномор'я [1; 3; 5]. Модернізаційні процеси в Східній Європі породили потребу у фахових спеціалістах, яка частково була компенсована вихідцями з Швейцарії.

Своєрідним знайомством швейцарців з східноєвропейцями стала швейцарська військова компанія Суворова. Швейцарія була також місцем тимчасового перебування східноєвропейських студентів [22, с. 150], серед яких було чимало жінок з Російської імперії, оскільки в швейцарських університетах жінки мали вільний доступ для студій. Надія Суслова стала першою жінкою в світі, яка в грудні 1867 р. отримала у Цюрихському університеті ступінь доктора медицини. У 1873 р. тут навчалось не менше сотні студенток з Росії, що становили п'яту частину всіх студентів університету. Більшість з них мали революційні погляди, а їх коротко стрижені зачіски і цигарки наводили на бюргерів острах. Але вже в травні цього ж року царський уряд повернув російських студенток до Росії [23, с. 12]. Перші ж швейцарки тільки у 1886 р. зважились на вступ до університету [16, с. 22]. Друга хвиля російських студентів, які штурмували швейцарські університети, послідувала після революції 1905 р. Під час зимового семестру 1906/07 н. р. студенти з Російської імперії склали 36 % від усіх студентів швейцарських університетів [16, с. 23]. В другій половині XX ст. тут мали сту-

дії політичні емігранти з Чехословаччини і Угорщини, а також чимало дітей з сімей емігрантів-робітників з Південно-Східної Європи, насамперед, Югославії [21, с. 12].

Швейцарія тривалий час була не тільки привабливою для здобуття освіти, але була також найважливішою країною для притулку політичних емігрантів. Вона стала місцем вигнання для Костюшко, Герцена, Бакуніна, Рози Люксембург, Леніна, Ото Шіка та Олександра Солженіцина [22, с. 150]. Тут можна було не тільки переховуватись від переслідувань в своїй країні, але й існувало чимало можливостей для видавничої діяльності (яскравий приклад — часопис «Громада», зорганізований Михайлом Драгомановим у Швейцарії), а чимала студентська колонія слугувала своєрідним потенціалом для рекрутування молоді для революційно-політичної діяльності [16, с. 521]. Існували випадки, коли Швейцарія ставала притулком й для «політично ненадійних швейцарців» зі Східної Європи, як то Микола Зібер. Це все сприяло утвердженню уявлення про «особливий випадок Швейцарію» як антипод всіх консервативних режимів у Європі — в певній мірі навіть на зразок «чорної діри», яка притягувала нездоланних борців за свободу і тих, хто зазнавав політичних переслідувань. Багато хто з студентів та політичних біженців з багатонаціональних держав, що почали бунтувати проти російського, габсбурзького, османського чи німецького панування, як то чехи, українці, поляки, хорвати чи грузини, вивчали «швейцарську модель» й намагались послугуватись нею для концепції майбутнього своїх батьківщин [16, с. 524].

В 1918–1922 рр. послідувало масове повернення швейцарців з радянської Росії. З появою перших біженців у лютому 1918 р. «*Neue Zürcher Zeitung*» («*Нова цюрихська газета*») розпочала дискусію про те, як і чим можна допомогти збіднілим співвітчизникам. Це призвело до «пропагандистських атак» проти радянської Росії і її прихильників в Швейцарії, та обговорювалась необхідність прийняття «надійних заходів» для посилення безпеки Швейцарії перед «більшовицьким переворотом» і «комуністичною небезпекою». Долі швейцарців в Росії слугували живим доказом жакливої й збанкрутілої політики більшовиків, які мали прихильників в колах внутрішньої опозиції [5, с. 140]. Це сприяло утвердженню «варварського» образу більшовицького режиму й згодом СРСР в німецькій Швейцарії та значному ско-

роченню контактів. Багатовічна економічна інтеграція до Західної Європи, політика нейтралітету й сповідування ліберально-демократичних принципів у ХХ ст. на досить тривалий час виключили Східну Європу зі сфери швейцарських інтересів й відповідно провокували незацікавленість у її вивченні й байдужість до її історії з одного боку, а з іншого боку значно вирізняли німецьку Швейцарію від решти німецькомовного простору.

Східноєвропейські історичні студії: інституції, персони, основні напрямки досліджень

Утвердженню східноєвропейської історії як окремого напрямку досліджень і фахової дисципліни в німецькій Швейцарії передувала славістика й поодинокі дослідження окремих істориків, як це й було наприкінці ХІХ ст в Німецькій та Австро-Угорській імперіях. Хоча академічні науки про Східну Європу в Швейцарії були лише в не значній мірі затронуті холодною війною, але тогочасне протистояння обумовило те, що в Швейцарії інституалізація східноєвропейських досліджень політологічного й філософського характеру передувала історичним. В 1958 р. у двомовному Берні з метою інформувати громадськість про комунізм і небезпеку, яка загрожує зі Сходу, було створено Інститут Сходу Петера Загера. Політолог Петер Загер перебував під сильним враженням від утвердження комуністів при владі у лютому 1948 р. в Чехословаччині. З того часу він розпочав свою пропагандистську діяльність з «метою роз'яснення суті радянського тоталітаризму» [12, с. 228]. Більш конкретні завдання для інституту полягали в аналізі внутрішньої і зовнішньої політики, мілітарної стратегії, економічної ситуації та становища прав людини в колишніх комуністичних країнах з позицій свободи й ознайомлення з ними населення Швейцарії за допомогою брошур, книг і студій, а також підготовці критичних повідомлень про східні країни для швейцарських медіа. До складу інституту було також інтегровано бібліотеку Східної Європи, засновану Загером ще в 1948 р. [27]. На початку 90-х років ця політична складова обумовила й питання про доцільність існування інституту після краху комуністичних режимів. Тут було зорганізовано фонд демократії, який здійснював підтримку у видавничій сфері. В 1994 р. інститут практично припинив свою діяльність, натомість постало това-

риство «Форум Схід-Захід», яке частково перейняло на себе діяльність інституту й займалося підтримкою переходу від тоталітаризму до демократії в Серединно- і Східноєвропейських країнах. Бібліотеку інституту, яка нараховувала понад 100 000 книг та 90 найменувань газет і журналів з історії, політики, економіки колишніх країн соціалістичного табору, в 1997 р. було передано до бібліотеки Бернського університету [27].

З науковою метою у 1957 р. виник Інститут Східної Європи у Фрібурзькому (Фрайбурзькому) університеті, який спеціалізувався під керівництвом Йозефа Бохенські (Joseph Bocheński) на радянській філософії і досяг міжнародного визнання в сфері досліджень радянського комунізму [12, с. 228]. Йозеф Бохенські — уродженець Жешова, навчався в Львівському, Познанському, Фрайбурзькому університетах та Папському університеті в Римі. З 1945 р. очолював кафедру історії філософії ХХ ст. у Фрайбурзькому (Фрібурзькому) університеті, у 1964–66 рр. був його ректором. Окрім Інституту Східної Європи ним було засновано журнал «Studies in Soviet Thought» («Дослідження радянської думки») і журнальну серію «Sovietica» («Радянознавства»). Його по праву вважають засновником філософської советології [20].

Але обидві ці інституції в основному зосереджувались на поточних подіях і практично не звертались до історичної тематики. Також тут приділялась увага церквам Східної Європи, насамперед католицькій церкві Польщі [12, с. 228].

З 1960-х років в більшості університетів були також засновані або посилені семінари славістики (у Цюріху та Женеві в 1961 р., Базелі — 1964 р., Лозанні — 1969 р.; у Берні та Фрібурзі (Фрайбурзі) у 1968 р. було засновано спільну координаційну посаду професора) [7, с. 527–530], але на фоні посилення політичних і господарських контактів з країнами східного блоку за цим стояли не стільки ідеологічні, скільки прагматичні мотиви. Східноєвропейська історія довгий час залишалась без уваги. Можливо, це не в останню чергу пояснюється небажанням заводити в країні зайвих «лівих агітаторів» [15, с. 591].

Інституалізація фаху «східноєвропейська історія» в Швейцарії пов'язана з заснуванням кафедри східноєвропейської історії у 1971 р. в Цюріхському університеті. Ще за 10 років до цього подібна ініціатива походила від медієвіста Марцеля Бека

(Marcel Beck), який цікавився славістикою та візантійською історією й керувався, перш за все, науковими інтересами. Таке велике запізнення (більш, ніж на 60 років) в порівняння з Німеччиною та Австрією ще раз підкреслювало екзотичність Східної Європи з швейцарської перспективи. Правда, й до цього були поодинокі вчені, які переймалися історією Східної Європи. Серед них були: історик церкви Фрітц Ліб в Базелі, Валентин Гітерманн, який був родом з Росії, а в Цюріху викладачем історії та соціал-демократичним парламентарем в Берні та автором трьохтомної історії Росії, базельський історик Рудольф Бехтольд та цюріхський спеціаліст з Південно-Східної Європи Вернер Габріель Ціммерманн [22, с. 150].

Новостворену інституцію для викладання та дослідження східноєвропейської історії у Цюріхському університеті очолив запрошений з Німецької Федеративної Республіки Карстен Гьорке (Carsten Goehrke). Він належав до повоєнної генерації німецьких дослідників Східної Європи, які мали більш ліберальні погляди й не сприймали нацистську концепцію східноєвропейських студій. Але маючи досвід професійного становлення в західнонімецьких університетах, Карстен Гьорке переніс в Цюріхський університет традиції німецьких східноєвропейських студій та їх русоцентристську концепцію. Він також скористався однією з чотирьох існуючих на той час в Західній Німеччині моделей організації викладання фаху: східноєвропейська історія як автономна дисципліна була інтегрована до складу історичного семінару, що відкривало широкі можливості для порівняльних студій. Тому з самого початку значна увага приділялась компаритивістиці, що давало можливість значно краще прослідкувати зв'язки між Східною й Західною Європою та проаналізувати особливості їх історичного розвитку [14, с. 10–11]. Відділ також дуже тісно співпрацював з семінаром славістики [14, с. 13], оскільки знання мов було запорукою успішного оволодіння предметом.

З самого початку заснування відділу східноєвропейської історії ставилось завдання якомога ширше в територіальному і якомога глибше в часовому проміжку охопити історію регіону в дослідницькій і викладацькій практиці [14, с. 11]. Тут, як і в Німеччині та Австрії після Другої світової війни, під Східною Європою розуміли Радянський Союз і всі європейські країни со-

ціалістичного табору, окрім НДР. Викладацька програма була представлена історією чотирьох великих регіонів Східної Європи: Росія/Радянський Союз, північ Східно-Серединної Європи (Польща й Прибалтика), південь Східно-Серединної Європи (богемсько-моравські і угорські землі) і Південно-Східна Європа [12, с. 234]. Але, за словами самого Карстена Ѓорке, за його студіями в Тюбінгенському і Мюнстерському університетах він радше був фахівцем з загальної історії нового часу. Пізніше, як учень Манфреда Хелльманна, глибше опанував загальну й східноєвропейську історію, особливо пов'язану з середньовіччям і значним інтересом до компаративістики. Тому, прибувши до Цюриха, був в змозі, насамперед, пропонувати лекції з історії Росії в середньовіччя й новий час, а історію Східно-Серединної і Південно-Східної Європи мусив в Цюриху ще тільки опанувати [14, с. 11–12].

При формуванні курсів виникла необхідність враховувати інтереси студентів. З самого початку заснування семінару були студенти, які хотіли спеціалізуватись на польській історії. Невдовзі тут розпочали студії емігранти з Чехословаччини та Угорщини, а також діти робочих емігрантів з Південно-Східної Європи, перш за все з Югославії, які бажали займатись історією країн свого походження. Серед випускників Цюрихського університету за фахом «східноєвропейська історія» вихідці зі східноєвропейських країн склали 22 %. Цікаво, що сюди Ѓорке зараховує також вихідців з Фінляндії, Греції та Турції [14, с. 12–13].

Карстеном Ѓорке за період його діяльності на посаді чільника відділу студентам пропонувалась наступна тематика лекцій: «Основні проблеми і основні структури російської історії», «Основні проблеми і основні структури півночі Східно-Серединної Європи: Польща і Балтійські країни», «Основні проблеми і основні структури півдня Східно-Серединної Європи: богемські та угорські землі (країни)», «Основні проблеми і основні структури історії Південно-Східної Європи: Балканський півострів», «Повсякденне життя в Росії від середньовіччя до сьогодення», «Персоналії й історія: Росія від Володимира Святого до Леоніда Брежнєва», у 1987 р. назву було відкореговано: «Персоналії й історія: Росія від Володимира Святого до Михайла Горбачова», а в 1994 змінено: «Персоналії й історія:

Росія від великої княгині Ольги до Бориса Єльцина». Також пропонувались лекції «Жінки в російській історії», «Історія російського козацтва» та цикл лекцій, пов'язаних з історією Сибіру, в середині 80-х рр. було запропоновано лекції про життя швейцарців в Росії [25, с. 86–87].

Лекції з історії Південно-Східної Європи нового часу у Цюріхському університеті читав Вернер Габріель Ціммерманн, який з 1973 р. був титулярним професором загальної нової історії з особливою увагою до історії Південно-Східної Європи [25, с. 58]. Він пропонував наступні лекції: «Східна і Південно-Східна Європа в рамках загальної історії XVI і XVII ст.», «Вступ до історії Південно-Східної Європи XVI–XX ст.», «Османська імперія, Південно-Східна Європа й європейські країни у XVIII ст.», «Боснія-Герцеговина від Берлінського конгресу до замаху в Сараєво», «Хорватський національний рух в першій половині XIX ст.», «Міста Далматії і ландшафти», «Постання модерних держав в Південно-Східній Європі», «Балканські проблеми й балканська політика», лекції з історії Південно-Східної Європи в різні історичні періоди — у XVIII ст., під час Першої світової війни, міжвоєнний період [25, с. 93–94].

Першим асистентом відділу східноєвропейської історії (1971–1976 рр.) та приват-доцентом (1979–1982 рр.) був Андреас Каппелер. Він читав лекції: «Історія неросійських народів в Російській імперії» та «Історія Радянського Союзу після Другої світової війни», вів семінар «Національні рухи в Східній Європі» та колоквиуми «Західноєвропейські джерела з історії Московської держави», «Листування Івана Грозного з принцом Курбським», «Терористи в царській Росії» [25, с. 91]. У 1970 р. в рамках стипендіального обміну він побував в Радянському Союзі [6, с. 391]. Під час цієї поїздки Андреас Каппелер відвідав і Україну, де ним й було поставлено «під сумнів пануючу думку про те, що українська мова, література та історія являють собою маловідомий периферійний варіант російської історії та культури» [2, с. 6]. Згодом, отримавши стипендію для написання габілітації впродовж 1976–1978 рр., мав науково-дослідну роботу в Парижі, Гельсінкі і Москві [6, с. 391], що дало можливість у 1979 р. захистити дисертацію про царську Росію і народи середнього Поволжя XVI–XIX ст. [17, с. 64].

З середини сімдесятих років в Цюріху почали приділяти увагу історії швейцарців в Росії. Це привело до організації архіву російських швейцарців [26, с. 37]. В 1985 р. було засновано спеціальну книжкову серію «З історії російських швейцарців», в якій до початку ХХІ ст було видано вісім томів [8]. Через два роки по тому Карстен Ёорке заснував ще одну серію видань під назвою «Швейцарія і Східна Європа» [11]. Показово, що саме в цей період активізуються й дослідження історії німців-колоністів у Східній Європі.

Протягом 20 років відділ східноєвропейської історії Цюріхського університету залишався єдиною інституцією в німецькомовній Швейцарії, де професійно вивчали і досліджували історію Східної Європи. Тільки під впливом подій у Східній Європі в Базельському університеті 1 квітня 1991 р. було впроваджено посаду екстраординарного професора східноєвропейської і нової загальної історії. Цю посаду зайняв Хейко Хауманн, який також студіював східноєвропейську історію в Німеччині: у 1971 р. в Марбурзі захистив дисертацію про «Початок радянської планової економіки», а в 1977 р. у Фрайбурзькому університеті дисертацію про «Капіталізм в царській державі», що також обумовлювало русоцентристську концепцію східноєвропейських студій в Базелі. В основному тут пропонувались дослідження та лекції нової історії Росії, а також історії Польщі, Угорщини та єврейського населення Східної Європи [19]. Важливу роль у розвитку студій у формуванні образу Східної Європи мали міжнародні контакти кафедри та чисельні екскурсії студентів і співробітників кафедри. Окрім німецьких інституцій, які займались дослідженням історії та культури східноєвропейського єврейства, було налагоджено співпрацю з науковими закладами Новосибірська, Москви, Санкт-Петербурга, Львова, Варшави, Граца, Відня, Будапешта, Сегеда, Братіслави, Белграда і Праги; налагоджено тісне партнерство з Історичним інститутом Краківського університету та культурно-науковим центром Челябінського університету [19].

В останнє десятиліття ХХ ст. значно більше уваги почали приділяти вивченню «образу Іншого», що одночасно багато говорять і про самого себе. З цією метою проводились різноманітні екскурсії, реконструкції подій. Наприклад, було організовано екскурсію по маршруту російських військ на чолі

з Суворовим у 1799 р. через Альпи, та місцями перебування в Швейцарії керівника польського повстання Тадеуша Костюшко й інших емігрантів зі Східної Європи. Щорічно у Швейцарії проводиться «Східно-європейський симпозіум», організовуються конференції, швейцарські дослідники Східної Європи регулярно представлені у засобах масової інформації [15, с. 594].

Важливу роль в формуванні образу Східної Європи звичайно мали публікації професійних істориків. В базельському університеті Хейко Хауманн зосередився на дослідженні історії єврейства Східної Європи [18] та історичних швейцарсько-польських зв'язків [10].

Дослідницькі роботи Карстена Ѓорке були пов'язані з епохою феодалізму в Росії, історією східних слов'ян. Своєрідним підсумком цього напрямку досліджень стала монографія К. Ѓорке про ранній період історії східних слов'ян, яка в багатьох положеннях відрізняється від досліджень східнослов'янських істориків. Так, кордоном, що відокремлює ранню історію східних слов'ян від історії Древньої Русі, автор вважає кінець X століття, оскільки виникнення держави як такої, на думку Ѓорке, неможливо відокремити від прийняття Руссю християнства [13, с. 1]. На його думку, розглядати 882 р. і об'єднання Олегом Новгородом та Києвом як акт заснування Древньоруської держави не зовсім правомірно, оскільки «державна» навіть в середньовічному сенсі передбачає існування мінімуму стабільно організованих структур, соціально диференційованого суспільства, писемності і власної ідентичності. Все це дійсно мало місце тоді, коли князь Володимир впровадив християнство як офіційну релігію [13, с. 1]. Карстен Ѓорке вважає, що у X ст. взаємодія внутрішніх і зовнішніх факторів досягла того ступеня інтенсивності і результативності, який створив передумови для виникнення держави. Господарський прогрес і внутрішня колонізація забезпечили економічне піднесення та поглиблення соціальної диференціації. Варяги змішалися з верхівкою східнослов'янських племен і перестали бути зовнішньою силою в суспільстві. Але тим не менше аж до прийняття християнства як державної релігії політичні відносини залишалися аморфними. Тільки християнство, на думку автора, створило передумови для формування стабільної державності: писемність і церковно-політичні ієрархічні інститути,

які консолідували підвладні київським князям території. Автор вважає за необхідне підкреслити, що хоча найважливіші передумови для цього вирішального повороту склалися всередині східнослов'янського суспільства, модель державності була привнесена ззовні. Той факт, що зразком послужив саме візантійський досвід, багато в чому визначив шляхи історії східнослов'янських народів [13, 172].

Гьорке, намагаючись дати відповідь на запитання, якою мірою і в чому саме історія східних слов'ян VI–X ст. вплинула на особливості розвитку Росії, вважає за потрібне виділити чотири лінії, які пов'язують ці різні епохи історії. По-перше, київські князі в X ст. заклали основи державності імперського типу, для якої уявлення про єдність народів, що населяють імперію, стало фундаментальним. Носителькою «ідеології єднання» (Einheitsgedanke), яка прирівнювала «національне» до православного, стала церква. Іншим чинником, який зумовив цю наступність єдності в історії східних слов'ян, стала відсутність на шляху їх експансії етносів, які б створили зрілі державні форми і були б здатні чинити опір натиску спочатку Києва, а потім Москви. По-друге, саме географічне положення східних слов'ян між сильною та розвинутою Західною Європою і слабозаселеними східними просторами підштовхувало до експансії в східному напрямку, що, у свою чергу, передбачало розвиток державного централізму і важкий податковий гніт, який завдавав шкоди власному господарському розвитку російських територій. Третім наслідком особливого розташування і внутрішнього стану східних слов'ян був уповільнений економічний розвиток Росії, оскільки обумовлений можливостями перманентної колонізації екстенсивний сценарій розвитку господарства взяв гору над інтенсивним. Найбільш же значним аспектом зв'язку додержавної та державної епох в історії східних слов'ян К. Гьорке вважає той факт, що центром спочатку біполярного (Київ і Новгород) племінного конгломерату став саме Київ, що було зумовлено включенням до православно-візантійського цивілізаційного кола. На його думку, мова йде не тільки про формування певного типу побожності, особливих традицій в богослужінні, архітектурі та живопису, а й складання відмінного від латинського Заходу «політичного менталітету» Першим вираженням цієї ментальності був принциповий консерватизм і во-

рожість до всього нового, оскільки до моменту хрещення Русі головною настановою візантійської культури стало збереження досягнутого, а не пошук нового. Другим наслідком зробленого в X столітті релігійного вибору було встановлення приблизно з XIII ст. конфесійно-цивілізаційного бар'єру між Росією і Заходом. Він виник саме тоді, коли в Європі відбувалися зрушення, що привели в підсумку до народження сучасного світу: «відкриття індивідуума як «homo politicus», складання традицій участі станових корпорацій у відправленні влади, широке використання римського права в суспільно-політичному житті, затвердження міського самоврядування, створення мережі університетів. «Конфесійна межа перешкодила тому, щоб молода Московська держава змогла долучитися до цих історично вирішальних процесів» [13, с. 173–174]. Третім же результатом стало те, що перейнята від Візантії теорія взаємодії церкви і держави перетворила православ'я на найважливішу опору і засіб легітимації самодержавства, у той час як на Заході протистояння церкви і держави призвело до формування релігійно обґрунтованих уявлень про право чинити дієвий опір неправедній владі. Православ'я не забезпечило російське суспільство нічим аналогічним. К. Гьорке допускає навіть, що цими традиціями обумовлений швидкий крах комунізму в східноєвропейських країнах західної культури і міцність комуністичних традицій в Росії, Болгарії та Румунії [13, с. 255].

Підтвердженням такого бачення в певній мірі слугують й результати семінару, який проводився на цюрихській кафедрі східноєвропейської історії під час зимового семестру 1997–1998 рр. і був присвячений вивченню й поясненню успіхів та невдач тогочасних політичних і господарських трансформаційних експериментів в країнах сходу Європи від Албанії до Росії. Порівняльний аналіз виявив градацію трансформаційних успіхів з Заходу на Схід. Вона, з одного боку, відповідає старому культурному кордону в межах колишньої Габсбурзької монархії, з іншого — ще східніше кордону між латинською та православною Європою. Обидва кордони мають середньовічне походження. Матеріали семінару було видано окремою збіркою і як основний висновок було відзначено зниження трансформаційного успіху з Заходу на Схід, який пояснювався тільки історично сформованими наднаціональними відмінностями

соціально-економічного розвитку і відносинами між державою та суспільством [28]. Правда, поза увагою авторів залишилось таке питання, як рівень західних інвестицій у ті чи інші країни Східної Європи, що окрім зазначених швейцарськими дослідниками чинників відіграло чималу роль в трансформаційних процесах. Разом з тим зберігається тенденція до трактування православного світу Східної Європи як Іншого, більш відста-лого і меншовартісного, перш за все через приналежність до іншого напрямку християнства, відмінного від католицизму та протестанства. Хоча у 2004 р. обома професорами східно-європейської історії німецької Швейцарії одним із основних завдань була означена необхідність «покласти під сумнів думку про «дивну» поведінку й відсталість, викриваючи з «середини» соціальні відносини і культурні практики в їх історичних про-явах. Саме так вивчення історії Східної Європи може сприяти пізнанню загальноєвропейського контексту й створенню істо-ричної картини, яка відображає специфіку подій на Сході без почуття зверхності» [15, с. 596].

Висновки

В Швейцарії подібно до Німеччини в східноєвропейських і-сторичних студіях домінує історія Росії. Цю русоцентристську концепцію було трансферовано запрошеними з Німеччини і-сториками, що в свою чергу дає підстави говорити про власне швейцарську концепцію та школу східноєвропейських і-сторичних досліджень. Окрім історії Росії в навчальному проце-сі і дослідженнях певну увагу приділяють історії Прибалтики, Польщі, Угорщини та країн Південно-Східної Європи. В Цю-ріху більше уваги приділяють ранньому періоду історії Східної Європи, а в Базелі — більш пізньому. В 90-ті роки значно ак-тивізувались дослідження з історії повсякденності, життєвих світів, з історичної антропології, співвіднесення макро- і мікро-історії та гендерні дослідження. Навіть постала Базельська іні-ціатива гендерних досліджень у вивченні Східної Європи [15, с. 596].

Аналіз доробку швейцарських істориків свідчить, що Східна Європа постає як цікавий і самобутній регіон, але разом з тим регіон, який мав і має чисельні проблеми й за своїм розвитком у багатьох сферах поступається Західній Європі.

Затримка у впровадженні та розвитку наук про Східну Європу в Швейцарії посилила прагматичність рішень про відкриття інституцій для студій східноєвропейської історії і мінімізувала політичну складову. Тому після розпаду східного блоку не послідувало скорочення інституцій, і східноєвропейська історія наприкінці ХХ ст. починає посідати в Швейцарії серйозні позиції серед наук про культуру [15, с. 596]. Та попри це східноєвропейська історія, в певній мірі, й до цього часу зберігає в Швейцарії свою екзотичність. В німецькомовній Швейцарії наразі є всього дві посади професора східноєвропейської історії.

Можна навіть сказати, що такий специфічний підхід до східноєвропейських студій слугував в свою чергу формуванням власне швейцарської ідентичності відмінної, насамперед, від німецької та австрійської й частково західної в цілому, оскільки дослідження слов'янства, Східної Європи й Росії/Радянського Союзу в другій половині ХХ ст. особливо в розпал холодної війни були широко представлені також і в США, і у Франції, і в Англії. В Швейцарії ж вони утверджуються в період розрядки й падіння комуністичних режимів, що відкривало насамперед шлях до економічного співробітництва й послаблювало ідеологічно-політичну складову.

Джерела та література

1. Белоусова Л. Г. Швейцария в Одессе // Информационно-аналитический журнал ДНК. — 2006. — № 3 (18). — С. 54–55.
2. Каппелер А. Мала історія України / Пер. з німецької О. Блащук. — К.: «К. І. С.», 2007. — 264 с.
3. Кубанова М. Н. Россия и Швейцария на стыке веков (конец XVIII — начало XIX) // Электронный ресурс. Режим доступа: http://www.history.vuzlib.net/book_0064_page_63.html.
4. Нойман И. Б. Использование «Другого». Образы Востока в формировании европейских идентичностей / Пер. с англ. В. Б. Литвинова и И. А. Пильщикова, предисл. А. И. Миллера — М.: Новое издательство, 2004. — 336 с.
5. Степанов А. И. Швейцарцы в России и русские в Швейцарии. // Новая и новейшая история — 2006. — № 1 — С. 120–151.
6. Andreas Kappeler (geb. 1943) // Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität [Hg.: Kastner G., Suppan A., Wakounig M.] / Hrabovec E. — Innsbruck, Wien, Bozen, 2007. — S. 391–394.
7. Bächtold R. Die Stellung der Slavistik in der Schweiz // Österreichische Osthefte. — 1964. — H.6. — S. 527–530.

8. Beiträge zur Geschichte der Russlandschweizer / Hg. Goehrke C. In acht Bände. — Zürich, 1985–2003.
9. Der Fachbereich Osteuropa am Historische Seminar der Universität 1996–2002 / Carsten Goehrke (Hrsg.) — Zürich, 2002–87 s.
10. «Der letzte Ritter und erste Bürger im Osten Europas» Kosciuszko, das aufständische Reformpolen und die Verbundtheit zwischen Polen und der Schweiz / Hg. Haumann H. — Basel, 1996. — 377 c.
11. Die Schweiz und der Osten Europas/ Hg. Goehrke C. In zehn Bände. — Zürich, 1987–2002.
12. Goehrke C. Zürich. Osteuropa-Abteilung des Historischen Seminars. // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945–1990. / Oberländer E. (Hg.) — Stuttgart 1992. — S. 227–236.
13. Goehrke C. Frühzeit des Ostslaventums. Unter Mitwirkung von U. Unter Mitwirkung von U. Kalin. Kalin. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1992 (Erträge der Forschung. Bd. 277) — XI+ 273 S. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1992–273 s.
14. Goehrke C. Rückblick auf 25 Jahre Osteuropa-Abteilung am Historischen Seminar — Konzepte, Trends, Schwerpunkte. // 25 Jahre Osteuropa-Abteilung des Historischen Seminars der Universität Zürich 1971–1996 / Carsten Goehrke (Hrsg.) — Zürich, 1996 — S. 10–25.
15. Goehrke C. Osteuropa und Osteuropäische Geschichte: Konstruktionen — Geschichtsbilder — Aufgaben. Ein Beitrag aus Schweizer Sicht / Goehrke Carsten, Haumann Heiko // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas — N. F. 52–2004. — S. 585–596.
16. Goerke C. Zwei gegenläufige Imperien: Russland und die Schweiz im Vergleich oder wie die Schweiz und Russland sich fanden und wieder verloren. // Imperienvergleich Beispiele und Ansätze aus osteuropäischer Perspektive. Festschrift für Andreas Kappeler. — Wiesbaden, 2009. — S. 511–537.
17. Habilitationen und Dissertationen in Osteuropäischer Geschichte 1971–1996 // 25 Jahre Osteuropa-Abteilung des 18. Historischen Seminars der Universität Zürich 1971–1996 — S. 64–65.
18. Haumann H. Geschichte der Ostjuden / Heiko Haumann — München: Dt. Taschenbuch-Verl., 1990. — 212 s.
19. Haumann H. Die Geschichte Osteuropas an der Universität Basel. // Электронный ресурс. Режим доступа: www.unigeschichte.unibas.ch.
20. Joseph Maria Bocheński // Электронный ресурс. Режим доступа: http://de.wikipedia.org/wiki/Joseph_Maria_Bocheński
21. 25 Jahre Osteuropa-Abteilung des Historischen Seminars der Universität Zürich 1971–1996 / Carsten Goehrke (Hrsg.) — Zürich, 1996–95 s.
22. Kappeler A. Osteuropa und osteuropäische Geschichte aus Zürich, Kölner und Wiener Sicht // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft / Dahlmann D. (Hg.) — Stuttgart, 2005. — S. 149–158.
23. Kappeler A. Frauen in Russland 1860–1930 // Die Gläserne Decke Frauen in Ost-, Ostmittel- und Südosteuropa im 20. Jahrhundert / Marija Wakounig (Hrsg) — Wien, 2003. — S. 12–32.

24. Khodarkovsky M. Why Is There No Switzerland in the North Caucasus? Some Thoughts on Empire and Identity // Imperieenvergleich Beispiele und Ansätze aus osteuropäischer Perspektive. Festschrift für Andreas Kappeler. — Wiesbaden, 2009. — S. 319–336.
25. Lehrveranstaltungen in osteuropäische Geschichte // 25 Jahre Osteuropa-Abteilung des Historischen Seminars der Universität Zürich 1971–1996. — S. 66–68.
26. Mumenthaler R. Das Russlandschweizer-Archiv // 25 Jahre Osteuropa-Abteilung des Historischen Seminars der Universität Zürich 1971–1996 — S. 37–45.
27. Schweizerisches_Ostinstitut // Электронный ресурс. Режим доступа: http://de.wikipedia.org/wiki/Schweizerisches_Ostinstitut
28. Transformation und historische Erbe in den Staaten des europäischen Ostens / Goehrke C., Gilly S. Hg. — Bern, 2000. — 197 s.

P. I. Barvinska

HISTORY OF EASTERN EUROPE FROM THE GERMAN SWITZERLAND PERSPECTIVE

The process of forming of conception of history of Eastern Europe is considered in the scientific-educational institutes' establishment of German Switzerland taking into account historical connections, political and personality factors.

Key words: *East Europe, German Switzerland, history, connections.*

П. И. Барвинская

ИСТОРИЯ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ С ПЕРСПЕКТИВЫ НЕМЕЦКОЙ ШВЕЙЦАРИИ

Рассмотрен процесс формирования концепции истории Восточной Европы в научно-образовательных учреждениях немецкой Швейцарии с учетом исторических связей, политических и личностных факторов.

Ключевые слова: *Восточная Европа, немецкая Швейцария, история, концепция.*

ЗБРОЙНІ СИЛИ ООН ТА ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЇХ ПРИСУТНОСТІ НА КІПРІ У 1964 р.

У статті розглядається процес формування принципів операції ООН на Кіпрі в 1964 р. як складовий елемент міжнародно-правової діяльності. Висвітлена проблема кваліфікації кіпрського конфлікту та розподілення командних ролей в ЗСООНК. Особлива увага приділяється договорам, резолюціям та іншим документам, що створили принципово нові механізми миротворчості.

Ключові слова: Організація Об'єднаних Націй, миротворча операція, міжнародні війська, кіпрський конфлікт, міжнародна правова кваліфікація, операції кіпрського типу.

Миротворчість ООН на Кіпрі має свою багаторічну історію. Це одна з найдавніших операцій з підтримання миру, що не припиняється до сьогоднішнього дня. За 45 років свого знаходження на острові «блакитні шоломи» зустріли перешкоди та труднощі, які зараз враховуються при плануванні усіх подібних акцій. Багатомірне вивчення діяльності ООН з припинення кіпрського конфлікту допомагає об'єктивно оцінювати дієздатність ООН. Будь-яка миротворча операція забезпечується правовою базою, розробленою шляхом домовленостей між зацікавленими сторонами, спираючись на основні міжнародні правові документи. Від того, як буде кваліфікований конфлікт, як розподіляться ролі в миротворчих військах та визначаться їх обов'язки, залежить подальший успіх всієї операції. Засади, які були закладені в основу функціонування Збройних сил ООН з підтримання миру на Кіпрі (далі — ЗСООНК), визначили принцип сучасних миротворчих операцій. Тому вивчення юридичної основи, покладеної у функціонування ЗСООНК, надасть змогу краще розуміти проблеми сучасного миротворчого процесу.

В умовах «холодної війни», коли суперництво між США та СРСР поширювалось на усі сфери, в тому числі і на діяльність міжнародних структур, правове забезпечення операції з підтримання миру викликало суперечки в Раді Безпеки. Процес прийняття рішення стосовно компетенції ЗСООНК не

був винятком. Усі етапи прийняття рішення щодо відправки міжнародних контингентів супроводжувались гострими дискусіями між США і Великобританією з одного боку та СРСР з іншого. Ці суперечки вплинули на радянську та західну історіографію.

За період 60–70-х рр. ХХ ст. в СРСР був опублікований цілий комплекс наукових праць, який в повній мірі відображав політичний та науковий інтерес держави до правових проблем, пов'язаних з миротворчими операціями. У 1978 р. дослідник В. Н. Ковальов захистив дисертацію, присвячену кіпрській проблемі в ООН [1]. Автор особливо відмітив проблеми функціонування ЗСООНК. Л. М. Анісімов в своїй монографії показав суперечки та протиріччя між постійними членами Ради Безпеки при прийнятті рішення про формування і відправку ЗСООНК [2]. Цей аспект також присутній в працях В. А. Шмарова [3], В. А. Шахбазова [4], А. Ніколаса [5]. Спеціаліст міжнародного права М. М. Оманідзе в окремій статті дослідив юридичне забезпечення діяльності ЗСООНК [6]. Його робота базувалась виключно на офіційних резолюціях та Статуті ООН, що включає аналіз унікальних прецедентів, створених під час формування миротворчої операції. Кіпрська проблема посідає одне з головних місць в монографіях з загальних проблем миротворчої діяльності Організації Об'єднаних Націй. Такі дослідники, як Е. С. Александрова [7], Е. С. Кривчикова [8], В. С. Семенов [9] в окремих розділах своїх праць розглянули питання миротворчої операції на Кіпрі. Радянські вчені робили висновки, які можна сформулювати таким чином: перша фаза миротворчості ООН на Кіпрі та пов'язані з нею приготування (юридичні та технічні) мали за мету посилити присутність країн-членів НАТО в Східному Середземномор'ї. За аргументи подібної тези приводились протиріччя принципів функціонування ЗСООНК, відображеного в основних резолюціях, з положеннями міжнародного права, такого як Статут ООН. Короткий огляд історіографії проблеми вказаного періоду дає можливість зробити висновок, що ця тема була актуальною і вивчалась в двох напрямках. Один аспект розглядався в рамках загальної історії ООН, головним чином в розділах, присвячених миротворчості. Інший — це міжнародно-правові проблеми в рамках предметних досліджень з історії кіпрського конфлікту.

В сучасній російській науковій літературі історію миротворчих операцій вивчають переважно спеціалісти з міжнародного права. За останні 10 років в Росії були захищені дві дисертації присвячені проблемам Кіпру. Обидві праці розглядали міжнародно-правові аспекти кіпрської проблеми за останні 40 років [10]. Російський історик І. В. Вахітов виокремив правові аспекти ООН відносно Кіпрської кризи в окрему статтю [11], де звернув увагу на роль Генеральних Секретарів ООН та їх представників на Кіпрі у вирішенні проблеми. Тобто, в Росії спостерігається тенденція у вивченні вузьких аспектів кіпрської проблеми з юридичної точки зору. З українських дослідників слід зазначити В. С. Бруза, який в своїй монографії про ООН описав діяльність миротворців під час кіпрської кризи [12].

На початку 1964 р. кіпрський конфлікт досягнув загрозливих масштабів. Велика Британія зробила безплідну спробу залучити Грецію та Туреччину до процесу стабілізації ситуації в регіоні. Будь-який план щодо втручання сил НАТО у суспільний конфлікт стикався з принциповою позицією кіпрського уряду. Президент Кіпру наполягав на передачі миротворчих ініціатив тільки Раді Безпеки. Тому залучання ООН до розрішення конфлікту стало єдиною можливою альтернативою зменшення напруги на острові.

На початку січня 1964 р. представник Кіпру в ООН звернувся до Генерального Секретаря з проханням включити кіпрську кризу до проблем, що розглядає Організація, та відправити на острів свого представника. Греція, Велика Британія та Туреччина позитивно відізначались щодо залучання міжнародного спостерігача. Представник ООН отримував право від країн-гарантів співпрацювати з їх дипломатичними місіями на острові та командуючими національними військовими контингентами [13]. Таким чином, на початку 1964 р. країни, які були втягнуті у конфлікт, на офіційному рівні визнали необхідність втручання міжнародної спільноти у кіпрську проблему.

17 січня 1964 р., по завершенні Лондонської конференції, Генеральний Секретар ООН призначив свого особистого представника на Кіпрі. Їм став досвідчений у проблемах міжетнічних конфліктів генерал-лейтенант П. С. Гіані з Індії. В його

обов'язки входила інспекція епіцентрів конфлікту та складання доповіді відносно того, як спостерігачі ООН могли б вплинути на поліпшення ситуації на острові [14]. Гіані за період свого перебування в якості міжнародного посередника вивчав усі аспекти кризи та детально доповідав Генеральному Секретарю про ситуацію [15].

Перша сесія Ради Безпеки щодо подій на острові відбулась 18 лютого 1964 р. Обговорення кіпрської проблеми продовжувалось до 4 березня того ж року, коли було прийняте остаточне рішення про формування Збройних сил з підтримання миру на Кіпрі. Керуючись ст. 52 і 53 Статуту ООН, Рада Безпеки скликала надзвичайну сесію, на якій 4 березня 1964 р. була прийнята Резолюція 186. Резолюція кваліфікувала конфлікт як загрозу міжнародному миру та безпеці [16]. У головній частині цього документу містилась рекомендація відправити на острів ЗСООНК строком на три місяці, з можливістю збільшення часу перебування вразі відповідного рішення Ради Безпеки. Головною метою визначалось: «прикласти усі зусилля для запобігання поновлення зіткнень і, при необхідності, сприяти підтримці і відновленню закону і порядку та поверненню до нормальних умов» [17].

Рішення було прийняте країнами-членами Ради Безпеки більшістю голосів. Принциповим нововведенням стала стаття 4 Резолюції, в якій право призначати кількість та структуру ЗСООНК надавалось Генеральному Секретарю. Радянський Союз виніс обговорення цього пункту на окреме голосування, де він, Франція та Чехословаччина утримались від прийняття даного положення [18]. Радянські дипломати справедливо наполягали на тому, що такий параграф резолюції входив в протиріччя зі ст. 42, 43 та 47 Статуту ООН. Вказані пункти обговорювали процедуру створення миротворчих військ, де в якості головного керівника міжнародних збройних сил виступала Рада Безпеки як колегіальний орган та Військово-Штабний комітет, що обирався та керувався Радою Безпеки [19]. Проекти реформування ООН, згідно яким Генеральний Секретар отримував би більший вплив на Раду Безпеки, з'являлись і раніше. Яскравим прикладом таких проектів була Резолюція 377 (V) «Єдність на користь миру» від 3 листопада 1950 р. [20]. Згідно коректив, що містились в цьому рішенні, Генеральна Асамблея

отримувала право в разі необхідності приймати на себе деякі функції Ради Безпеки. На вказаний документ посилались усі інші члени ради Безпеки при прийнятті «кіпрської резолюції». Треба відмітити, що це був перший досвід введення змішаної форми керування миротворчим процесом в історії ООН. В подальшому багато операцій по всьому світі базувались саме на такому принципі.

Внаслідок прийняття Резолюції 186 головною відповідальною особою за операції ЗСООНК став Генеральний Секретар. Голова ООН залишав за собою право призначати головнокомандуючого ЗСООНК та особисто отримувати звіти про ситуацію на острові. 6 березня 1964 р. Генеральний Секретар У Тан повідомив про призначення головнокомандуючим ЗСООНК свого особистого представника на острові індійського генерал-лейтенанта П. С. Гіані [21]. Таким чином, Генеральний Секретар закріпив на посаді керівника миротворчими силами людину, яка мала досвід у вирішенні міжетнічних проблем та вже встигла увійти в курс справ щодо ситуації на острові в якості особистого представника ООН.

На початку березня 1964 р. ситуація на острові погіршилась у зв'язку з поновленням збройної сутички. Генеральний Секретар відправив телеграми урядам Кіпру, Туреччини та Греції. В своїх зверненнях до конфліктуючих сторін він призвав проявити витримку та взаємопорозуміння для того, щоб не погіршувати проблему [22]. 12 та 13 березня він отримав відповіді. Кожна з держав зайняла позицію, направлену на безапеляційне звинувачення свого опонента та нав'язування міжнародному посереднику своєї точки зору як єдиної вірної в цьому питанні. Така практика стійко увійшла у всі дебати в ООН між Грецією та Кіпром з одного боку та Туреччиною з іншого. Так, президент Кіпру назвав єдиними винуватцями конфлікту «турецьких екстремістів, які навмисно створювали інциденти шляхом збройних дій» [23]. Уряд Греції утримався від звинувачень будь-кого і залишився на відносно нейтральних позиціях [24]. Туреччина в своєму зверненні до голови ООН дуже різко висловились на адресу Афін, кіпрського уряду та усього грецького світу [25].

12 березня 1964 р. У Тан доповів про початок формування міжнародних збройних сил. За його словами, переговори про

надання своїх контингентів успішно розпочались з Австрією, Бразилією, Канадою, Ірландією, Великою Британією, Фінляндією та Швецією. Генеральний Секретар заявив про можливість в найближчий час сформувати миротворчу армію кількістю в 7 тис. чол., причому половину військовослужбовців обіцяла надати Велика Британія [26]. Представники інших країн на той момент ще узгоджували свою участь у миротворчості зі своїми урядами.

Того ж дня Генеральний Секретар запропонував на посаду посередника ООН на Кіпрі заступника начальника канцелярії Хосе Роль-Беннета з Гватемали. Він брав участь у січневих переговорах в Лондоні в 1964 р. в якості нейтрального спостерігача і тому був в курсі кіпрських подій. У Тан наполягав на його кандидатурі, вказуючи на багатий досвід посередництва. Роль-Беннет призначався особистим представником в Західну Нову Гвінею, Конго тощо [27]. Проте Туреччина категорично відмовилась від цієї кандидатури [28].

У зв'язку з тим, що одна з конфліктуючих сторін не прийняла кандидатуру, запропоновану У Таном, Генеральний Секретар призначив в якості свого особистого посередника іншого досвідченого дипломата. Ним став колишній прем'єр-міністр Фінляндії Сакарі С. Тоуміоя. З 1944 р. він практикував роботу у державних структурах своєї країни, а з 1959 по 1961 рр. став особистим представником ООН в Лаосі [29]. Генеральний секретар в спеціальній доповідній записці підкреслив необхідність посередника у миротворчому процесі на Кіпрі. Згідно цього документу, С. Тоуміоя наділявся усіма міжнародними привілеями та імунітетами як постійний працівник Секретаріату та Генеральної Асамблеї ООН.

Війська ООН на Кіпрі мали чітко визначений статус, отримували певні задачі, права та обов'язки. За перші місяці існування ЗСООНК була видана ціла низка документів ООН в формі інструкцій, де Генеральний Секретар корегував дії «блакитних шоломів» в умовах конкретних ситуацій. Резолюція не могла бути керівним документом, так як містила дуже стислі та нечіткі рекомендації із застосування збройних сил. Тому 11 квітня У Тан опублікував спеціальне пояснення, в якому розглянув можливі шляхи застосування ЗСООНК та узагальнив їх керівні принципи [30].

Принципи миротворчої діяльності полягали в розміщенні постів на дорогах, контролі над роззброюванням сторін, створенні «зелених зон» за аналогією з буферними територіями, які організовували британські війська на Кіпрі у 1963 р. для утримання громад від збройних нападів одна на одну. У документації ООН був визначений тактичний принцип застосування міжнародних збройних сил. Генеральний Секретар обмежив дії майбутніх миротворців принципом самооборони. Тобто, військовослужбовці ООН не мали права застосовувати зброю за власною ініціативою, а тільки у виняткових випадках для захисту визначених кордонів. Були обговорені такі випадки, як: захист блокпостів та автомашин ЗСООНК, на які здійснився напад; підтримка інших миротворців, що потребують допомоги чи прикриття; реакція на примусові дії проти «блакитних шоломів», де простежується загроза життю та здоров'ю військовослужбовців; протидія спробам проникнути на позиції військ ООН, або спробам вибити їх зі своїх укріплень; захист від спроб роззброїти ЗСООНК [31]. Тобто, в цих положеннях був затверджений принцип самооборони як фундаментальна основа міжнародної операції.

В кінці березня остаточно визначився статус військовослужбовця ЗСООНК. Генеральний Секретар ООН та міністр зовнішніх справ Кіпру заключили договір, в якому обговорювались умови знаходження міжнародних контингентів на острові. Особистий склад збройних сил ООН на Кіпрі отримував міжнародний статус. Тобто, ні на кого з миротворців не поширювався ані візовий, митний чи імміграційний режими, ані законодавство Кіпру. «Блакитні шоломи» зобов'язувались дотримуватись законів держави, де вони несли військову службу. Натомість, відкриття карної кримінальної справи проти будь-кого з миротворців розглядав суд країни, яку представляв військовослужбовець. Для підтримання дисципліни та порядку в лавах ЗСООНК оговорювалась спеціальна військова поліція ООН. Для контакту з місцевим населенням в структуру ЗСООНК вводилась так звана Комісія з розглядання претензій (ст. 38) [32]. Ця структура створювалась з двох членів, яких обирали відповідно Генеральний Секретар та кіпрський уряд. В її функції входило розглядання скарг кіпрських мешканців щодо моральної чи тілесної шкоди з боку військовослужбовців.

Пункт 32 цього договору передбачав вільне просування міжнародних збройних сил територією всього острова. Усі дороги, мости, аеродроми, порти та інші стратегічні пункти могли бути використані миротворцями у власних потребах з попереднім повідомленням про це кіпрський уряд [33]. Треба відмітити, що дане положення змінилось вже під час проведення операції, через що з'явилися зони, закриті для ЗСООНК.

Генеральний Секретар у своїх перших доповідях Раді Безпеки про діяльність ЗСООНК від 31 березня та 29 квітня 1964 р. детально окреслив тактичні та бойові задачі військових формувань ООН. В цих документах, окрім загальної інформації про процес формування контингентів та огляду ситуації на острові, містились конкретні інструкції для миротворчої операції на Кіпрі. Генеральний Секретар виділив наступні задачі, на здійснення яких, за його словами, повинні бути витрачені усі засоби: запобігання поновлення збройної боротьби; створення умов для встановлення та підтримання закону та порядку; повернення до нормальних умов та стабілізація ситуації на острові [34]. З приведеного документа можна зробити висновок, що ЗСООНК одержували можливість прямого втручання у внутрішні справи Кіпру і проводити контроль над судовими процесами, процесами з амністії, гуманітарними проблемами Кіпру тощо. З одного боку це пряме порушення Статуту ООН. З іншого боку — це єдина спроба домогтися стабільності в розрізненій за етнічним принципом державній системі.

Основні принципи застосування ЗСООНК: самооборона, нейтралітет, військове посередництво, «принцип буфера», контроль — створили основу для нового покоління миротворчих операцій. Західний дослідник з історії ООН П. Левіс ввів в науковий обіг таке поняття як «Cyprus-type operation» (тобто операція по типу кіпрської) [35]. Цим терміном автор називав усі операції після 1964 р., яким були притаманні такі риси, як передача основних керівних функцій Генеральному Секретарю, поділ території конфлікту на буферні зони (тактика інтерпозиції), принцип активної самооборони тощо. Таким чином, операція, що розглядається, стала свого роду еталоном та хрестоматійним прикладом для цілого покоління миротворчих операцій. Юридичне забезпечення формування ЗСООНК

створило прецедент в міжнародному праві для застосування системи серійних резолюцій, договорів та компромісів. Отже, тема представляє наукову та практичну актуальність та має перспективу подальшого дослідження.

Джерела та література

1. Ковалёв В. Н. Проблема Кипра и Организация Объединённых Наций (1954–1977 гг.). Автореферат. — М., 1978. — 26 с.
2. Анисимов Л. Н. Проблемы Кипра: исторический и международно-правовой аспекты. — М.: Международные отношения, 1986. — 180 с.
3. Шмаров В. А. Кипрская проблема в политике империализма (1963–1978 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. — М., 1979. — 20 с.
4. Шахбазов В. А. Кипрский вопрос в политике Турции (1960–1975). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. — М.: Институт востоковедения, 1977. — 23 с.
5. Николас А. Кипрская проблема в международных отношениях в 1960–1975 гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. — К., 1979. — 24 с.
6. Оманидзе М. М. Юридическая основа вооружённых сил ООН на Кипре // Правоведение. — 1977. — № 4. — С. 111–116.
7. Александрова Э. С. ООН: Объединённые действия по поддержанию мира. — М.: Международные отношения, 1978. — 192 с.
8. Кривчикова Э. С. Вооружённые силы ООН. — М.: Международные отношения, 1965. — 191 с.
9. Семёнов В. С. Вооружённые силы ООН. Практика применения. — М.: Международные отношения, 1976. — 240 с.
10. Бредихин О. Н. Кипрский конфликт: генезис и основные этапы развития: дис. ... канд. ист. наук. — М., 2006. — 206 с.; Вахитов И. В. Кипрский конфликт в свете международного права: дис. канд. юр. наук. — Казань, 2004. — 215 с.
11. Вахитов И. В. Роль ООН в урегулировании Кипрского конфликта // Вестник ТИСБИ. — 2004. — № 2 (www.tisbi.ru/science/vestnik/2004/issue2/Kult5.htm#_ftnref17)
12. Бруз В. С. ООН і врегулювання міжнародних конфліктів. — К.: Либідь, 1995. — 64 с.
13. Документ S/5514. Доклад Генерального Секретаря Совету Безопасности относительно положения на Кипре от 13 января 1964 г. // <http://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?Open&DS=S/5514&Lang=R> [10 грудня, 2007 р.]
14. Документ S/5536. Доклад Генерального Секретаря Совету Безопасности относительно положения на Кипре от 17 января 1964 г. // <http://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?Open&DS=S/5516&Lang=R> [10 грудня, 2007 р.]

15. The Blue helmets: A Review of United Nations Peace-Keeping. — New-York: Department of Public Information, 1985. — P. 264–265.
16. Резолюция Совета Безопасности (186) от 4 марта 1964 г. // Организация Объединённых Наций. Сборник документов/ ред. Ватрушев. — М.: Наука, 1981. — С. 432.
17. Там же. — С. 432–433.
18. Оманидзе М. М. Указ. соч. — С. 114.
19. Устав Организации Объединённых Наций // Организация Объединённых Наций. Сборник документов/ ред. Ватрушев. — М.: Наука, 1981. — С. 155–157.
20. A/RES/377 (V) Единство в пользу мира от 3 ноября 1950 г. // [http://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?OpenAgent&DS=A/RES/377 %20\(V\)&Lang=R](http://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?OpenAgent&DS=A/RES/377%20(V)&Lang=R) [11 грудня, 2007 р.]
21. Сообщение Генерального Секретаря о создании и использовании сил Организации Объединённых Наций по поддержанию мира на Кипре от 6 марта 1964 г. // <http://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?Open&DS=S/5579&Lang=R> [10 грудня, 2007 р.]
22. Документ S/5593. Annex 1. Текст идентичных телеграмм, посланных Генеральным Секретарем президенту Кипра и министрам иностранных дел Греции и Турции от 9 марта 1964 г. // <http://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?Open&DS=S/5593&Lang=R> — P. 1–2. [11 грудня, 2007 р.]
23. Документ S/5593. Annex 2. Ответ, полученный от президента Кипра на телеграмму Генерального Секретаря // <http://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?Open&DS=S/5593&Lang=R> [11 грудня, 2007 р.]
24. Документ S/5593. Annex 3. Ответ, полученный от министра иностранных дел Греции на телеграмму Генерального Секретаря // <http://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?Open&DS=S/5593&Lang=R> [11 грудня, 2007 р.]
25. Документ S/5593. Annex 4. Ответ, полученный от министра иностранных дел Турции на телеграмму Генерального Секретаря // <http://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?Open&DS=S/5593&Lang=R> [11 грудня, 2007 р.]
26. Документ S/5593. Доклад Генерального Секретаря об организации и использовании сил Организации Объединённых Наций по поддержанию мира на Кипре от 12 марта 1964 г. // <http://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?Open&DS=S/5593&Lang=R> [10 грудня, 2007 р.]
27. Документ S/5593.
28. Документ S/5593. Add. 1.
29. Документ S/5625. Сообщение Генерального Секретаря о создании и использовании сил Организации Объединённых Наций по поддержанию мира на Кипре от 26 марта 1964 г. // <http://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?Open&DS=S/5625&Lang=R> [11 грудня, 2007 р.]
30. Документ S/5653. Записка Генерального секретаря, касающаяся некоторых аспектов функций и операций Вооружённых сил Организации Объединённых Наций по поддержанию мира на Кипре //

- Совет Безопасности. Официальные отчёты. 20 год. Дополнения за апрель, май и июнь 1964 года. — Н.-Й., 1964. — С. 8–9.
31. Документ S/5653. — С. 8–9.
 32. Документ S/5634. Annex 1. Письмо Генерального Секретаря Организации Объединенных Наций на имя министра иностранных дел Кипра от 31 марта 1964 г. // <http://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?Open&DS=S/5634&Lang=R> — P. 18.
 33. Документ S/5634. Annex 1. — P. 15–16.
 34. Документ S/5634. Доклад Генерального Секретаря об организации и использовании сил Организации Объединенных Наций по поддержанию мира на Кипре от 31 марта 1964 г. // <http://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?Open&DS=S/5634&Lang=R> [10 грудня, 2007 р.]; Документ S/5671. Доклад Генерального Секретаря Совету Безопасности об операциях Вооружённых сил Организации Объединённых Наций на Кипре // Совет Безопасности. Официальные отчёты. 20 год. Дополнения за апрель, май и июнь 1964 г. — Н.-Й., ООН, 1964. — С. 51.
 35. Lewis P. A Short History of United Nations Peacekeeping // Soldiers for peace / Editor B. Benton. — New-York: Facts on File, 1996. — P. 38.

S. V. Kovalskiy

UNITED NATIONS MILITARY FORCES AND THEIR LAW SUPPORTING ON CYPRUS IN 1964

This article concerns the process of Cyprus UN's peacekeeping formation in 1964 as an essential part of international law activity. The problem of Cyprus conflict's qualification and command roles' allocation are covered in the article. Special attention was paid to the treaties, resolutions and other documents that created a peacemaking mechanism never existed before.

Key words: United Nation Organization, peacekeeping operation, international forces, Cyprus conflict, international law qualification, Cyprus-type operations.

С. В. Ковальский

ВООРУЖЕННЫЕ СИЛЫ ООН НА КИПРЕ И ПРАВОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ИХ ПРИСУТСТВИЯ НА КИПРЕ В 1964 Г.

В статье рассматривается процесс формирования принципов операции ООН на Кипре в 1964 г. как элемент международной правовой деятельности. Освещена проблема квалификации кипрского конфликта и распределения командных ролей в ВСООНК. Осо-

боє внимание уделено договорам, резолюциям и иным документам, создавшим принципиально новые механизмы миротворчества.

Ключевые слова: Организация Объединенных Наций, миротворческая операция, международные войска, кипрский конфликт, международная правовая квалификация, операции кипрского типа.

УДК 94(470+571):37.035.7:929Суворов»750/1800»

Н. О. Петрова

ПРО СУВОРОВСЬКІ ПРИНЦИПИ ВИХОВАННЯ

Стаття присвячена аналізу принципів виховання і навчання, яким О. В. Суворов надавав великого значення. Особливу увагу приділено вихованню за допомогою формування якостей, необхідних для повноцінної життєдіяльності людини і суспільства в цілому, а також формуванню якостей воїна.

Ключові слова: О. В. Суворов, виховання, воїн, особистість.

Загальновідомо, що О. В. Суворов надавав великого значення вихованню за допомогою формування якостей, необхідних для повноцінної життєдіяльності людини і суспільства в цілому. Як воєначальник, який завжди ставив перед собою максимальні завдання, він розумів, що їх виконання можливе не тільки за умов наявності добре навченого військовій справі виконавця, але і солдата, який володіє високими морально-вольовими якостями. Останнє відноситься до сфери виховання, і Суворов О. В. розумів, наскільки це складний і тривалий процес, який потребує спеціальної підготовки, системи, що базується на конкретних і зрозумілих принципах. Розглянемо деякі з них.

Аналізуючи зміст його листів, рапортів, різних документів, що мають відношення переважно до військової діяльності полководця, можна виділити принципи формування особистості, які він поділяв. Якщо виходити з того, що з латинської *principium, principio* — «початок», «перш за все», то одним з

найважливіших є любов до Батьківщини. Це базовий принцип у О. В. Суворова, на основі якого повинні формуватися важливі для людини морально-етичні якості, такі як почуття обов'язку, хоробрість та інші.

Про важливість виховання любові до Батьківщини або, як пізніше стали називати, патріотичного виховання, О. В. Суворов неодноразово згадував особливо в тих випадках, коли мова йшла про неналежне виконання військового обов'язку. Мова йде, перш за все, про вихідців з інших держав, які перебували на службі в російській армії. Як приклад достатньо привести рапорт І. І. Веймарна від 30 квітня 1770 р. з обуренням проти заступництва іноземцям на російській службі, в якому йдеться про непорозуміння і неузгодження в діях, що виникають між росіянами та іноземцями. Зайве доводити, що для більшості іноземців в чужій країні або армії почуття обов'язку досить умовне. Але і у росіян його потрібно виховувати. Не будучи педагогом за професією, О. В. Суворов практичних рекомендацій, як потрібно виховувати людину, не дає, але окремі зауваження про становище в армії, про ставлення офіцерів різних служб до своїх обов'язків вказують саме на відсутність у них почуття обов'язку. У листі І. І. Веймарну від липня 1771 р. О. В. Суворов, вказуючи на непорядки, пояснює їх наявність наслідком неналежного виконання обов'язків [5]. Разом з тим, це свого роду інструкція, як не треба робити, нагадування про те, що при наявності почуття обов'язку, відповідальності за свої дії подібного могло б і не бути.

У цьому контексті в багатьох рапортах і донесеннях привертають увагу думки О. В. Суворова про таку важливу якість, як національна гордість. У ній він бачив один з чинників перемоги над чисельно переважаючими підрозділами противника: «...войско храбростью достойного российского имени, поступало» [9].

Не менш важливою якістю для солдата, на переконання О. В. Суворова, є хоробрість. Саме цю якість відзначали тоді ще у підполковника О. В. Суворова при штурмі Гольнова [1], якому незабаром (у 1762 році) присвоєно звання полковника із зазначенням «достоин к повышению полковника» [2].

Можливо, це сприймається як щось неприродне по відношенню до воєначальника, який навіть не допускає можливість

ураження, але одним з принципів, що сповідував О. В. Суворов, був принцип гуманності і не тільки до солдатів своєї армії, але і супротивника, мирного населення. Гуманного ставлення він вимагав і від своїх підлеглих. В одному з рапортів писав: «11 человек во время моего прохода через упомянутое место оставлены от меня просто в оном, с запискою у городского комиссара императорских войск проходящим командам, чтоб выздоравливающих с собой забирали, а с прочими бы поступали человеколюбиво» [10].

В іншому рапорті про арештанта пише: «Из прочих 12-ти к сему отправлено мне кажутся сомнительными и невинными. Особливо, как мне с таковыми впредь при случаях поступать, наблюдая порядок и человечество» [11]. Гуманне ставлення до супротивника прослідковується в багатьох рапортах: «На оное я ему велел сказать, чтоб он раненых своих офицеров прислал ко мне на излечение и что я их содержать буду человеколюбиво, а по выздоровлении их увольнять с паспортами, подписками от них, что они впредь не будут служить против России, Польши и их союзников» [8].

Ставлення до мирного населення — особлива проблема у військовій практиці Суворова О. В. Адже утримати армію від грабунків та насильства, особливо на територіях противника, було нелегкою справою.

Мирне населення для Суворова О. В. — це всі верстви суспільства. Він дає розпорядження, в яких регламентує відношення до городян і селян, імуцим і незаможним. «Будучи в партиях, паче на шляхетских дворах не остановиться... ни до какого лихоимства не касаться, ибо это запрещено воинскими артикулами» [7]. І справа не тільки в тому, що місцеве населення могло завдати шкоди підрозділам. Суворов О. В. дійсно керувався гуманістичним принципом, про що свідчить виданий ним наказ, в якому йдеться про винятково мирне населення. «Доходят до меня жалобы, что казаки новоприбывшие чинят обывателям обиды и грабежи, и для чего сим строго запрещается, чтоб отнюдь никто обид обывателям не чинил, что им на всех постах постовым подтвердить. Ежели впредь услышаны будут какие жалобы, то винные жестоко будут штрафованы шпицрутеном. А будучи в сражении, с лошадей для грабежа не слезать» [6]. А також: «На постах и проходах через деревни и

местечки обывателям ни малейших обид не чинить и безденежно ничего не брать» [3]. «С обывателями в окружности вашей наблюдать ласковость подтверждаю...» [4].

Природно, що в такому короткому огляді немає можливості висвітлити всі аспекти проблеми, але наведені спостереження вказують на перспективність дослідження цієї важливої та актуальної, у тому числі для використання в сучасному виховному процесі, теми.

Джерела та література

1. Из журнала военных действий. Об участии А. В. Суворова в штурме Гольнова // А. В. Суворов. Документы. — М., 1949. — Т. 1. — С. 66.
2. Из реляции П. А. Румянцева Петру III о производстве А. В. Суворова в полковники // А. В. Суворов. Документы. — М., 1949. — Т. 1. — С. 71.
3. Наставление А. В. Суворова простым командирам // А. В. Суворов. Документы. — М., 1949. — Т.1. — С. 274.
4. Ордер А. В. Суворова М. Лангу о немедленном выступлении в Кельц и недопущении конфедератов в Сандомирское воеводство // А. В. Суворов. Документы. — М., 1949. — Т.1. — С. 472.
5. Письмо А. В. Суворова И. И. Веймарну о наступлении на Литву // А. В. Суворов. Документы. — М., 1949. — Т.1. — С. 426–428.
6. Приказ А. В. Суворова на все посты с запрещением обижать местное население // А. В. Суворов. Документы. — М., 1949. — Т. 1. — С. 270.
7. Приказ А. В. Суворова о запрещении остановки войск на панских дворах // А. В. Суворов. Документы. — М., 1949. — Т. 1. — С. 263.
8. Рапорт А. В. Суворова А. И. Бибикову об ответе на письма, полученные от Шуази // А. В. Суворов. Документы. — М., 1949. — Т. 1. — С. 534.
9. Рапорт А. В. Суворова И. И. Веймарну о бое при Орехове // А. В. Суворов. Документы. — М., 1949. — Т.1. — С. 177.
10. Рапорт А. В. Суворова И. И. Веймарну о вступлении в Люблин и результатах сражения под Влдовой // А. В. Суворов. Документы. — М., 1949. — Т. 1. — С. 182.
11. Рапорт А. В. Суворова И. И. Веймарну о присланных для отправки в Полонное 14 арестованных и об отношении к ним // А. В. Суворов. Документы. — М., 1949. — Т. 1. — С. 193.

ABOUT SUVOROVSKY PRINCIPLES OF EDUCATION

This article analyzes the principles of education and training, which A. V. Suvorov attached great importance. Particular attention is given to education by establishing the qualities required for a full human life and society in general, as well as the formation of the qualities of a warrior.

Key words: A. V. Suvorov, education, warrior, personality.

Н. А. Петрова

О СУВОРОВСКИХ ПРИНЦИПАХ ВОСПИТАНИЯ

Статья посвящена анализу принципов воспитания и обучения, которым А. В. Суворов придавал большое значение. Особенное внимание уделено воспитанию посредством формирования качеств, необходимых для полноценной жизнедеятельности человека и общества в целом, а также формированию качеств воина.

Ключевые слова: А. В. Суворов, воспитание, воин, личность.

УДК 94(470+571):355.1001.73«1993/1996»

М. П. Сухушин

ЕВОЛЮЦІЯ РЕФОРМИ ЗБРОЙНИХ СИЛ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ 1993–1996 РР.: ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ

Розглядається вплив внутрішньополітичних чинників на військове будівництво в Російській Федерації в 1993–1996 рр. Показані підходи до реформування армії державних структур і окремих політиків. З'ясований механізм прийняття рішень щодо реформи Збройних сил країни.

Ключові слова: військова реформа, Верховна Рада, президент, Міністерство оборони.

Дослідження військової реформи в Російській Федерації (РФ) досить важливе з точки зору визначення результатів проведення суспільних реформ в кризових умовах. Співставлен-

ня російського варіанту трансформації Збройних Сил (ЗС) з українським дозволить уникнути ряду негативних моментів, які проявились під час перебудови армії Росії. Тим паче, що і російська, і українська нові армії вийшли із радянських Збройних Сил. Питання про вплив внутрішньополітичних чинників на розвиток Збройних Сил РФ в 1993–1996 рр., незважаючи на його наочність, практично не вивчене в літературі. В історіографії присутні констатації фактів зв'язку воєнної політики Росії на даному етапі із соціальними аспектами, але конкретний механізм його не розглядався. Метою роботи автор ставить дослідження факторів впливу внутрішньополітичних чинників на військове будівництво в РФ в 1993–1996 рр.

Одним із найважливіших наслідків подій 21 вересня — 4 жовтня для Збройних Сил після розпуску Верховної Ради РФ був перерозподіл повноважень з питань воєнної політики між президентом і законодавчим органом на користь президента. Відповідно, конкретні концепції та заходи розбудови ЗС відпрацьовувались головним чином вже в Міністерстві оборони (МО). 2 листопада 1993 р. президент РФ Б. М. Єльцин затвердив своїм указом запропонований Радою безпеки РФ документ «Основні положення воєнної доктрини Російської Федерації» [3]. Доктрина достатньо виразно визначила три основні завдання Збройних Сил Росії: ефективне стримування загрози ядерного нападу на Росію і країни СНД, стримування загрози широкомасштабного воєнного нападу на Росію і країни СНД, можливість ведення локальних війн і миротворчих операцій в межах колишнього Радянського Союзу [4, 64–65]. Показово, що після розстрілу танками і силового захоплення будинку Верховної Ради була значно розширена і більш чітко визначена сфера застосування армії. ЗС та інші війська могли бути задіяні для припинення «будь-якого протиправного озброєного насильства ... в межах території Російської Федерації, які загрожують її життєво важливим інтересам» [5, 36]. Симптоматично, що в закон «Про оборону» поправок не внесли і виникла колізія, коли існують два підходи, що не співпадають, до питання про призначення армії [5, 36, 40]. Слідом за тим виправлення у потрібному напрямку зазнали документи, раніше вже прийняті Верховною Радою. Нова редакція закону «Про оборону» була прийнята 24 грудня 1993 р. Закон надавав прези-

денту РФ надзвичайно широкі прерогативи у військовій сфері. Більша частина їх раніше була прерогативою Верховної Ради. Отож, виявились значно звуженими у порівнянні з 1992 р. повноваження Федерального зібрання (колишні Верховна Рада і Державна дума). Тепер воно тільки розглядало витрати на оборону і питання можливості використання ЗС Росії за межами її території [11, 35]. Із закону «Про воєнні обов'язки і військову службу» вилучили положення, що пов'язувались із верховенством Верховної Ради у воєнних питаннях. Так, якщо раніше призначення генералів на посади та присвоєння генеральських звань проводилось президентом після проходження ними комітетів Верховної Ради, то тепер це право повністю перейшло до президента. Зовсім була вилучена стаття 9 про призупинку проходження військової служби у випадку обрання військовослужбовця народним депутатом [12, 59–61].

Змінились і відносини між МО і парламентом. В нових умовах урядовці значно простіше добивались своїх цілей. Чеченські події стали наслідком, в тому числі, і тих змін у військовому законодавстві, що відбулись після жовтня 1993 р. Нова редакція закону «Про оборону» дозволила президенту і уряду задіяти армію у військовій компанії в Чечні (1994–1996 рр.). Величезні кошти, які пішли на війну, зірвали будь-які намагання покращити становище армії. Про втрати позицій в процесі реформування армії експерти почали говорити вже під час конфлікту [16, 184–198]. Іншу позицію займали військові. Вони достатньо оптимістично сприймали ситуацію в армії. В статті під красномовною назвою «Військова реформа як дзеркало російської економіки», опублікованій в «Красной звезде» в лютому 1996 р., підтверджувалась генеральна трьохетапна лінія МО щодо будівництва ЗС, викладена П. С. Грачовим на травневій нараді 1992 р. І робився висновок: «Якщо враховувати фінансовий голод, війну в Чечні, то можна тільки дивуватись: як багато зроблено?» [8, 24 лютого]. Проте вже невдовзі реалії військового життя поставили під сумнів подібні вислови керівників ЗС. Про це свідчить пакет документів, прийнятих в травні 1996 р. Першим з'явились підписані 16 травня 1996 р. укази президента РФ «Про порядок спрямування військовослужбовців строкової служби за призовом для виконання завдань в умовах озброєних конфліктів і для участі в бойових діях» і

«Про перехід до комплектування посад рядового і сержантського складу Збройних Сил і інших військ Російської Федерації на професійній основі» [8, 18 мая]. Перший визначав участь в бойових діях військовослужбовців виключно на добровільній основі і перевод всіх частин, що виконують завдання в умовах озброєних конфліктів, на контрактну систему комплектування. Згідно другого указу, ЗС та інші війська РФ переводились на комплектування посад рядового і сержантського складу на основі добровільного прийому громадян на військову службу за контрактом. Слідом за указами Б. М. Єльцин звернувся з листом до особового складу ЗС, в якому вказав основні напрямки подальшого їх будівництва: «Ми чітко розуміємо, що військова реформа і військове будівництво — загальнодержавне завдання. Головна мета військової реформи є створення професійної армії, що користується народною підтримкою, авторитетом і пошаною, армії, що забезпечена всім необхідним, добре навченої, готової до виконання свого обов'язку» [8, 25 мая].

Більш розширену програму подальшого реформування армії президент Б. М. Єльцин розкрив в своєму виступі перед керівним складом ЗС РФ 31 травня. І, нарешті, вирішальним кроком у військовій реформі на тому етапі стала нова редакція закону РФ «Про оборону», підписана президентом того ж дня [8, 1 июня]. Закон увібрав у себе попередні травневі 1996 р. укази президента, задекларував закінчення перебудови оборонно-промислового комплексу, реалізацію заходів соціального забезпечення військовослужбовців, поліпшення системи військової освіти. Однак конкретних кроків виявилось небагато: зростання ролі Генерального Штабу (ГШ) як органу оперативного керівництва ЗС, запровадження положення про перепідпорядкування усіх військових формувань під час збройної боротьби під одне командування тощо. Але травневі укази вже невдовзі почали критикуватись навіть військовими. Одним з перших указ про перехід армії з 2000 р. повністю на професійну основу піддав критиці новий міністр оборони І. М. Родіонов [1, 499]. І згодом, після звільнення І. М. Родіонова, військові вчені продовжили критику указу, вказавши, що існуючі контракти є такими тільки за назвою, а не за суттю, а сам указ потрібно розглядати лише як постановку довготермінового завдання [15, 8–9].

Після цього остаточне прийняття рішень щодо питань військового будівництва, реформування ЗС РФ формально повністю перейшло до створеної в липні 1996 р. Ради оборони Російської Федерації [14], секретарем якої став Ю. М. Батурич, людина із близького оточення президента. Процесуально Рада оборони повинна була затверджувати документи відносно воєнної реформи, а готувало їх МО. Однак історія 1997 р. з прийняттям концепції реформи показала, що провідну роль відігравали президент та його оточення. Проект реформи готували міністр оборони І. М. Родіонов і начальник ГШ В. Самсонов. Проект суттєво відрізнявся від підходів старого міністра П. С. Грачова, якій видавав за військову реформу об'єктивно необхідне скорочення армії. І. М. Родіонов пропонував реформування армії як складову частину перебудови всієї системи оборони держави — від свідомості людей до воєнної доктрини. Чинників Ради оборони не влаштувало небажання МО відмовитись від проведення військової реформи за рахунок самої армії, в чому вони і звинувачували керівництво МО. В результаті, замість обговорення проекту військової реформи на засіданні Ради оборони 22 травня 1997 р., президент Б. М. Єльцин, не забажавши навіть вислухати доповідь, відправив у відставку міністра оборони і призначив на цю посаду І. Д. Сергєєва. Новий проект реформи знову готували військові: група офіцерів під керівництвом генерал-полковника В. Манілова, який зробив стрімку кар'єру від співробітника «Красной звезды» до заступника начальника ГШ [2, 120–128]. Паралельний проект концепцій військової реформи, що був підготовлений до початку липня 1997 р. групою експертів Державної думи РФ на чолі з А. Г. Арбатовим, яка передбачала комплекс широких заходів у різних сферах суспільства, був залишений без уваги.

Надзвичайно симптоматичною була процедура прийняття рішень з військової реформи. По-перше, воно супроводжувалось масштабною пропагандою реформи в «Красной звезде» в червні — липні 1997 р. По-друге, рішення про реформу приймалось в кулуарній обстановці — навіть для комітету Думи з оборони сутність обговорення проекту залишалась закритою.

Отож, попри будь-які заяви, проект реформування армії готувався самими військовими. Як підкреслив І. Д. Сергєєв, «хто ще, окрім нас, це може зробити?» [6, 22 юля].

Однак 8 липня президент підписав два укази: «Про заходи щодо ліквідації заборгованості з виплат заробітної плати робітникам бюджетної сфери і грошового утримання військовослужбовцям і співробітникам органів внутрішніх справ Російської Федерації» та «Про деформування державних унітарних підприємств, що входять до складу органів будівництва і розквартирування військ Збройних Сил Російської Федерації» [9, 11 июля]. І вже зовсім несподівано 16 липня під час відпочинку президента в Шуйській Чупі, куди прибув В. С. Чорномірдин, був «обговорений і підписаний указ президента стосовно військової реформи» [9, 8 июля]. Цей указ «Про першочергові заходи з реформування Збройних Сил Російської Федерації і удосконалення їх структури» [13] передбачав скорочення військ на 500 тисяч до 1999 р., об'єднання та перейменування двох родів ЗС, перейменування управління головнокомандуючого Сухопутних військ на головне управління Сухопутних військ, надання воєнним округам статусу оперативного-стратегічного командування ЗС на відповідних стратегічних напрямках та фінансове забезпечення за рахунок приватизації.

Неефективність запропонованих заходів образно змалював спеціаліст в області менеджменту М. Кругов, який показав, що об'єднання військ Протиракетної оборони з Ракетними військами стратегічного призначення є типовим бюрократичним прийомом з метою «підживлення» одних військ, близьких до міністра оборони, за рахунок інших [10, 14]. В коментарі до указу президента секретар Ради оборони Ю. М. Батурич заявив, що обговорення цього указу не буде, а Рада розгляне дещо пізніше, коли буде готовий (дату визначить президент) проект повної концепції військового будівництва [9, 19 июля]. Секретар Ради визнав, що останнього варіанту указу не бачив. Отож, треба поспішати, бо не прийняті воєнна доктрина, основи концепції воєнної безпеки, після чого і можливо проведення власне військової реформи. Проте ключовий, як вбачається, документ передбаченого реформування, указ «Про зміну порядку реалізації майна, яке звільняється, акціонування і приватизацію підприємств воєнної торгівлі» [9, 29 июля] президент підписав 23 липня 1997 р. Як заявив перший віце-прем'єр Б. Немцов, під указ підпадали торговельні підприємства, спортивні споруди, ремонтні організації, в тому числі 9300 магазинів, кафе,

підприємств побуту, 14 об'єднань. За його словами, всі вони збиткові і утримувати їх — абсурдна політика. А ось після приватизації 87 % отриманих коштів піде на виконання соціальних потреб армії [9, 25 юля]. А в пакеті з цим указом Б. М. Єльцин підписав ще указ «Про підготовку управлінських кадрів для організації народного господарства Російської Федерації» [9, 29 юля], згідно якого краща частина звільнених в запас офіцерів буде направлятись за кордон для перенавчання.

Російське суспільство неоднозначно сприйняло оголошену реформу. Це визнав сам президент у радіозверненні до громадян країни. За його словами, «деякі політики і деякі генерали ці укази сприйняли в штики» [23, 16 юля]. За логікою його промови головне невдоволення викликало скорочення армії. Однак вже в зверненні до російських військових, надрукованому в «Красной звезде» 30 липня, зазначалось, що Росія приступила «до реалізації ключових заходів з військової реформи» [9, 30 юля]. Зважаючи на те, що об'єднання, перейменування і чергове скорочення вже проходили в ЗС, головними заходами слід визнати приватизацію військового майна. Зважаючи на те, що намагання попередників І. Д. Сергєєва отримати кошти на проведення реформи зустрічали різке неприйняття президента, проведення армією будь-яких заходів за рахунок власних ресурсів зустріло схвалення з боку вищого керівництва. Недаремно Б. М. Єльцин подякував міністру оборони за енергійну роботу.

Разом із тим, не слід применшувати значення підписаного пакету документів. Вони вперше в історії нової Росії включили в назву головного президентського указу із усього пакету згадку «про реформування» ЗС РФ. Незважаючи на формальність запропонованих заходів, які більше походили на виправдання існування структур МО, відповідальних за реформування ЗС, президентські укази надавали певні підстави для подальших дій.

Починаючи з жовтня 1993 р., після остаточного розпуску Верховної Ради РФ до липня 1997 р. процес реформування ЗС характеризувався домінуванням президентських та урядових структур. Президент Б. М. Єльцин тяжів до вирішення проблем військового будівництва за рахунок коштів самих ЗС. Крім того, в самому вищому військовому керівництві також існувала

розбіжність відносно прийняття планів реформи: П. С. Граčov виступав за реформування ЗС, їх реструктуризацію, І. М. Родіонов — за загальну реформу оборонної сфери. Останній в своїх поглядах був ближче до підходів Верховної Ради, ніж до бачення реформування армії президентом РФ, Радою оборони та наступним міністром оборони І. Д. Сергеевим. Фактично подібне розмаїття ніщо інше, як різне бачення суті реформи. Тобто, за п'ять років влада і суспільство так і не спромоглися дійти єдності стосовно перетворень у військовій галузі. Остаточні рішення щодо військової реформи приймалися безпосередньо у вищих урядових колах та близькому оточенні президента Росії. Це визначило характер самої реформи, реформи зверху (в інтересах вищого політичного керівництва, військового командування та урядової бюрократії). Якщо найбільш активно питаннями військової реформи у 1992–1993 рр. займалися Верховна Рада та Міністерство оборони, то у 1994–1996 рр. — комісія з оборонної безпеки Ради безпеки РФ та Міністерство оборони, у 1996–1997 рр. — Рада оборони РФ та Міністерство оборони.

Та, незважаючи на значні кошти, що вкладались в будівництво ЗС, в 1992–1997 рр. армія поступово втрачала технічні, фінансові та ідеологічні засади існування, престиж в суспільстві та перспективи на майбутнє, а намагання поспіхом вирішити ряд окремих питань військового будівництва не мали успіху.

Джерела та література

1. Баранец В. Ельцин и его генералы. Записки полковника генштаба. — М.: Совершенно секретно, 1998. — 544 с.
2. Военная доктрина Российской Федерации. — М., 2004. — 32 с.
3. Военная реформа: оценка угроз национальной безопасности России / под общей ред. Г. А. Зюганова. — М.: РАУ-университет, 1997. — 87 с.
4. Ефимов Н. Армия, общество, реформы // Свободная мысль. — 1995. — № 9. — С. 32–43.
5. Известия. — 1997.
6. Красная звезда. — 1995.
7. Красная звезда. — 1996.
8. Красная звезда. — 1997.
9. Кругов М. Тайны военной реформы. Заметки менеджера. — М.: ДеКА, 1998. — 110 с.
10. Об обороне. Закон Российской Федерации // Социальная защита военнослужащих и сотрудников правоохранительных органов. — М.: Обозреватель, 1995. — С. 34–43.

11. О воинской обязанности и воинской службе. Закон Российской Федерации // Социальная защита военнослужащих и сотрудников правоохранительных органов России. — М.: Обозреватель, 1995. — С. 44–67.
12. О первоочередных мерах по реформированию Вооруженных Сил Российской Федерации и совершенствованию их структуры. Указ президента Российской Федерации // Красная звезда. — 1997. — 19 июля.
13. О Совете обороны Российской Федерации. Указ президента Российской Федерации 25 июля 1996 г. // Собрание законодательства Российской Федерации. — 1996. — № 31. — Ст. 3699. — С. 7581–7687.
14. Плотников В. А. Реформа армии: проблемы комплектования // Военная мысль. — 1998. — № 1. — С. 8–10.
15. Российские Вооруженные Силы в чеченском конфликте. Анализ, итоги, выводы. — Париж-М., 1995. — 210 с.

M. P. Sukhushyn

EVOLUTION OF THE REFORM OF THE ARMED FORCES OF THE RUSSIAN FEDERATION 1993–1996: POLITICAL ASPECT

Analyzed the influence of domestic factors on military construction in the Russian Federation in 1993–1996 years. Showing approaches to reforming the army of state structures and individual politicians. A mechanism of decision-making on the reform of the armed forces.

Key words: *Military reform, the Supreme Council, the President, the Ministry of Defence.*

M. П. Сухушин

ЭВОЛЮЦИЯ РЕФОРМЫ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ 1993–1996 ГГ.: ПОЛИТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Проанализировано влияние внутриполитических факторов на военное строительство в Российской Федерации в 1993–1996 гг. Показаны подходы к реформированию армии государственных структур и отдельных политиков. Выявлен механизм принятия решений относительно реформирования вооруженных сил страны.

Ключевые слова: *военная реформа, Верховный Совет, президент, Министерство обороны.*

Розділ IV
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО
ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 94(477.74):929Голубович» 1916/1917»

Т. С. Вінцовський

**ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
ВСЕВОЛОДА ГОЛУБОВИЧА В ОДЕСІ
(до біографії прем'єр-міністра УНР)**

В. Голубович — другий прем'єр-міністр УНР — як політик проходив становлення, у тому числі, в Одесі. У причорноморському місті він був лідером місцевого осередку УПСР, представляв місцевий партійний осередок на загальноукраїнських та регіональних форумах, обирався до міської думи, був включений у списки на виборах до Установчих зборів.

Ключові слова: революція, Одеса, українські есери, національний з'їзд, УНР.

З-поміж тисяч наукових та публіцистичних праць, написаних за останні майже сотню років, які об'єктом дослідження мали події Української національної революції 1917–1921 рр., ми не знайдемо значної кількості творів, не кажучи вже про ґрунтовні монографічні видання, присвячених громадсько-політичній діяльності Всеволода Голубовича. Навіть попри те, що він став за Центральної Ради другим прем'єр-міністром Української Народної Республіки, на певному етапі очолював державну делегацію на переговорах з країнами Четверного союзу в Брест-Литовську, став одним з каталізаторів агресивних дій вищого німецького командування в Україні проти Центральної Ради у квітні 1918 р., викликав непідробний інтерес з боку більшовицької влади, що для нього закінчувалося арештами, помилуванням й врешті-решт трагічним життєвим фіналом.

Варто підкреслити, що безпосередньо до міністерської кар'єри В. Голубович працював в Одесі і не просто викону-

вав свої професійні інженерні обов'язки, а займався активною політичною діяльністю. Разом з тим достатньої кількості джерел, не кажучи вже про наукові публікації з одеського періоду життя, під рукою дослідників немає, що автоматично ускладнює вивчення цієї доби в долі В. Голубовича й формує навколо нього ореол таємничості, у багатьох випадках невідзначеності. Промовистий факт — В. Винниченко у своїх знаменитих спогадах «Відродження нації» жодним реченням не характеризував особисті чи ділові якості свого наступника на посаді прем'єра. Набагато більше ми знаємо про другу половину його життя, яка розпочалася з січня 1918 року, тобто з моменту призначення керівником виконавчої гілки влади в країні. Й все ж таки спробуємо відновити хоча б частково непростий шлях до вершин вітчизняного політикуму. Отже, перед нами стоять наступні дослідницькі завдання: встановити час його переїзду до Одеси, з'ясувати конкретні заходи, дії, запропоновані рішення в межах партійного будівництва, визначити його роль в загальноміських/регіональних перипетіях політичної боротьби.

Але реконструкція його одеської політичної біографії неможлива без повернення до витоків, вивчення обставин формування його особистості та світоглядних орієнтирів, стислого викладу звивистих життєвих стежин в умовах формування комуністичної диктатури, хоча б в загальних рисах. Народився Всеволод у селі Молдавка Балтського повіту Подільської губернії (тепер село Молдовка Голованівського району Кіровоградської області) в 1885 році у сім'ї священника Олександра та Ірини Голубовичів, у яких були ще дві доньки Зінаїда й Тетяна [22, с. 296]. Вкрай цікаві й цінні для реконструкції початкового етапу життя спогади про родину Голубовичів залишила перша дружина Всеволода Тетяна Кардиналовська, донька фронтового генерала, який воював під час Першої світової війни. Через неї дізнаємося, що його батько мав парафію в місті Тульчині й у зрілому віці осліп, що не зашкодило надалі правити службу Божу, яку любив понад усе. У їхній родині панувала внутрішня гармонія попри скромне матеріальне становище [15, с. 58]. Суперечливі дані маємо про освітянську підготовку молодого людини. У розвідці київського дослідника Д. Табачника йдеться про наступне: «Сім'я була зовсім неба-

гатою, але батько, скромний сільський священик, зробив усе, щоб син здобув належну освіту. В. О. Голубович не схотів іти батьковим шляхом — вступати до духовної семінарії. Тому по закінченні реального училища він стає студентом Київського політехнічного інституту, в якому набуває спеціальності інженерів шляхів сполучення». І далі: «За деякими відгуками, В. О. Голубович був досить талановитим інженером і мав добру професійну перспективу. Проте його більше цікавила політика, і він їй присвятив усю свою подальшу діяльність» [23, с. 89]. Маємо під рукою й характеристику В. Голубовича-студента, яку залишив його родич Олександр Кохановський: «...був молодого, інтелігентною людиною, мав почуття гумору і велику силу волі, що надавало йому можливість захочувати інших, зробити все, щоб люди йшли за ним. Його висока духовність, начитаність і любов до літератури помітно відрізняли його у колі його студентських друзів» [22, с. 295].

Але він все ж таки вступив до духовної семінарії, бо міг навчатися як син священика безкоштовно, і закінчив її блискуче. Й тільки потім у 1915 році — шляхове відділення Київського політехнічного інституту. Адже Всеволода змалку приваблювала професія інженера. Крім цього, навчаючись у семінарії, він розчарувався у певних аспектах релігійності, зберігши глибоку духовність. Наприклад, семінарист полюбляв літературу, особливо захоплювався творчістю Джека Лондона та Ігоря Сіверянина. Цікавий факт, у семінарії його наставником був В. Чехівський, майбутній колега В. Голубовича у політичній боротьбі в Одесі у період Центральної Ради [2, с. 6; 15, с. 58, 60, 61]. Політичну діяльність розпочав у 18-річному віці, ставши членом Революційної української партії. Після її розпаду в 1912 році приєднався до київської групи Української партії соціалістів-революціонерів (есерів), яка ще проходила процес становлення. Паралельно працював за спеціальністю інженером на залізниці «Південно-Західного краю» Російської імперії, помічником начальника станції Куп'янськ. У 1916 — вересні 1917 рр. працював в Одеському управлінні залізниці, виконував обов'язки начальника відділення водних, шосейних та ґрунтових шляхів Румунського фронту, з платнею 1500 руб. Начебто вже тоді мріяв про незалежну Україну, як до речі й тесть, але той у таку реальність не вірив, принаймні до 1917 року [12, с. 150; 15,

с. 60; 22, с. 299]. Мабуть, саме тоді переїхав на помешкання до приморського міста.

Переїхавши до Одеси, він став членом української громади, лідером місцевого комітету Української партії соціалістів-революціонерів, організатором партійного осередку на Одеському залізничному вузлі. На I-му партійному з'їзді, що проходив у Києві 4–5 квітня 1917 року, він не увійшов до складу Центрального Комітету [1, с. 505]. За словами деяких дослідників, на II-му Всеукраїнському з'їзді УПСР В. Голубович був обраний до складу Центрального Комітету партії [4, с. 83; 2, с. 7], але про ці сторінки його діяльності в нас даних на сьогодні обмаль. Щоправда, за даними партійної преси на II-му з'їзді, коли затверджувалися програма і статут есерів та постійний склад ЦК, В. Голубовича не тільки не обрали до керівництва УПСР, а й навіть від Одеси був присутній один Семен Лимар, який і став членом Центрального Комітету [3, 12 серпня]. Тільки на III-му з'їзді (21–24 листопада 1917 р.) його обирають до складу ЦК УПСР [1, с. 505].

Але повернемося до початку року. Відомо, що від імені одеситів-українців як член Українського керівничого комітету Всеволод Голубович виступав на численних заходах, що наповнили місто одразу після повалення царизму. Так, 19 березня відбулося одне з перших українських віче у причорноморському місті, на яке зібралося більше 700 городян. Збори відкрив авторитетний діяч В. Чехівський. З доповідями виступили голова Українського керівничого комітету С. Шелухин, матрос В. Пилишенко, представниця курсисток Шаровська та інші. З-поміж них доповідачем був і В. Голубович, який зосередився на теоретичних аспектах автономії та федерації. Він заявив, що існує автономія національно-крайова, якої якраз домагаються ті сили, що він представляє. Бо вона забезпечує кращий економічний та національно-культурний розвиток, в тому числі для етнічних меншин [24, № 2; 18, 20 марта]. Пізніше він ще неодноразово повертався до окресленої тематики, виступаючи на різних зібраннях, як, наприклад, 14 травня на організаційних заходах зі створення «Гуртка поштово-телеграфних служачих» [24, № 6]. Як і лідери Центральної Ради, він висловлював переконання, що українська держава має бути відроджена саме на принципах федералізму, з широкими повноваженнями

у вирішенні внутрішньополітичних й внутрішньоекономічних питань. У квітні 1917 року він звертався до Тимчасового уряду з вимогою територіальної автономії України. В деяких публікаціях стверджується, що також був членом Одеської ради робітничих і солдатських депутатів [17, с. 27]. Втім, відомі нам джерела це не підтверджують.

У наступні місяці за джерелами, насамперед періодичною пресою, в якій фіксувалися різноманітні резонансні заходи того часу, участь В. Голубовича у формуванні чи діяльності Херсонської української губернської ради, «Української Хати», українізації війська чи іншого простежується доволі поверхово. На рубежі травня-червня лідер місцевого осередку УПСР, поряд з такими авторитетними постаттями, як С. Шелухин, В. Боровик та І. Луценко, увійшов до комісії від Українського керівничого комітету задля встановлення тісніших стосунків і організації спільних акцій з Польським виконавчим й Молдавським комітетами [24, № 6].

Навіть під час роботи українського Херсонського губернського національного з'їзду, що проходив в Одесі наприкінці червня 1917 року, президія складалася без одного з лідерів місцевих українських есерів. Натомість її склали В. Чехівський, І. Луценко, С. Шелухин, З. Висоцький, І. Гаврилук, М. Левитський та інші відомі постаті в Одесі та губернії. До речі, від УПСР виступив з привітальним словом І. Гаврилук [18, 29 июня]. Зато В. Голубовича по партійній квоті обрали до складу виконавчого комітету Херсонської української губернської ради [24, № 12], з квітня головної організаційної інституції Центральної Ради в даному краї. Але місцева періодична преса повідомляла, що керівник одеського осередку УПСР не просто став учасником форуму, але й виголосив доповідь із земельного питання. Вона була побудована за принципом визначення головних партійних програмних гасел у зазначеній царині: запровадити в життя роботу земельних комітетів, земля є власністю тих, хто її обробляє, скасовується наймитування, казенна, удільна, монастирська земля разом з надрами, лісами й водоймищами переходить у власність держави тощо. А саме аграрне питання В. Голубович потрактував як ключове в революції, відтак у досягненні добробуту для народу [24, № 11].

Мабуть, все ж таки в цей час Всеволод Голубович частіше був пов'язаний зі справами у Центральній Раді, аніж в Одесі. Не виключено, що здійснював консультації з новопризначеним главою уряду України В. Винниченком щодо можливості поповнити склад Генерального секретаріату. Це засвідчують наступні події. Після формування першого складу уряду, з 15 липня В. Голубовича як фахівця високого рівня призначають на посаду генерального секретаря шляхів сполучення, де працював до затвердження 21 серпня нового складу Генерального секретаріату. Звертаємо увагу, що призначення співпало з початком роботи партійного з'їзду, про що йшлося вище. І це може стати поясненням, чому його не згадували серед учасників форуму. А вже з 1 листопада 1917 року він генеральний секретар торгівлі й промисловості. Паралельно з червня 1917 р. по квітень 1918 р. Всеволод Олександрович, разом з іншим одеситом І. Луценком, був членом Малої Ради спочатку виконавчого, а з 15 червня — дорадчого органу Центральної Ради [4, с. 231, 234, 235].

Зосередившись на загальнодержавних справах, В. Голубович не залишає Одесу остаточно, будучи й надалі одним з найавторитетніших представників української громади міста й регіону. Починаючи з липня, паралельно з урядовими справами, він продовжує виконувати різноманітні доручення в одеській громаді та партії українських есерів. Так, генеральний секретар зголосився читати лекції з земельного питання і програм політичних партій на місячних курсах українознавства для вчителів [24, № 8]. В серпні 1917 р. у місті були проведені позачергові вибори до органів місцевого самоврядування, які проходили за новою схемою — вільні, загальні, прямі — й засвідчили, що українські партії набрали більшої ваги. Український соціалістичний блок, що сформувався з УПСР і УСДРП й складався з 51 людини, посів 5-е місце, делегувавши до міської думи п'ятьох перших за списком кандидатів у гласні: М. Гордієвського, В. Чехівського, В. Голубовича, М. Кравченка і Г. Осмоловського [9, арк. 3]. За цей список віддали свої голоси 7764 (3,76 %) одесити з 206570, що прийшли голосувати [13, 4 августа, 10 августа]. Окрім цього, Всеволода Олександровича поряд з Б. Кондратьєвим (від Партії Народної Свободи), Г. Лур'є (меншовиків), Я. Захаржевським

(Польської соціалістичної робітничої спілки), М. Мишкіним (об'єднаної Єврейської соціалістичної робітничої партії) обрали заступником голови міської думи І. Лордкіпанідзе [6, арк. 1, 3]. Українська фракція на першому засіданні 23 серпня до-ручила привітати новообраний склад думи українською мовою [7, арк. 1].

Наприкінці літа В. Голубович, разом з В. Чехівським, відвідав у губернському центрі Херсонський селянський губернський з'їзд [21, с. 71], після чого його сліди в Одесі знову губляться. Під час роботи такого помітного форуму, як II-й український Херсонський губернський національний з'їзд, який проходив 24–27 жовтня, В. Голубович не був помічений серед членів президії або рядових учасників. Правда, у переліку гласних Одеської міської думи від 7 листопада він продовжував фігу-рувати за домашньою адресою — вул. Жуковського, 38 [10, арк. 75; 19, 25–26 октября; 20, 26 жовтня, 4 листопада; 5, арк. 1]. Його, разом з іншими відомими одеситами-однопартійцями Михайлом Гордієвським й Ільком Гаврилюком, потім ще обра-ли депутатом Всеросійських Установчих зборів від Херсонської губернії по списку № 4 (губернська рада селянських депута-тів, російських та українських есерів, єврейська соціалістична робітнича партія), де він посів третій рядок як діючий голова Одеського комітету УПСР. А серед усіх українських есерів, за-тверджених кандидатами до Установчих зборів, В. Голубович став 19-м [4, с. 228; 3, 10 листопада].

Але все-таки Всеволод Олександрович змушений був зосе-редитись на основній роботі в уряді, тому зв'язки з Одесою залишаються спорадичними. У другій половині року в Києві він одружується з Тетяною Кардиналовською, молодшою від чоловіка на 13 років. Вінчання відбулося в церкві Київського кадетського корпусу. На весіллі з перших осіб держави були присутні М. Грушевський та С. Петлюра [2, с. 21; 15, с. 61]. За оцінкою австралійського дослідника, одруження з Т. Кардина-ловською посприяло В. Голубовичу поєднати свої багаторічні інтелектуальні нагромадження з капіталом її рідні, відтак по-силити вплив на громадсько-політичне життя [22, с. 301]. Од-нак сам шлюб виявився невдалим.

Працюючи у столиці, В. Голубович вважався фахівцем з одеських питань й загалом півдня держави. 27 листопада на

засіданні Генерального секретаріату розглядалося питання про флот. Командувач Чорноморським флотом О. Немітц через свого представника Спаде запропонував українському уряду реформувати військову частину флоту. Для вирішення цього та інших питань О. Немітц запропонував зустрітися з представником Генерального секретаріату в Одесі, куди він обіцяв приїхати з делегацією від революційного комітету. Уряд визнав бажаним українізувати Чорноморський флот, створити окреме морське секретарство й доручив В. Голубовичу негайно виїхати до Одеси на вказану зустріч [1, с. 303].

Наукова література чи джерела не дають ствердної відповіді про зустріч останнього з О. Немітцем, але так трапилося, що державний чиновник потрапив у саму гуцу кривавих подій, що розгорталися в Одесі 30 листопада — 2 грудня, про які потім звітував у Києві.

Третього грудня 1917 р. на засіданні виконавчого комітету Одеської ради робітничих депутатів В. Голубович зробив доповідь про суть політики Центральної Ради. Доповідач наголошував на тому, що Рада представляє собою українські ради солдатських, робітничих і селянських депутатів, а це гарантує їй демократичний характер (і ототожнює її з іншими радами, в тому числі тією, де проходила бесіда. — *Т. В.*). Отже, вона немає намірів у своїй політиці здійснювати тиск на будь-кого й вважає, що Одеса повинна отримати право на самовизначення, форму якого має встановити саме населення міста, за попередньою узгодженістю з Києвом [8, арк. 69]. Припускаємо, саме під час відрядження до Одеси він написав заяву з проханням звільнити його від обов'язків гласного міської думи. Адже 6 грудня вона розглянула й задовольнила клопотання В. Голубовича, увівши до складу самоврядного органу наступного за списком Сергія Трохимовича Саченка [7, арк. 54].

Втім, головною мірою інтерес українських міністрів до Одеси вимальовувався крізь призму загальної оцінки ситуації. За результатами поїздки В. Голубович 7 грудня на засіданні Генерального секретаріату зробив дві доповіді. Одна з них торкалася організації нового органу влади в межах Херсонської губернії — губернського секретаріату на чолі з губернським комісаром Херсонщини, що не знайшло свого продовження через бажання Києва змінити систему управління регіонами.

Більш резонансною стала друга доповідь, яка вийшла за межі оцінки протистояння 30 листопада — 2 грудня. У нас немає точних даних, скільки часу В. Голубович перебував в Одесі, але відсутність його на засіданнях уряду між 28 листопада і 7 грудня [25, с. 480–519] дають підстави вважати, що це тривало протягом декількох днів. Адже генеральний секретар торкнувся цілої низки проблем, які ми подаємо тезами: кількість жертв у ході перестрілки, вбивство братів Кангунів (керівників Червоної гвардії Одеси), Червона гвардія складається з хуліганів, гайдамаки — дисциплінована бойова одиниця, настрій багатьох одеських партійних осередків бойкотувати вибори до Українських Установчих зборів змінилися на бажання взяти у них участь, фінансова скрута в місті, на Румунському фронті помітно зменшився вплив більшовиків, слід розглянути питання про українізацію Чорноморського флоту, виникнення «Великоросійського віча», яке об'єднало різних за поглядами росіян — від чорносотенців до більшовиків, з метою утворити Великоросійську Республіку як частину Російської Федерації тощо [25, с. 520].

Виглядає наймовірним, що про усе зазначене він міг звітувати з чужих слів. Більше того, саме Всеволод Олександрович був одним з основних каналів інформації, яку отримував уряд з Одеси. А пізніші дослідники нерідко його очима дивилися на минуле.

Міркування урядовця вочевидь стали основою і для прийняття відповідного рішення Генерального секретаріату про можливість позитивного вирішення клопотання щодо «вільного міста». Адже у такий спосіб можна було посилити український вплив у Одесі [14, с. 289–290]. Відомо, що урядовець відвідував південний регіон ще й для обговорення питання про надання Одесі статусу «вільного міста». Після кривавих подій 30 листопада — 2 грудня, коли безуспішно більшовики намагалися взяти під контроль важливі об'єкти, така пропозиція мала широкий резонанс у середовищі як міщан, так і політиків. Ті заходилися консультуватися з Центральною Радою, яка не заперечувала, в цілому, надати такий статус. Після грудня 1917 року В. Голубович, скоріше за все, до Одеси вже не приїздив до кінця революції. Принаймні, як офіційна особа.

Зазначимо, ще до висвітлюваних подій урядовець критично оцінював можливість налагодити взаємовигідну співпрацю з

більшовиками. Під час відкриття III-го з'їзду УПСР 21 листопада В. Голубович зробив доповідь про поточний момент, у якій визначив два головних завдання на найближчий час — боротьба з ворогами українського народу і встановлення миру. Цим самим основним ворогом він вважав Раднарком Росії на чолі з В. Леніним, бо, за його словами, вони у реальній політиці нехтують правом народів на самовизначення [3, 30 листопада].

Від 18 січня 1918 року Всеволод Голубович голова Ради народних міністрів УНР і одночасно міністр закордонних справ. Очолював з 3-го по 20-е січня українську делегацію на переговорах у Брест-Литовську. Саме він передав представникам країн Четвертого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія) ноту українського уряду із заявою про незалежність Української Народної Республіки в міжнародних справах [4, с. 83].

Проте політика уряду В. Голубовича значною мірою привела до втрати впливу Центральної Ради у селянському середовищі, до різкого звуження її соціальної опори, загострення відносин з німецьким командуванням в Україні [4, с. 83]. Різко критично оцінював здібності нового керівника уряду представник конкуруючого табору Дмитро Дорошенко, цитату якого варто навести максимально повно: «...одна з найфатальніших фігур на українському політичному горизонті за всі роки від початку революції. В'ялий, флегматичний, ніякий державний муж і не промовець, — як він міг виплисти на поверхню життя, — це загадка, яку можна пояснити хіба тільки тим, що в часі революції бувають усякі несподіванки... Злі язики говорили, що М. С. Грушевський, котрий завжди любив мати покірних і слухняних помічників в усякому ділі, навмисне підшукав собі такого «прем'єра», щоб в усьому слухався його і служив лялькою...» [11, с. 213–214].

Голова Ради міністрів навесні 1918 р. неодноразово демонстрував незадоволення щодо німецької політики в Україні. Він заявляв, що німці не вміють, а може й не хочуть розібратися в українських справах, виступав проти головнокомандувача німецькими військами в УНР генерала Г. Айхгорна та інших офіцерів, бажаючи, щоб Берлін їх замінив. Отже, не дивно, що 28 червня 1918 року його заарештує німецька військова влада [27, с. 98, 252]. Разом з гетьманським судовим апаратом його та деяких інших міністрів було притягнуто до відповідальнос-

ті за організацію викрадення близького до німецьких урядових кіл київського банкіра А. Доброго й віддано до німецького військового суду. Обвинувачував військовий прокурор д-р Тройде. Захисту підсудний не мав, тому доля прем'єра була визначена задалегідь. В. Голубович визнав свою провину, за що отримав 2 роки ув'язнення. 26 липня німецький комендант генерал Вайке затвердив цей вирок суду й міністра було кинуте до Лук'янівської в'язниці де залишався до 16 грудня 1918 року [26, с. 41; 23, с. 116–117; 12, с. 150], тобто до повалення гетьманщини.

У період Директорії В. Голубович редагував партійні періодичні видання. Протягом 1919 р. заарештовувався ще двічі більшовицькою владою, а 24 березня ще й засуджений судовою владою УНР [4, с. 84]. У серпні 1920 року знову був ув'язнений більшовиками. У травні 1921 р. в УСРР проходив перший політичний процес над групою членів Української партії соціалістів-революціонерів на чолі з В. Голубовичем. Діаспорний історик Г. Костюк звернув увагу на те, що процес над есерами був потрібен владі для демонстрації ідейної перемоги. Тому головний обвинувачений В. Голубович незабаром отримав посаду інженера-будівельника у Вищій раді народного господарства, яку займав до 1931 року. За тогочасним курсом РКП(б) співробітництво колишніх діячів УНР з комуністичною владою було навіть бажаним [16, с. 231, 232]. Після п'ятого (?) арешту в 1931 р. у справі Українського Національного Центру назавжди потрапив у лабеті тоталітарного режиму, з яких вже не врятувався. 2 січня 1932 року колишній прем'єр був засуджений на десять років позбавлення волі у концтаборах. Пізніше термін скоротили до 6 років. Але 2 червня 1937 р. НКВС порушив клопотання перед президією ЦВК СРСР про продовження тюремного ув'язнення В. Голубовичу як особі, що може бути небезпечною радянській владі. Через місяць клопотання було задоволене, а адміністрацію Ярославської тюрми в Росії, де в суворій ізоляції утримувався політичний в'язень, сповістили про подовження терміну ще на 5 років. 16 травня 1939 року його серце зупинилося, як припускають, через насильницьку смерть [12, с. 150; 2, с. 52; 22, с. 304].

Таким драматизмом було наповнене майже усе життя Всеволода Голубовича. Одеський його період був короткочасним,

зато достатньо плідним. Він за декілька років, проведених на березі Чорного моря, зумів стати не тільки очевидним лідером в місцевому комітеті УПСР, але одним з очільників української громади міста, що дало можливість бути обраним гласним Одеської міської думи від блоку українських соціалістичних партій. Навіть переїхавши до Києва, він залишився своєрідним координатором українського уряду зі зв'язків з Одесою. І тільки згодом тісні контакти В. Голубовича з містом відходять у небуття.

Джерела та література

1. Бевз Т. А. Партія національних інтересів і соціальних перспектив (Політична історія УПСР). — К., 2008. — С. 505.
2. Болабольченко А. Всеволод Голубович і «Справа УПС-Р». — К., 1993. — С. 6.
3. Боротьба. — 1917. — 12 серпня.
4. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998. — С. 83.
5. Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 1.
6. ДАОО. — Ф. 16. — Оп. 123. — Спр. 1132. — Арк. 1, 3.
7. ДАОО. — Ф. 16. — Оп. 124 ч. 1. — Спр. 8774. — Арк. 1.
8. ДАОО. — Ф. Р-3829. — Оп. 1. — Спр. 87. — Арк. 69.
9. ДАОО. — Ф. Р-3829. — Оп. 1. — Спр. 110. — Арк. 3.
10. Державний архів Херсонської області. — Ф. Р-1099. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 75.
11. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). — К., 2007. — С. 213–214.
12. Енциклопедія історії України. — К., 2004. — Т.2. — С. 150.
13. Известия Совета рабочих депутатов и представителей Армии и Флота г. Одессы. — 1917. — 4 августа, 10 августа.
14. Історія Одеси / Під ред. В. Н. Станко. — Одеса, 2002. — С. 289–290.
15. Кардиналовская Т. Жизнь тому назад. Воспоминания. — СПб., 1996. — С. 58.
16. Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки). — К., 1995. — С. 231, 232.
17. Матвієнко В., Головченко В. Історія української дипломатії ХХ століття у постатях. — К., 2001. — С. 27.
18. Одесский листок. — 1917. — 20 марта.
19. Одесские новости. — 1917. — 25 октября, 26 октября.
20. Рідний курінь. — 1917. — 26 жовтня, 4 листопада.
21. Семененко О. Харків, Харків... (спогади емігранта) // Березіль. — 1991. — № 9. — С. 71.

22. Сербін С. Родовід Всеволода Голубовича // Книжкові колекції, рідкісні видання та рукописи в сучасному науково-інформаційному просторі. — Одеса, 2008. — С. 296.
23. Табачник Д. В. Українська дипломатія. Нариси історії. 1917–1990 рр. — К., 2006. — С. 89.
24. Українське Слово. — 1917. — № 2.
25. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — К., 1996. — Т.1. — С. 480–519.
26. Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. — Нью-Йорк, 1969. — Т.3. — С. 41.
27. Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 роках. Спомини і роздуми. — Торонто, 1971. — С. 98, 252.

T. S. Vintskovs'kyi

**SOCIO-POLITICAL ACTIVITY OF V. HOLUBOVYCH IN ODESA
(TO PRIME-MINISTER'S BIOGRAPHY OF UKRAINIAN NATIONAL REPUBLIK)**

V. Holubovych is the second prime-minister of UNR, who was growing as up politik as well in Odesa. He was a lider of lokal departament of UPSR here and represented local party comitee at alloverukrainian and regional forums. Also, he was elected to the city authority — Duma. He was one of the candidats in the election list to the Constitutional assambly

Key words: *revolution, Odesa, ukrainian esers, national assambly, UNR*

T. С. Винцковский

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВСЕВОЛОДА ГОЛУБОВИЧА В ОДЕССЕ (К БИОГРАФИИ ПРЕМЬЕР-МИНИСТРА УНР)

В. Голубович — второй премьер-министр УНР — как политик проходил становление, в том числе, в Одессе. В причерноморском городе он был руководителем местной ячейки УПСР, представлял местный партийный комитет на общеукраинских і региональных форумах, избирался гласным городской думы, был включен в списки на выборы в Учредительное собрание.

Ключевые слова: *революция, Одесса, украинские эсэры, национальный съезд, УНР.*

**КОМІТЕТ ПАРТІЇ «НАРОДНОЇ СВОБОДИ»
В ОДЕСІ. ЖОВТЕНЬ 1905 — КВІТЕНЬ 1906 рр.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ «ОДЕССКИЙ ЛИСТОК»)**

За матеріалами газети було розглянуто виникнення та діяльність комітету партії конституційних демократів в місті Одеса, соціальний та професійний склад.

Ключові слова: партія, кадет, вибори, Дума.

Серед джерел, що мають наукове значення для вивчення діяльності людини, соціально-економічних, політичних й побутових умов її життя, особливу цінність представляють статті, замітки та інші матеріали в періодичній пресі.

Для висвітлення перебігу подій революції в період її вищого підйому, тобто восени-взимку 1905 р., та її спаду на місцях дослідники недостатньо використовували матеріали, які друкувались «по гарячих слідах» на сторінках газет та журналів, в нашому разі — одеських. Це визначило мету та завдання даної статті — розглянути повідомлення місцевої ліберально-демократичної газети «Одесский листок» про створення в Одесі комітету партії конституційних демократів, соціальний склад, чисельність та діяльність однієї з провідних центристських партій тогочасної Росії. Хронологічні рамки нашого дослідження — жовтень 1905 р. — квітень 1906 р.

Газетні публікації є своєрідним і багатоплановим джерелом. Для історика особливий інтерес представляє не тільки детальний опис того, що відбувалося, але й суб'єктивне трактування матеріалу авторами, їх інтерпретація, яка дозволяє простежити основні напрямки ідейної, суспільно-політичної думки, а також існуючу систему цінностей і моральних принципів досліджуваної особистості й епохи.

Особливе звучання набувають джерела, що відносяться до рубежу ХІХ–ХХ ст., коли все повсякденне життя відбивається в газетах [5, с. 138].

З цього приводу зокрема історик О. О. Корнілов писав про періодичну пресу як джерело, що «дуже вірно й досить повно»

відбиває провінційне й громадське життя [2, с. 6]. У роботах дослідників усе більш рішуче визнавалася її придатність як історичного джерела, що досить глибоко й повно відбивало особливості суспільного розвитку на місцях [2, с. 8].

Преса загалом є довгочасними виданнями періодичного характеру, функціями яких є організація (структурування) суспільної думки, здійснення ідеологічного впливу держави, інформаційне обслуговування економічної діяльності в сфері приватного підприємництва, встановлення зворотного зв'язку в системі керування [3, с. 451].

Про визнання суспільно-політичної ролі газет свідчить той факт, що кожна політична партія (а вони, крім РСДРП, проголошеної в 1898 р., стали виникати в Росії на початку ХХ ст.) видавала одну або кілька газет. Наприкінці ХІХ ст. Російська соціал-демократична робоча партія почала видавати нелегальну газету «Іскра». Протягом революції 1905 р. виникли легальні більшовицькі газети «Новая жизнь», «Волна», «Вперед» та ін. З 1912 р. виходила легальна газета «Правда». Меншовики видавали газети «Начало», «Народная дума», есери — «Дело народа», трудовики — «Крестьянская Россия». Але найбільший вплив мали періодичні видання буржуазних партій: кадети видавали газету «Речь», октябристи — «Голос Москвы». «Российский флаг» була чорносотенною газетою. Розгортався процес політичної диференціації періодичних видань суспільно-політичного характеру [3, с. 463]. Таким чином, на початку ХХ ст. остаточно визначилася основна функція газетної періодики — вираження суспільної думки й структурування суспільства.

Одеса як одне з найбільших торговельно-промислових міст імперії була одним з центрів виникнення філіалів багатьох політичних партій Росії. Не слід забувати, що першими партіями, як виникли в місті, були РСДРП, далі соціалісти-революціонери, а за ними з'явилися носії анархічних ідей. На початку ХХ століття поживавився ліберальний рух в Російській імперії. Це мало місце передусім у великих містах, до яких відносилася й Одеса. Слідом за партіями в містах виникали їх партійні видавництва або місцеві газети співробітничали з філіалами [4, с. 226]. Події першої російської революції в Одесі, зокрема восени 1905 р., знайшли певне відображення в пра-

цих дослідників [1, с. 281–285, 6, с. 82–117, 7, с. 60–84, 23, с. 225–242].

Однією з популярних газет в місті був «Одесский листок». З 1872 р. по 1880 р. вона виходила як «Одесский листок объявлений» (редактори-видавці А. Серебрянніков і В. Навроцький). Засновник газети В. В. Навроцький починав кар'єру складачем у друкарні, але накопивши необхідну суму грошей, у віці 21 року приступив до видання власної газети «Одесский листок объявлений» обсягом в один друкований аркуш. У 1880 р. газета збільшила обсяг і змінила назву.

Перше повідомлення в зазначеній газеті, що стосувалося діяльності кадетів, було надруковане 15 жовтня 1905 р. [8]. Публікація мала назву «Государственная Дума» та повідомляла, що «...12 жовтня в Санкт-Петербурзі пройшов установчий з'їзд Конституційно-демократичної партії... були присутні делегати з 12 губерній...» [8]. Автор повідомлення також відзначив, що за своєю програмою нова партія була схожа на провідні ліберальні партії Західної Європи, в першу чергу — Великої Британії. Таким чином, вже на третій день від початку роботи установчого з'їзду конституційно-демократичної партії вона стала відомою одеситам. Далі всі газетні повідомлення, вказані нами, будуть стосуватися тільки одеських кадетів.

Інше повідомлення було надруковане 16 листопада [9]. Редакція газети у статті під назвою «Организация студенчества» повідомляла, що в Імператорський Новоросійський університет були запрошені представники різних політичних партій міста для спілкування із студентами. На цій зустрічі першим з викладачів виступав професор-історик, представник партії кадетів Є. М. Щепкін. Він розповів, що до складу партії входили службовці, робітники, інтелігенція — письменники, поети, представники вільних професій. Крім цього, доповідач відзначив, що «...партія не нав'язує свою доктрину, а хоче сформулювати загальні народні вимоги та думку щодо політичного ладу країни...» [9]. Євген Миколайович відзначив, що партія має розбіжності щодо структури майбутнього російського парламенту, який за прикладом британського мав складатися з двох палат. Пропонувалося нижчу з них формувати «...на основі загального, прямого, рівного та таємного голосування» [9]. Студенти поцікавилися ставленням партії до жіночого питан-

ня. На що доповідач відповів: «...участь жінок у політичному житті країни небажана, але в умовах демократизації суспільства, де одним з головних принципів є загальне голосування, цим треба поступитися...» [9].

В статті від 6 грудня [10] повідомлялося, що 5 грудня 1905 року в приміщенні Одеських вищих жіночих курсів відбулися збори, головуєчим яких була член міської управи К. Скачкова. На ньому були присутні професори, лікарі, адвокати, журналісти, службовці міської управи, земці та ін. Головою було обрано професора Є. М. Щепкіна, віце-головами — професора М. М. Ланге та В. А. Косинського. Всього у перший день до одеського відділення партії було прийнято 50 чоловік. Троє вище означених професорів виступали з промовами. Були окреслені головні задачі та напрямки діяльності відділення партії: методи здійснення агітації, організації мітингів, проведення лекцій, створення свого офіційного друкованого органу.

У статті «Аграрный вопрос конституционно-демократическая партия» автор В. О. Косинський, член одеського комітету партії кадетів [11], писав, що «...та партія життєздатна, яка зможе виявити реальні народні нестатки та вказати шлях до їх вирішення. Треба розуміти, що руйнування старих законів суспільства і створення нових може привести до політичної загибелі партії, треба їх розуміти та будувати свою тактику та дії так, щоб цього не сталося...» [11]. Автор пропонує свої заходи, щодо вирішення аграрного питання: «ліквідація малоземелля мирним шляхом; ліквідація орендних відносин; передача цих земель селянам; експропріація, примусові викупи землі; удосконалення технічних засобів» [11]. В статті за 17 січня «В комитете конституционно-демократической партии» повідомляється, що 14 січня відбулося зібрання комітету партії, на якому були обрані нові члени: Б. Ф. Веріго, Л. Я. Рабінович, Ф. Г. Шульга. ЦК постановив, що надалі ЦК має поповнювати комітет з представників різних груп населення, але за умов, що на це будуть згодні 2/3 членів комітету [12]. У статті «К съезду конституционно-демократической партии (беседа с одесскими делегатами)» [13] члени одеського комітету О. С. Изгоев, К. М. Панкеев, О. І. Нікольський доповідали про II загальноімперський з'їзд, який проходив з 5 по 11 січня 1906 р.

За словами Панкеева, він залишився не зовсім задоволеним, «...хаотичність, люди з різних міст і регіонів, що сприяло повільної й мало продуктивній роботі» [13]. ЦК партії складався з професорів та інтелігенції, відкриття та проведення з'їзду було урочистим та академічним. Ізгоев вказував на те, що з'їзд мав бути всеоб'єднуючим, однак цього не сталося. Також Ізгоев вважав, що багато часу було витрачено на те, що кожен учасник з'їзду висловлював свою думку.

У неділю 22 січня почалися передвиборчі зібрання населення для роз'яснення виборчого закону від 11 грудня 1905 р. до Державної Думи повідомляється у статті «К виборам в Государственную Думу (общественные собрания)» [14]. Що збори відбувалися в приміщенні технічного товариства на Слободці — Романовці, головував д-р П. М. Діатроптов, секретар — О. П. Соколов. Представники комітетів партії, які існували в Одесі, виступали перед населенням. Слово від кадетів було надано професору Є. М. Щепкіну. Щепкін закликав прийняти участь у виборах, незважаючи на те, що за законом з 500 000 населення Одеси мало бути обрано 1 кандидата. Також Євген Миколайович закликав населення вивчати біографії кандидатів, щоб не пропустити аферистів, націоналістів, спекулянтів [14]. На зібранні в Міській аудиторії головував М. М. Ланге. За його словами, народне представництво — це єдиний шлях врятування країни від політичної кризи. Далі іншим членом партії кадетів Гутником були дані пояснення з деяких пунктів політичної частини програми партії конституційних демократів. Гутник наголошував на тому, що кадети прагнуть: «...оновити країну, знищити бюрократію, ввести конституційний устрій, парламент має направляти діяльність міністрів, на чолі держави без сумніву має бути монарх — його право на це ґрунтується на історичному минулому Росії. Невід'ємна частина вимог кадетів — всебічне голосування за загальне виборче право» [14]. Слід зауважити, що ми навели тільки два приклади публічних виступів одеських кадетів. В Одесі в кожному з восьми районів в публічних місцях проводилися такі виступи.

Повідомлення від 31 січня «Собрание конституционных демократов»: 28 січня в приміщенні жіночих педагогічних курсів відбулося зібрання членів конституційно-демократичної партії на чолі з Є. М. Щепкіним. Було більш 500 членів комітету.

Доповідалося про виконану роботу, шляхи покращення агітаційної роботи. К. М. Панкеев повідомив, що в редакції журналу «Південні записки» відкрито відділення одеського комітету, яке мало за мету проведення агітаційних зборів. Це відділення постачає тих, хто хоче займатися агітаційною діяльністю, спеціальною літературою [15].

«Московское совещание делегатов партии кадетов», повідомлення від 1 березня. Від одеського комітету був О. І. Нікольський, за його словами, обговорювалися виборча компанія та положення всіх місцевих комітетів. Делегати вказували на те, що члени комітетів кадетів переслідуються владою та правими партіями. Було постановлено про проведення III з'їзду партії перед відкриттям Думи [16].

В публікації «В комитете партии кадетов» зазначалося, що на даний момент комітет зайнятий складанням списків виборців від кадетів. Було повідомлено, що Українська демократично-радикальна партія запропонувала взаємопідтримку кандидатів при виборах в Думу, комітет прийняв цю пропозицію [17]. В середу 8 березня в газеті з'явилось повідомлення, що кадети запропонували виборцям 92-х кадетів — це переважно університетська професура та місцева інтелігенція [18].

В публікації «Среди конституционных демократов» це повідомлення представляє великий інтерес тому, що був присутній С. О. Муромцев та 500 членів комітету. Щепкін знов окреслив тактику партії, він визначив головні напрями та зробив висновок, що: «...через свою програму кадети мають змогу об'єднати навколо себе національні меншини в Державній Думі» [19]. Крім цього, комітет поставив перед собою завдання: «...увійти в співробітництво з політичними національними об'єднаннями — українців, поляків, євреїв» [19]. Було вирішено, що в кожному місті, де є комітет кадетів, він [комітет] повинен йти на співробітництво самостійно. Далі говорив Пергамент О. Я., він відповів на випадки правих та лівих партій, які звинувачували кадетів в опортунізмі та у безпринциповості. «Ми, — говорив Пергамент, — «безпринципові, тому що бажаємо йти в Думу, щоб боротися мирним шляхом за наші права, ми опортуністи, тому що бажаємо прийняти участь у виборах» [19]. Знов слово взяв Щепкін, який зазначив, що «праві партії звинувачують кадетів зі своєї дурості у

федералізмі, а кадети бажають чи допускають автономію, але культурно-освітнянську» [19].

29 березня 1906 року одесити прочитали в газеті наступну новину: «Велика перемога прихильників конституційно — демократичної партії в Санкт-Петербурзі й Москві...», як відмічає «Одесский листок», ця новина створила на місцеве суспільство «пригожий ефект». На жаль, з газет неможливо повністю побудувати картину професійного, а разом з тим соціального складу одеського комітету. Але остаточно встановлено, що 500 чоловік входило до складу комітету згідно інформації, яку надала преса щодо професій виборців від кадетів, дані наступні: професорів — 8, товаришів судді — 1, присяжних повірених — 6, гласних думи — 4, купців 1-ї гільдії — 1, домовласників — 1, робітників — 2, інженерів — 5, докторів — 17 [20]. За вищенаведеними даними ми бачимо, що за професійним розшаруванням одеський комітет складався переважно з міської інтелігенції, за становим походженням це, переважно, міщани, дворяни. Ці дані знов підтверджують, що кадети, як на місцевому рівні, так й в масштабах країни, склалися переважно з представників інтелігенції, а вже потім буржуазії та поміщиків.

Не будемо забувати, що з 20 лютого 1906 р. в країні почалися перші вибори до I Державної Думи. Одеса мала право делегувати одного депутата до Думи. Вже 6 квітня 1906 р. було відомо, що від Одеси є два непереможних кандидати — Є. М. Щепкін, О. Я. Пергамент [21]. Треба відмітити, що вибори до Думи в Одесі склалися для кадетів найкращим чином: «незважаючи на те, що проти кадетів був блок із правих партій, програма й тактика кадетів як найкраще підходила до тогочасних історичних подій й надала їй перемогу», зазначалось в статті «К виборам в Государственную Думу» [21]. До цього питання «Багато реклами, оголошень, агітаційних листків — за те, щоб населення голосувало за партію «Народної волі»» [22], в наступній статті: «Виборці здебільшого запасалися бюлетенями з іменами кандидатів від партії кадетів...» [22]. На черговому зібранні одеського комітету голосами 20 «за» й 5 «проти» Є. М. Щепкін був обраний депутатом в Думу. Доречно сказати, що виборці більшістю своїх голосів підтвердили кандидатуру Щепкіна.

Отже з газетних статей ми бачимо, що одеський комітет партії «Народної свободи» був створений людьми, яких доречно назвати «людьми справи». Комітет намагався представляти у своєму складі всі прошарки населення. Не звертаючи уваги на те, що праві партії підтримувалися владою, кадети проводили гнучку агітаційну роботу в місті та консолідуючу в комітеті, один чи два рази на тиждень проводилися зібрання комітету. Комітет мав постійний зв'язок з центром і регулярно ознайомлював всіх членів із партійними установками. Не можна сказати, що кадети мали скрізь такі організаційні комітети, але вони були, і прикладом є одеський комітет. Саме такі комітети дали змогу кадетам перемогти на виборах, і саме вони слугували головним базисом партії в найбільших містах країни. Це дає підстави стверджувати, що кадети, прямуючи до Думи, мали об'єктивну уяву про ситуацію в країні

Джерела та література

1. Герлігі Патриція. Одеса. Історія міста, 1794–1914. — К., 1999. — С. 281–285.
2. Гребцова И. С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (Вторая треть XIX в.). — Одесса: Астропринт, 2002. — 406 с.
3. Данилевский И. Н. Источниковедение: Теория. История. Метод. — М.: РГГУ, 2000. — 701 с.
4. Історія Одеси. — Одеса: Друк, 2002. — С. 226.
5. Максименко И. В. Выборы Е. Н. Щепкина в I Государственную Думу (По материалам периодической печати) // Записки исторического факультета. — 1998. — Вып. 7. — С. 138–146.
6. Малахов В. П., Степаненко Б. А. Одесса, 1900–1920 / Люди... События..., Факты. — Одесса, 2004. — С. 82–117.
7. Очерки истории Одесской областной партийной организации. — Одесса, 1981. — С. 60–84.
8. Одесский листок. — 1905, 15 октября.
9. Там само. — 1905, 16 ноября.
10. Там само. — 1905, 6 декабря.
11. Там само. — 1906, 12 января.
12. Там само. — 1906, 17 января.
13. Там само. — 1906, 18 января.
14. Там само. — 1906, 24 января.
15. Там само. — 1906, 31 января.
16. Там само. — 1906, 1 марта.
17. Там само. — 1906, 2 марта.
18. Там само. — 1906, 8 марта.

19. Там само. — 1906, 14 марта.
20. Там само. — 1906, 6 апреля.
21. Там само. — 1906, 11 апреля.
22. Там само. — 1906, 9 апреля.
23. Самойлов Ф. О., Скрипник М. О., Яреценко О. Т. На початку XX століття // Історія Одеси. — Одеса, 2002. — С. 225–242.

S. V. Kovalchuk

COMMITTEE OF PARTY OF NATIONAL FREEDOM IN ODESSA. OCTOBER 1905 — APRIL 1906 (ON THE BASIS OF ODESSA NEWSPAPER «ODESSA LEAFLET»)

An origin and activity of committee of party of constitutional democrats in Odessa, social and professional structure, were considered on materials based on newspapers.

Key words: party, cadet, elections, Duma.

C. B. Ковальчук

КОМИТЕТ ПАРТИИ «НАРОДНОЙ СВОБОДЫ» В ОДЕССЕ. ОКТЯБРЬ 1905 — АПРЕЛЬ 1906 ГГ. (ПО МАТЕРИАЛАМ ГАЗЕТЫ «ОДЕССКИЙ ЛИСТОК»)

На материалах газеты было рассмотрено создание и деятельность комитета партии конституционных демократов в городе Одесса, социальный и профессиональный состав.

Ключевые слова: партия, кадеты, Дума.

РУМУНСЬКІ «МОНОГРАФІЇ» ЯК ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Увага акцентується на особливій групі джерел — рукописних «монографіях» — звітах румунських повітових адміністрацій 1942–1944 років. Зафіксована в них інформація доповнює знання про господарську діяльність, побут населення краю.

Ключові слова: джерело, монографія, культура, етнографія, історія, повіт.

Завданням даної статті є ведення до наукового обігу інформації про маловідомі свідчення історико-етнографічного характеру румунського походження, написані у період перебування Буджака і Буго-Дністровського межиріччя у складі Румунії. Це монографії історичного, історико-етнографічного та краєзнавчого характеру.

Перші монографії з'явилися на початку 1930-х років. Вони присвячені вивченню історії і традиційної культури окремих сіл Буджака. Однією з таких є «Monografia satului Plătvrești județul Cetatea Albă» (Монографія села Плахтіївка Білгород-Дністровського повіту). Вона написана румунською мовою і вийшла друком 1932 року [3].

Свідчення для монографії записували з кінця 1920-х років. Ймовірно, книгу готували до століття села Плахтіївка. Автори намагалися висвітлити комплекс різноманітних питань, починаючи з історії заселення, з'ясувати причини переселення плахтіївців, простежити динаміку етнічного складу тощо. Значна частина книги присвячена аналізу економічного розвитку, освіти, побуту. Питанням етнографічного характеру уваги майже не приділено, але те, що записано від літніх мешканців села, є важливою етнографічною інформацією.

Видання вміщує низку світлин господарсько-побутового характеру. Вони доповнюють уявлення про житлові і господарські будівлі, споруди громадського значення тощо. Дізнаємося й про місцеві особливості одягу кінця XIX — початку XX ст.

Розповіді респондентів особливо цінні, оскільки це свідчення першого покоління переселенців — засновників села і свідків

перших років і його історії. Показовою у цьому плані є розповідь Кліма Середи, який повідав про історію села, деякі аспекти демографічного характеру, структуру і функціонування місцевої влади. Зокрема, він розповів, що вони переселились з Плахтівки Катеринославської губернії не за своєю волею. На пропозицію переселитись добровільно ніхто з мешканців бажання не висловив. Першими родинами, які переселились до Буджака 1829–1830 років, були Середи, Талавіра, Саламаха, Іванько, Кошельник, Котелевські, Капраленко, Коноплеан, Рябошапка, Ляшенко, Киктенко, Горносталь, Павленко, Бойко, Голубничі, Примаченко, Демура, Пенчук, Малюк та інші [3, с. 262]. Це була перша категорія переселенців. Переселенці другої категорії прибули в село 18 лютого 1869 року з боярських маєтків. Це родини Лисогор, Колісниченко. Третя категорія — біженці. Вони не враховані жодною офіційною статистикою і представляли етнічно змішані групи молдован, українців, «райків»: Кривий, Верхован, Каракушан та інші [3, с. 263]. Невелика кількість переселенців була з Біляївки. Зрештою, в селі осіли випадкові люди, які прийшли невідомо звідки [3, с. 263].

Землі, на яких поселилися плахтійвці (і які потім викупували), належали кільком поміщикам, зокрема Новоровському (чи Навроцькому) [3, с. 264].

Керував сільською громадою голова (за румунських часів — примар). Обирався за спрощеною схемою без формальностей.

За спогадами Афтонома Олексійовича Стрелкова, який 43 роки виконував обов'язки волосного писаря, судочинство в селі здійснював волосний суд. Його очолював волосний суддя, обраний сільчанами з числа односельців. Бувало, що на цю посаду обирався не самий авторитетний кандидат, а той, хто мав багато друзів чи чисельну родину і родичів. Відтак не завжди судочинство творилося справедливо. Але наявність у селі волосного суду розцінювалася позитивно, оскільки не потрібно було витрачатись на поїздки до інших судових установ. До того ж, оскільки у селі все знали один про одного, справи вирішувались «інколи не заходячи до приміщення волосного суду» [3, с. 278]. Можна стверджувати, що судочинство здійснювалось у багатьох випадках за звичаєвим правом.

Деякі зауваження Кліма Середи відображають морально-етичні норми, яких зазвичай мали дотримуватись плахтійвці.

Зокрема про шлюб і сім'ю: «жінка має завжди доглядати чоловіка», тому що «де клубок, там має бути нитка» [3, 264], а благопристойність і добробут є безцінними для літнього чоловіка [3, 264]. Добробут розглядається як наслідок багатолітньої наполегливої праці кожного члена родини. Влітку все доросле населення працює в полі. В селі залишаються тільки діти і літні люди [3, с. 262].

Чимало інформації у монографії про господарську діяльність плахтіївців. І не тільки про землеробство і тваринництво, а й про допоміжні види ремесла і промисли. З розповіді коваля Єфрема Бердяги (молдованина за національністю) дізнаємося про поступовий занепад цього важливого ремесла. Він скаржився, що підков виготовляв мало, бо місцеве населення коней не підковувало, оскільки земля тут м'яка. Дід скаржився, що вже на той час ковальство в селі не було прибутковим ремеслом ще й тому, що замовляли потрібні їм вироби у німців з сусідніх сіл [3, с. 281].

Існує ще одна група джерел — звіти повітової адміністрації, які також їх автори назвали «монографіями».

Якщо ініціаторами історико-етнографічних та краєзнавчих досліджень краю були громадсько-просвітницькі організації, місцева румунська влада, а виконавцями і авторами монографічних розвідок фахові історики, народознавці, то авторами звітів-монографій були звичайні чиновники, які до науки ніякого відношення не мали, але занотовані ними свідчення, спостереження представляють науковий інтерес, оскільки висвітлюють різноманітні сфери діяльності населення незалежно від етнічної приналежності. Зібрану інформацію систематизовували і відправляли до архівних установ. Рукописні звіти також називали монографіями. Наприклад, «Монография Березовского уезда. Инструкция для составления монографии» (Инструкция дирекции культуры по составлению монографии районов уезда и черновые материалы к ней) [1].

На відміну від монографії про Плахтіївку, інформації у так званих «монографіях», а насправді звітах окупаційної влади, значно менше, особливо історичної. Етнографічні свідчення практично відсутні за винятком окремих зауважень чи відомостей про національний склад того чи іншого поселення. При написанні «монографій» не дотримувались єдиної установленної структури. Ймовірно, таких вимог не існувало. Однак

основні розділи, що відображали стан економіки, культури як обов'язкові форми звітності є у кожній «монографії». За приклад наведемо подані матеріали префектури Балтського повіту «Докладные записки преторов и администраторов предприятий о их деятельности. Монография уезда» [2].

У цій «монографії» виокремлені розділи «промисловість», «індивідуальна промисловість», «торгівля», «навколишня територія», «ріки», «озера», «рослинність», «надра», «грунти», «садівництво», «виноградарство», «сільськогосподарський реманент», «тваринництво», «шляхи сполучення і комунікації», «залізниця», «адміністративний устрій», «етнічний склад населення», «історико-освітні і духовні установи» (театри, школи, церкви, бібліотеки тощо).

Якщо не зважати на певну упередженість і тенденційність в окремих випадках щодо оцінок діяльності радянських органів управління господарством і висвітлення на цьому тлі досягнень окупаційного уряду, слід визнати, що «монографії» дають важливу інформацію для з'ясування функціонування економіки і суспільства у конкретному часовому проміжку.

Так, у розділі «промисловість» вказується кількість підприємств і обсяги виробленої продукції, ринки збуту. Є аналіз стану приватного сектора, його частки у структурі економіки повіту. Дізнаємося, що приватний сектор задовольняв потреби населення у найнеобхідніших виробках побутового характеру, тому від ефективності його функціонування залежав розвиток традиційних ремесел і промислів. Стає зрозумілим, що з припиненням за радянських часів вирощування приватним сектором конопель для домашнього ткацтва занепадає килимарство. Можливо, з метою засудження атеїстичної ідеології наводяться факти знищення на будівлях, огорожах, у вишивці традиційної української символіки.

У порівнянні з радянською, репрезентується організована румунською владою система торгівлі (розгалужена мережа торговельних установ, пунктів побутового обслуговування населення), основу якої складала продукція кооперативів. У «монографії» міститься чимало статистичних даних щодо використання земель повіту. З 4023 кв. км на 63 % земель вирощували сільськогосподарську продукцію, на 13,5 % — ліс, на 10,5 % земель — фрукти, виноград.

Обсяги виробництва сільськогосподарської продукції відображено у статистичних даних за 1940–1942 роки. Вони дають можливість простежити динаміку виробництва за часів радянської влади і румунської. Так, обсяги площ засіяних озимою і яровою пшеницею зменшились з 61225 га до 17505 га, жита з 16171 га до 4719 га, ярового вівса з 6307 га до 4262 га. Натомість збільшились площі під кукурудзу з 16016 га до 69028 га, під озимий ячмінь з 13557 га до 30977 га, соняшник з 8927 га до 23361 га, просо з 2165 га до 21254 га, горох з 3743 до 5146 га. Збільшились площі для вирощування цукрового буряка з 3900 га до 9115 га, картоплі з 2168 га до 7018 га, овочевих культур з 206 га до 1612 га.

У «монографії» висвітлюється й тваринництво, починаючи з другої половини 1930-х років. Його розвиток оцінюється позитивно, відзначається збільшення поголів'я домашніх тварин, чисельність якого у 1937 році досягла рівня 1914 року. Це стало наслідком реалізації урядових рішень, згідно з якими селянам дозволялось мати одну корову, свиню, 10 овець, 20 вуликів і домашню птицю. Показовим є співвідношення кількості поголів'я тварин у селян, державних, громадських господарствах (табл. 1).

Таблиця 1

Поголів'я	державних	громадських	селянських
Коні	164	20351	1861
Велика рог. худоба	660	11271	52571
Свині	374	4221	24542
Вівці	144	5608	20153
Кози	-	-	-
Птиця	752	35144	290603
Кролі	-	-	-
Вулики	130	5319	7938

Інформація про адміністративний устрій невелика за обсягом, але конкретна і достатня для розуміння структури влади. Балтський повіт складався з 7 районів (Балтського, Савранського, Піщанського, Бершадського, Ободовського, Чечельницького і Ольгопільського). На території повіту знаходились 124 села, 3 міста (Балта, Бершадь, Ольгопіль) і 4 містечка. Керівництво повітом здійснювала повітова префектура.

Засновниками Балти упорядники «монографії» вважають румунів (молдован), хоча аргументів на підтвердження цієї версії не наводять.

Слід зазначити, що упорядники при написанні тексту зверталися до різноманітних джерел, щоб у порівнянні показати динаміку розвитку тієї чи іншої галузі, етнічного складу населення тощо. Так, чисельність населення Балти на 1889 рік складала 30 тис., у 1894 році — 33 743, з яких євреї склали 78 %. За 1932–1933 роки кількість населення зменшилась і у 1935 році мешканців Балти було 21 384, а у 1942 році ще менше — 10 632 осіб.

Викликають інтерес і деякі питання суто етнографічного характеру. Вони стосуються житлобудування, історії заселення краю. Відзначаються такі особливості, як заснування поселень в долинах річок, планування, відстань між селами. Першопоселенцями краю за текстом «монографії» є румуни, які «із за властивого їм м'якого характеру» не змогли протистояти українцям, росіянам, іншим переселенцям і поступово втрачали свої землі, особливо родючі чорноземи. Станом на 1942 рік чисельність румунів у Балтському повіті складала 18567 осіб, з яких 7139 проживали в моноетнічних молдавських селах, інші 11428 — у змішаних. У порівнянні з українцями, яких нараховувалось 234833 осіб, румунське населення складало 7,9 %. Однак в освітніх закладах повіту — в трьох ліцеях (381 учень) і семи гімназіях (599 учнів), в 158 початкових школах повіту (18727 учнів) навчання відбувалось румунською мовою (у Балтському повіті і 7 початкових школах).

Отже, стислий огляд інформації, що міститься у названих друкованих і рукописних виданнях, засвідчує існування важливого, але малодослідженого джерела, корисного для вивчення різноманітних проблем історії, матеріальної і духовної культури населення Одещини.

Джерела та література

1. ООДА. — ф. Р 2361. — Оп. 1. — Спр. 38а.
2. ООДА. — ф. Р 2358. — Оп. 1. — Спр. 99.
3. Mircea Ispir, Panait Antohi. Un sat din Bugeac. Monografia satului Pltvbrești județul Cetatea Albă.

ROMANIAN «MONOGRAPHS» AS HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC SOURCES

Attention is accented on the special group of sources — handwritten «monographs» — reports of Romanian nosimovoux administrations of 1942–1944. The information fixed in them complements knowledge about economic activity, way of life of population of edge.

Key words: Source, a monograph, ethnography, history, the county.

V. G. Кушнір

РУМЫНСКИЕ «МОНОГРАФИИ» КАК ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

Внимание акцентируется на особой группе источников румынский «монографиях» отчётах румынских уездных администраций 1942–1944 годов. Зафиксированная в них информация дополняет знания про сельскохозяйственную деятельность, быт населения края.

Ключевые слова: источник, монография, этнография, история, уезд.

УДК 930.2(929)(092)(093)

О. Є. Музичко

РІД СМОЛЕНСЬКИХ В ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ПРОЦЕСІ СЕРЕДИНИ ХІХ — ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.

У цій статті вивчено внесок роду Смоленських (Анастасій, Леонід Анастасійович, Леонід Леонідович та Ілля Леонідович) в історіографічний процес другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Розглянуто зв'язок між їх національними, громадськими та історичними поглядами та діяльністю. Представники роду діяли здебільшого на півдні України та, зокрема, в Одесі.

Ключові слова: південь України, рід Смоленських, Одеса, Крим, історіографічний процес

Одним з найбільш плідних й водночас модерних підходів або методів у дослідженні історії є просопографічний, що передбачає вивчення біографій груп осіб, пов'язаних між собою родовими, професійними чи іншими зв'язками, інакше кажучи — створення колективної біографії певної групи, яку об'єднує щось спільне (діяльність, інтереси, походження, родові зв'язки і т. п.). Найчастіше просопографічний підхід використовують для написання колективної біографії певного роду [38]. Просопографічний підхід вкорінений в українську історіографію. Один з її яскравих представників О. Оглоблин був глибоко переконаний, що «історія твориться не «героями», не народами, а генераціями — в широкому, історичному розумінні цього слова, й врешті-решт людьми чи людиною, історик повинен повсякчас бачити й розуміти цю тяглість генерацій в процесі їх історіографічної праці» [23, с. 144]. Просопографічний підхід є плідним для дослідження історіографічного процесу в Україні, де в низці родин впродовж кінця XVIII–XX ст. існували сталі традиції студіювання історії (Маркевичи, Бантиші-Каменські, Грушевські, Січинські, Антоновичі та інші), які перебували у тісному взаємозв'язку з еволюцією національної свідомості членів цих родин [8].

Подібні тенденції можна відстежити й в історії деяких родин, що не належали до українського національно-культурного чи національного історіографічного руху, але діяли на території сучасної України і, отже, були складовою частиною українського історіографічного процесу (наприклад, одеські Лернери, Флоровські). В сучасній історіографії мікрогрупи справедливо вважаються потужним чинником формування та розвитку історіографічного процесу [4]. Попри певний історіографічний доробок, ця теза ще потребує значної роботи щодо її апробації на конкретно-історіографічному матеріалі. Плідним у цьому плані є використання регіонального підходу, вивчення колективного внеску певних родин у дослідження історії на тлі інших видів їхньої діяльності, що відбувалась у провінції. Здебільшого мова йде про порівняно маловідомих чи загалом невідомих персонажів.

Якщо звузити зазначену проблему до південноукраїнського контексту, то можна навести лише два вже певною мірою досліджених казуси родинної історії в історії української іс-

торіографії — Аркаси та Слабченки (Михайло та Тарас). Лише невелика публіцистична стаття Г. Зленка присвячена іншому роду — Смоленських [14]. Автор присвятив увагу здебільшого Леоніду Анастасійовичу Смоленському та його дружині. Він не згадав про всіх помітних представників роду і не ставив за мету проаналізувати історіографічний доробок та погляди членів родини. У деяких працях більш чи менш докладно згадано про діяльність Л. А. Смоленського в контексті історії українського національного руху кінця XIX ст. [5; 24].

У 105 річницю (1905–2010) з дня смерті Л. А. Смоленського у цій статті втім не ставимо за мету реконструювати всі перипетії життя цієї непересічної людини. Він та декілька інших представників роду Смоленських цікавлять нас передусім як учасники історіографічного процесу. З іншого боку, простежено переплетіння їхньої історіографічної та громадської діяльності, взаємозумовленості історичних та національних поглядів. В статті використані деякі маловідомі джерела історіографічного (передусім історичні праці представників роду Смоленських) та загальноісторичного характеру. Серед останніх відзначимо декілька актових документів з фондів Державного архіву Одеської області, епістолярій з фондів київських архівосховищ та матеріали одеської періодики початку XX ст.

Історіографічні традиції роду Смоленських у першій половині XIX ст. заклав статський радник Анастасій Іванович Смоленський. У середині XIX ст. він працював інспектором Таврійської Сімферопольської губернської гімназії. У 1858–1863 роках він був директором цієї гімназії і всіх таврійських навчальних закладів. До речі, у той же час у Мелітополі працював повітовий лікар Ілля Іванович Смоленський, імовірно, брат Анастасія Івановича.

А. Смоленський студіював історію Криму, підтримував тісні зв'язки з одеським інтелектуальним середовищем. 23 квітня 1839 р. він був обраний одним з перших членів-кореспондентів щойно заснованого Одеського товариства історії та старожитностей. В одеському «Новороссийском календаре» на 1841 р. він опублікував велику статтю «Статистическое описание Керчь-Еникальскаго градоначальства». Стаття була виконана в поширеній тоді формі статистико-географічного опису, що втім містив досить докладний опис історії території (у такому сти-

лі були виконані деякі роботи А. Скальковського та М. Мурзакевича). А. Смоленський вперше зробив огляд історії Керчі та предметів старожитностей, знайдених в межах міста [29, с. 284–289, 289–290].

З 1864 р. постать А. І. Смоленського вже не фігурує в джерелах серед викладачів та адміністраторів педагогічних закладів Новоросійського краю. Це дає підстави говорити про його переїзд за межі Південної України або вихід у відставку. Зацікавлення історією успадкував його син Леонід Смоленський (1844–1905), який отримав вищу освіту на історико-філологічному факультеті університету Св. Володимира. З 1866 р. Л. Смоленський згадується у джерелах як викладач історії та географії Рішельєвської гімназії. До 1880-х років він поширив свою педагогічну діяльність на значно ширше коло одеських навчальних закладів, зокрема, Одеську юнкерську школу. Приватним вчителем для своїх доньок запрошували його начальник штабу Одеського військового округу генерал Крживоблоцький та княгиня Ухтомська. Він часто читав лекції з історії в одеських гуртках самоосвіти, куди послухати його приходили, наприклад, відома революціонерка Віра Фігнер та видатний біолог Ілля Мечников. Помітним, а для українського середовища Одеси й унікальним явищем були приватні лекції Л. Смоленського з історії України, що він читав у своїй квартирі для друзів, учнів та знайомих. За висловом М. Гордієвського, це був «справжній народний університет» [10]. Внаслідок інтелектуального впливу Л. Смоленського виникла неформальна група діячів, відома під назвою «Одеська українська громада».

«Володарями думок», і серед іншого історичної думки, в Одесі, як і в кожному університетському місті Російської імперії, у другій половині XIX — на початку XX ст. вважалися викладачі вищих навчальних закладів (університетів, вищих жіночих курсів). Однак не обійшлося без значних виключень. Наявність цих виключень була зумовлена традиціями функціонування неофіційних мереж інтелектуальних спільнот, гуртків, товариств, які б не були зв'язані тісними рамками офіційних доктрин, з якими неминуче стикалися професори закладів, підпорядкованих Міністерству народної освіти. В умовах переважання в Російській імперії впродовж більшого часу її іс-

нування централістських, російськоцентричних, клерикальних політико-ідеологічних доктрин у цю неофіційну (тому водночас незручну та зручну для існування) сферу витіснялися прихильники фрондуючих національних та громадських ідей. Яскравими прикладами таких діячів в історії Одеси 1890–1910-х років були єврейський та грузинський історики та публіцисти Шимон Дубнов та Симон Аваліані, що попри величезну громадську популярність та авторитет серед своїх національних громад не мали жодної можливості отримати університетську кафедру. Компенсацією для них стали публіцистика та публічні виклади, спілкування у неформальних гуртках, зокрема, у квартирі Ш. Дубнова та грузинському земляцтві. Водночас, можна згадати й про феномен киянина В. Антоновича, якому вдалося поєднати статус професора офіційного університету та лідера у формуванні української національної історії, але здебільшого шляхом приватних лекцій, що напівлегально відбувалися у його квартирі у 1880-ті роки.

В цьому ряду істориків особливе місце належить Л. Смоленському, що є унікальним прикладом особи, що перебуваючи все життя лише у статусі викладача середніх та спеціальних шкіл, не приховуючи значно більш радикальних, аніж у В. Антоновича громадських поглядів, мала надзвичайно сильний вплив на формування світогляду, і, зокрема, історичних уявлень цілого гона відомих діячів.

В найближчому колі впливу Л. Смоленського перебували його безпосередні учні: згодом один з найпомітніших українських меценатів та громадських діячів Є. Чикаленко, український філософ, поет та публіцист Т. Зіньківський, історик та етнолог В. Кравченко, видатний орієнталіст та літературознавець Д. Овсяніко-Куліковський, письменник М. Г. Гарін-Михайловський, український етнолог Д. Сигаревич, театральний режисер та актор М. Садовський та інші.

В умовному другому колі впливу слід розмістити слухачів приватних лекцій Л. Смоленського, громадських діячів С. Єгунову-Щербину, О. Русову та інших. У третьому колі можна розмістити осіб, що належали не так до учнів чи слухачів, як до соратників Л. Смоленського: лікаря та громадського діяча І. Луценка, істориків О. Андрієвського та О. Маркевича. Зрештою, до четвертого кола можна зарахувати осіб, що лише

епізодично спілкувались з Л. Смоленським, а проте відчули потужний струмінь його інтелектуального впливу, наприклад, відомий філософ В. Лесевич.

Намагаючись вловити сутність феномену Л. Смоленського, сучасники не шкодували епітетів, називаючи його «біблійним пророком», «Богом, якому всі вклонялися», «кумиром», «філософом-проповідником», «солнцем сем'ї педагогов», «самым честным, умным борцом за свободу», «батько українцев», «упорнейшим украинофилом», «равві-вчителем», «творцем легенди». В. Кравченко згадував, що «години лекцій Смоленського в молодшому класі — то було велике свято не тільки для всіх старших класів, а й для офіцерів, викладачів і, навіть, їхніх родин. Як тільки, наприклад, пролунала чутка, що буде лекція на тему «Боротьба кляс в Римі», то всі інші заняття припинялись — слухачі лавою вливались до головної аудиторії. Публічність заповнювала не тільки парти, а розташовувалась на вікнах, на підлозі — де хто міг. На сходах же викладацької кафедри примощувався сам начальник школи» [16, арк. 14].

Яскравий образ Л. Смоленського під ім'ям «Леонид Николаевич Шатров» створив в автобіографічній повісті «Гимназисты» відомий російський письменник М. Г. Гарін-Михайловський, який у 1860-ті рр. навчався у Рішельєвській гімназії. Особливий інтерес викликає опис манери викладу матеріалу: «какая-то особенная, захватывавшая. То, рассказывая по классу, увлеченный, он группировал факты, для большей наглядности точно хватая рукой их в кулак своей другой руки, то переходил к выводам и точно вынимал их из зажатого кулака взамен тех фактов, которые положил туда. И всегда получался ясный и логичный вывод, строго обоснованный». Л. Смоленський намагався поставити проблему науково, ширше, аніж це передбачала гімназійна програма, що стимулювало задоволення та самолюбство учнів. Подібно до університетської системи викладання, навіть дещо випереджаючи свій час, Л. Смоленський пропонував учням реферати на певні теми, вказуючи на джерела та літературу, але дозволяючи їм використовувати власні напрацювання задля уникнення однобічного висвітлення проблеми. Одна з тем називалася «Конфедерация славянских племен в удельный период», головним чином за творами М. Кос-

томарова. Однак Л. Смоленський дозволив учню вдатися й до критики великого історика [9].

Феномен популярності та авторитетності Л. Смоленського серед широких кіл населення пояснювався не лише його ораторськими здібностями, але й опозиційністю, суголосністю з дедалі більш популярними соціалістичними ідеями. Його опозиційність проявлялась не лише у теоретизуванні, але й у практичних кроках. Так, Г. Чернявська-Бохановська згадувала, що він давав гроші для сімей заарештованих робітників у справі Є. Заславського, поручився за неї після її арешту, надавши разом з іншими представниками ліберальної інтелігенції велику суму грошей [40, с. 50,70]. Потужність образу Л. Смоленського в очах громадської думки додали його арешт у 1882 р. та його подальша трагічна доля: параліч у 1900 р., смерть, як твердили сучасники, під враженням від погрому 1905 р. [7].

Д. Сигаревич зазначав, що «за последние 30 лет я знаю в Новороссийском университете не более 1–2 профессоров истории, которые и по широте образования, и по глубине мысли могли бы равняться с Л. Смоленским». Він згадував, що Л. Смоленського не прийняли викладачем до Новоросійського університету та запросили «бездарного професора Перетятковича» [26].

Архівні документи також свідчать про зв'язок Л. Смоленського з НУ. 14 лютого 1872 р. він звернувся з проханням до історико-філологічного факультету НУ про допущення його до іспиту на здобуття ступеня магістра російської історії. Іспит відбувся 18 лютого 1872 р. у присутності професорів М. Смирнова, О. Кочубинського, А. Брікнера, В. Григоровича, Н. Кондакова. За оцінкою професорів, Л. Смоленський «цілком задовільно» висвітлив три питання: Татіщев та значення його праць; історія розвитку кріпацтва; про хід справ в Малоросії після поєднання з Великоросією [11, арк. 2]. Таким чином, Л. Смоленський мав передумови для захисту магістерської дисертації та отримання професорської посади. В джерелах фігурують дві його дисертації: з історії Чернігово-Сіверських земель «Боротьба Мономаховичів та Ольговичів» та з історії Болгарії. Швидше за все перша з них була його кандидатською дисертацією в Київському університеті Св. Володимира. Друга робота, присвячена історії Болгарії, напевно, була написана під впливом видатного

славіста, професора Новоросійського університету Віктора Івановича Григоровича та отримала його позитивний відгук. Свої історико-філософські погляди Леонід Анастасійович планував узагальнити у брошурі [13, с. 194].

Однак всі ці та інші задумані праці так і залишились частково ненаписаними, а частково неопублікованими й, напевно, втраченими для нащадків. Є. Чикаленко шукав причину не лише в важких обставинах життя свого вчителя, але й в тому, що він «належав до типу філософів-проповідників, які можуть тільки перед слухачами захоплювати та промовляти тільки усно» [41, с. 154]. В такому ж дусі висловлювалася й С. Єгунова-Щербина.

Скласти уявлення про історичні погляди Л. Смоленського можна лише на основі уривчастих зауважень його сучасників. Л. Смоленський давав читати Т. Зінківському найкращі твори письменників, знайомив з історією Запорізької Січі, навертав до праці для української справи, звертав увагу на давність походження української мови, ілюструючи це прикладами з давніх літописів та «Слова про Ігорів полхід». На фактах історії, він показував «відрубний політико-соціальний уклад від московського, і як багату Москва придбала, як прилучилася до неї Україна» [25, XXII]. Л. Смоленський був впевнений, що Україна теж мала свою державу, яка добровільно приєдналася до Москви [41, с. 155].

Д. Овсяніко-Куліковський згадував: «Матеріал (исторический и географический) в его изложении как-то сам собою укладывался в голове учеников, и все его части постепенно располагались в стройном порядке, образуя гармоническое — я сказал бы мастерское — архитектурное целое». Схильність Л. Смоленського до узагальнень, влучних та образних порівнянь відобразив й Є. Чикаленко, який зазначав, що на уроках його вчитель, намагаючись передати учням своє позитивне ставлення до Римської республіки та негативне — до імперії, порівнював першу з жвавою серединою Преображенської вулиці, а кінець вулиці (І Християнський цвинтар) з імперією. Київ він порівнював з Гетьманщиною, а Одесу — з Запорізькою Січчю. Судячи з його інвектив у бік деспотичної Московії, він був схильний протиставляти демократичні традиції України авторитаризму Московії-Росії [41, с. 70].

Л. Смоленський використовував історико-порівняльний підхід, намагаючись включити історію України до світового контексту. Д. Сигаревич свідчив, що «темой бесед служила всегда история и философия истории. Насквозь пропитанный гуманизмом, он вносил в свое историческое мировоззрение не убеждение в непреложности сухих экономических проблем, а глубокую веру в силу человеческого духа, в непобедимость вечных идей правды и добра. Был идеалистом, а не экономическим материалистом. Признавал параллелизм этих факторов. Только в национальной форме человечество проявляет индивидуальный дух. Интернационализм есть правильно выраженный и понятый национализм» [26].

На його думку, «історія каже, що коли яка нація, яко нація, не виступала в боротьбі, то потім нічого не діставала». Розмірковуючи над закономірністю революційних подій, Л. Смоленський казав, що всяка революція йде такою схемою: «єсть монархія, «бїть по сему», настає революція, яка, скинувши монарха, оголошує республіку, а з дальшим ходом республіка переходить в «рїзпубліку», тобто з монархії вже робиться анархія, а потім знов вертається монархія — і «бїть по сему», тобто починають бити різками по старій пані» [42, с. 35]. Втім, свої етичні та історико-філософські погляди він підсумовував в оптимістичний спосіб, застосовуючи свій улюблений вислів: «все минається, правда залишається».

Таким чином, історичні погляди Л. Смоленського перебували у тісному взаємозв'язку з його ліберально-соціалістичними, федеративними та національно-культурницькими уявленнями. В них відобразився передусім романтизм та народництво М. Костомарова та раціоналістичний позитивізм М. Максимовича та М. Драгоманова. Щоправда, М. Гарін-Михайловський згадував, що опозиційно-прогресивний образ Л. Смоленського дещо підважували його слов'янофільські переконання, але й вони не були «квасними», тобто суто проросійськими, а передбачали створення конфедерації слов'янських племен з Константинополем на чолі. Очевидно, впливаючи на таких істориків, як О. Андрієвський та О. Маркевич, Л. Смоленський сам відчував їхній вплив. За відсутності праць Л. Смоленського наразі неможливо чітко простежити його вплив на погляди цих істориків. С. Єгунова-Щербина визначала О. Андрієвського як

людину справи, втілювача ідей Л. Смоленського [13, с. 193]. Однак О. Андрієвський передусім реалізувався як публікатор архівних документів з історії козацтва, не висовуючи чи поділяючи якусь струнку схему історичного процесу. Втім, його народницькі погляди, інтерес до козацтва як головного явища української історії могли скластися під впливом Л. Смоленського. Стимулюючим чинником ідеї Л. Смоленського могли бути й для українофіла-народника О. Маркевича.

Згаданий вище І. Луценко не був істориком, але не виключено, що під впливом Л. Смоленського він захопився не лише громадсько-політичним аспектом українського руху, але й українською історією. Принаймні вже на початку ХХ ст. він звертався до сюжетів історії. Про схильність І. Луценка до історичних узагальнень та інтерпретацій в душі ідей його натхненника свідчать статті лікаря, опубліковані в одеській українській пресі у 1918 р. [19; 20; 21]. З огляду на дуже глибокий вплив, що справив Л. Смоленський на більшість своїх слухачів, І. Луценко міг і тоді перебувати під магією слів свого натхненника. Показово, що у своєму щоденнику Є. Чикаленко в ті ж роки згадував про узагальнення Л. Смоленського щодо закономірностей перебігу революції.

Але найбільш важливо для теми нашої статті, що інтерес свого батька до історії України та філософії історії успадкували його сини Леонід та Ілля. Леонід Леонідович Смоленський (1869–1924) народився 23 березня 1869 р. Середню освіту він отримав у третій одеській гімназії, вищу — на медичному та історико-філологічному факультетах університетів Св. Володимира та Новоросійського. Історико-філологічний факультет Новоросійського університету він закінчив у 1894 р. [12]. Він співробітничав з «Крымским горным клубом», що діяв в Одесі, та викладав в Одеському кадетському корпусі. У 1900 р. він переїхав до Севастополя, де до кінця життя викладав історію у середніх школах. Користувався повагою серед місцевої інтелігенції. У 1904 р. він опублікував в Одесі «Элементарный курс теории словесности с рисунками». Л. Смоленський також написав під псевдо «Пільченко» історичну п'єсу «Княжа криниця», яка була опублікована у журналі «Киевская старина» та згодом поставлена на одеській сцені учнем Л. А. Смоленського М. Садовським за участі М. Заньковецької. Останні роки життя

Л. Смоленський провів у злиднях та осліп. У 1924 р. він покінчив життя самогубством.

Єдиною історико-науковою працею Л. Смоленського є опублікований під псевдонімом у «Записках Крымского горного клуба» у 1895 р. нарис історії взаємин між Запорізькою Січчю та Кримським ханством від XVI до кінця XVIII ст. [22]. Довгий час ім'я автора залишалося невідомим сучасним історикам. Лише завдяки виявленню листа його брата Іллі Смоленського до М. Грушевського від 1933 р. мені вдалося встановити реального автора цієї праці [15].

Праця Леоніда Леонідовича з'явилась в умовах підвищення інтересу науковців до історії Кримського ханства та Запорізького козацтва. Обидві теми мали помітні традиції вивчення в Одесі, здебільшого завдяки праці співробітників Одеського товариства історії та старожитностей. У 1887–1889 рр. пітерський професор В. Д. Смирнов опублікував, частково на сторінках одного з томів «Записок Одесского Общества истории и древностей», фундаментальну працю про історію Кримського ханства [27; 28]. Майже виключно він зосередився на реконструкції основної канви політичної історії цієї держави. Автор стояв на позиції провіденціоналістської приреченості Кримського ханства, меншовартості татарської культури. У 1892 р. побачив світ перший том «Истории запорожских козаков» Д. Яворницького, написаний у схожому з працею В. Смирнова позитивістсько-описовому стилі, хоча і з більшою увагою до побутових деталей. Дмитро Іванович присвятив деяку увагу опису звичаїв кримських татар та їх набігам на українські землі [43]. Однак російського та українського істориків споріднювало те, що вони не приділили спеціальної уваги питанню про взаємини запорізького козацтва та кримського ханства.

Цю лакуну намагався заповнити Л. Смоленський. На відміну від своїх незрівнянно більш авторитетних та відомих попередників, він не залучив до свого дослідження принципово нову джерельну базу, скориставшись публікаціями джерел здебільшого з праць А. Скальковського, О. Андрієвського та ін. Услід за більшістю козакознавців Л. Смоленський визнавав Запорізьку Січ виразником козацького духу, окремою від держави общиною, військовим орденом. Новизна праці полягала

у піонерській постановці питання та концептуальній позиції автора у його висвітленні. Історик вважав, що Запорізька Січ вела самостійну політику щодо Кримського ханства. Взаємини між козаками та татарами не зводились лише до ворожнечі, але передбачали розгалужену систему торговельних, політичних та культурних контактів. Останні автор досить докладно висвітлив у своїй роботі. Запорізька Січ та Кримське ханство, на його думку, були однаковою мірою зацікавлені у тому, аби зберегти незалежність від сусідніх держав. Таким чином, автор відійшов від традиційної тези про одвічну та перманентну ворожість Кримського ханства та Запорізької Січі, показав їх як рівноправних партнерів. Схильність Л. Смоленського до узагальнень могла бути успадкована ним від його батька.

Праця Л. Смоленського була зауважена редакцією авторитетного українського часопису «Киевская старина», на сторінках якого з'явилась рецензія без підпису. Автор рецензії наводив розлогі цитати з «обстоятельно составленного очерка», солідаризуючись зі всіма висновками Л. Смоленського. В підсумку він шкодував, що така цікава праця була надрукована лише у малопоширених «Записках Крымского горного клуба» [18]. У тому ж 1895 р. праця Л. Смоленського була видана окремою брошурою. Однак це не вберегло автора від спрогнозованого автором рецензії браку уваги до його непересічної книги з боку колег. Показово, що ані в другому, ані в третьому томі своєї праці про книжку Л. Смоленського не згадав Д. Яворницький. Не помітив її й М. Грушевський, завжди уважний до щонайменшого українознавчого доробку. У радянські часи праця Л. Смоленського теж не набула поширення. В сучасній історіографії найбільш помітним випадком використання, а частково і розвинення думок роботи одеського історика є дисертація С. Андреевої [3, с. 5]. Авторка, зокрема, зазначає, що «Запоріжжя і Крим виступають як основні конкуренти в колонізації та господарському освоєнні регіону, але й водночас господарські системи обох суспільств в багатьох напрямках демонстрували можливості співіснування і взаємопроникнення» [3, с. 15]. Погляд на взаємини козацтва та Кримського ханства і ширше — українців та кримських татар як багатовимірних набуває все більше число прихильників серед сучасних українських істориків (О. Галенко, Н. Яковенко).

Останнім помітним представником роду був Ілля Смоленський (1872 — не раніше 1933). Під час навчання в одній з одеських гімназій І. Смоленський був членом одеської української «Молодої громади». На початку ХХ ст. він брав активну участь у роботі Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті. У 1902–1904 рр. він виголосив дві доповіді про сутність історії та недосконалість існуючого правописання. Обидві доповіді викликали жваву дискусію. Зокрема, в дискусії про історію 4 грудня 1902 р. брали участь М. В. Лебедев, В. І. Маляров, Д. А. Терновський, М. М. Родзевич, В. Ф. Лазурський, В. М. Добровський, Д. Д. Сигаревич, Л. Д. Чудовська. В дискусії з доповіді «О несовершенстве ныне существующего правописания в связи с вопросами о логическом ударении» 18 листопада 1904 р. взяли участь В. Істрин, В. Добровський, О. Томсон, М. Лебедев, О. Д. Щербина, І. Слешинський.

Про успадкування Іллею Леонідовичем якостей родинного характеру Смоленських — принциповості, запальності — свідчать гарячі дискусії щодо організаційних моментів діяльності Одеського товариства витончених мистецтв, які в якості члена цього товариства спровокував І. Смоленський [6; 31].

Згодом І. Смоленський оселився у Санкт-Петербурзі, але не поривав зв'язків з Одесою. Свої праці він друкував у друкарні Е. Фесенка. Він захоплювався психологією та теософією. І. Смоленський опублікував низку оригінальних праць з філології, етики (дослідження феномену сором'язливості, особливості почуття кохання у чоловіків), розробив анкету про прояви таємничого та надприродного, читав публічні лекції [32–36].

У творчій спадщині І. Смоленського особливе місце належить нарису про особливості історії як сфери знання та предмету викладання [30]. Поява цієї праці була зумовлена загальною кризою історичної науки, підвищенням інтересу істориків до її теоретичних аспектів. І. Смоленський доводив, що історія не має права претендувати на звання науки, адже достовірність здобутих істориками фактів є дуже сумнівною. Автор ставив питання про можливість передбачення в історії, тенденційність, вибірковість фактів. На його думку, історики ще дуже мало зробили для того, аби довести корисність своєї науки. Окреме місце він присвятив питанню про стиль наукових історичних праць та дидактику історії. І. Смоленський

вважав, що стиль більшості історичних праць є незадовільним, адже автори зловживають термінологією, беруть на себе роль суддів. Натомість він вважав, що історик має не засуджувати, а пояснити явище. І. Смоленський заперечував змішування патріотичних та дидактичних завдань історика. Він зазначав, що історія не має викладатись у середній школі, а лише на старших курсах університетів та лише на джерелах, а не на підручниках.

Ці думки, хоча і не в такому радикальному вигляді, висловлювали й багато тогочасних фахових істориків. Для прикладу назвемо найпевніше відомого І. Смоленському одеського грузинського історика Симона Лукича Аваліані, який зазначав, що «учні середньої школи прагнуть знати соціальну, культурну, економічну історію, а їм дають мертвущі факти» [2]. С. Аваліані закликав до збільшення ваги семінарів у навчальному процесі в університетах, на яких студенти мають отримувати не лише факти, але й вчитися критично мислити [1]. Попри те, що у свій час, пізніше книга І. Смоленського залишилась непоміченою історіографами, його думки не втратили своєї актуальності й дотепер, тобто не втратили гостроти дискусії навколо ступеня патріотичності історії, її науковості, методики викладання тощо.

Про те, як склалася доля І. Смоленського у буремні революційні роки та перше десятиріччя більшовицької влади, у нас поки що немає відомостей. На початку 1930-х р. він мешкав у Москві, студіював в архівах історичну географію півдня України першої половини XVIII ст., зокрема, джерела про російсько-турецький кордон часів Петра Першого. Про свої великі плани щодо дослідження української історії він повідомляв у листах до видатних українських істориків М. Грушевського, Д. Яворницького та Н. Полонської-Василенко, нагадував про заслуги у цій царині своїх діда, батька та брата [15; 39].

Однак поки що відома лише одна публікація Іллі Леонідовича у галузі україністики. В авторитетному журналі «Україна» він опублікував два актових документи з переліком адміністраторів України кінця XVIII — початку XIX ст. Про його концептуальні переконання у галузі україністики може свідчити лише одна фраза: «на зламі 18–19 ст. Україну остаточно втягнуто в орбіту російського торговельного капіталу». Таким

чином, автор поділяв традиційні для тогочасної історіографії ідеї М. Покровського [37].

Отже, історія роду Смоленських демонструє тяглість українських історико-культурних та історіографічних традицій, що не завмирили навіть у несприятливих суспільно-політичних умовах, та наявність усталених зв'язків між важливими культурними центрами України — Кримом, Києвом та Одесою. Показово, що українські симпатії І. Смоленського не зникли, а точніше відродились, навіть у Москві. Сьогодні спадщина та загалом доля родини Смоленських має бути всіляко спопуляризована як інтегруючий чинник у процесі зміцнення української нації.

Джерела та література

1. Авалиани С. Л. К вопросу об учебных пособиях для высшей школы // Журнал министерства народного просвещения. — 1908. — Сентябрь. — С. 170–178.
2. Авалиани С. Л. Об одной анкете // Одесские новости. — 1913. — 18 апреля.
3. Андреева С. С. Взаемини Запоріжжя і Кримського ханства періоду Нової Січі (1734–1775 рр.). — Автореф. дис... канд. істор. наук. — Запоріжжя, 2006. — 20 с.
4. Богдашина О. Мікронаукові групи в структурах української історичної науки другої половини ХІХ — початку ХХ ст. // Ейдос. — 2009. — В. 4. — С. 183–193.
5. Болдирев О. В. Одеська громада. Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. ХІХ — початку ХХ ст. — Одеса, 1994. — С. 13–18.
6. В обществе изящных искусств // Одесские новости. — 1902. — 23 декабря.
7. В. Л. Еще одна жертва погрома // Одесский листок. — 1905. — 13 ноября.
8. Верба І. В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // Український історичний журнал. — 1996. — № 5. — С. 131–149.
9. Гарин-Михайловский Н. Г. Детство Темы. Гимназисты. — Минск, 1985 // <http://lib.ru/RUSSLIT/GARIN/gimnaz.txt>
10. Гордієвський М. Л. А. Смоленський (з нагоди 25-річчя смерті). До історії українського руху в Одесі // Шквал. — 1930. — № 35 (22 грудня). — С. 8–9.
11. Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф. 45. — Оп. 4. — Спр. 1838.
12. ДАОО. — Ф. 42 — Оп. 35. — Спр. 3978.
13. Єгунова-Щербина С. Одеська громада 1870-х років // За сто літ. — Кн. 2. — 1928. — С. 189–199.

14. Зленко Г. Д. Лицарі досвітніх вогнів. 33 портрети діячів одеської «Просвіти» 1905–1909 років. — Одеса, 2005. — С. 26–28.
15. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. X. — № 6405.
16. Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. 111. — № 37660. — Арк. 14.
17. Катренко А. Одеська громада 70–90-х років XIX ст. // Київська старовина. — 1998. — № 2. — С. 84–96.
18. Киевская старина. — 1896. — Т. 53. — № 6. — Отд. 2. — С. 105–107.
19. Луценко І. Дещо з старовини // Наше село. — 1918. — № 18. — С. 4–5.
20. Луценко І. Исторична помилка // Вільне життя. — 1918. — 4 вересня.
21. Луценко І. Наші державні змагання в минулому // Наше село. — 1918. — № 16. — С. 4–6.
22. Львов Л. Отношения между Запорожьем и Крымом. — Одесса, 1895. — 60 с.
23. Мезько-Оглоблин О. Дослідження та матеріали (до століття народження історика). — Нью-Йорк-Острог-Київ-Торонто, 2000. — 190 с.
24. Мисечко А. І. Український рух в Одесі наприкінці XIX — на початку XX ст. — Одеса, 2006. — С. 19–102.
25. Писання Трохима Зінківського: В 2 т. / Зредагував та життєпис написав В. Чайченко. — Л., 1893. — Т. I.
26. Сигаревич Д. Жертва старого режима // Одесский листок. — 1905. — 17 ноября.
27. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. — СПб., 1887. — 768 с.
28. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII столетии // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. 15. — 1889. — С. 152–404.
29. Смоленский А. Статистическое описание Керчь-Еникальскаго градоначальства // Новороссийский календарь. — 1841. — С. 278–302.
30. Смоленский И. История как наука и как предмет преподавания (переоценка исторических знаний). Историко-методологический этюд. — В. 1. — Одесса, 1906. — 175 с.
31. Смоленский И. Письмо в редакцию // Одесские новости. — 1907. — 25 октября.
32. Смоленский И. Л. Всемирная война 1914–1915 гг. и Гроб Господень. — Одесса, 1915. — 19 с.
33. Смоленский И. Л. Пособие к изучению декламации. О логическом ударении. Недостающая в трудах по логике глава. — Одесса, 1907. — 168 с.
34. Смоленский И. Л. Проект Всероссийской анкеты по вопросам из области таинственного. — Одесса, 1912.

35. Смоленский И. Л. Чего ждут мужчины в любви от женщины или материнство в любви. — СПб, 1910.
36. Смоленский И. Л. Этюды о стыде. — Одесса, 1913.
37. Смоленський І. Бюрократична верхівка на Україні наприкінці XVIII і на початку XIX ст. // Україна. — 1930. — Липень-серпень. — С. 70–80.
38. Старовойтенко І. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії // <http://www.history.org.ua/JournALL/sid/13/1/1.pdf>
39. Центральний державний архів музею літератури та мистецтва. — Ф. 542. — Оп. 1. — Спр. 241.
40. Чернявская-Бохановская Г. Ф. Автобиография // Каторга и Ссылка. — 1928. — № V (42). — С. 49–67.
41. Чикаленко Є. Спогади. — К., 2003. — 416 с.
42. Чикаленко Є. Щоденник. — Т. 2. — 2004. — 464 с.
43. Яворницький Д. І. Мусульманские соседи Запорожских казаков // Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Т. 1. — К., 1990. — С. 319–330.

O. E. Muzychko

SMOLENSKY DYNASTY IN HISTORIOGRAPHIC PROCESS OF THE MEDIA OF THE XIX — THE BEGINNINGS OF THE XX-TH CENTURIES

In this article the contribution of a Smolensky dynasty (Anastas Ivanovych, Leonid Anastasevych, Leonid Leonidovych and Iliya Leonidovych) in historiographic process, of the media of the XIX — the beginnings of the XX-th centuries is studied. Communication between their national, public both historical sights and activity is considered. Members of a dynasty activity basically in the south of Ukraine and, in particular, in Odessa.

Key words: *the South of Ukraine, a Smolensky dynasty, Odesa, Crimea, historiographic process*

A. E. Muzychko

РОД СМОЛЕНСКИХ В ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ СЕРЕДИНЫ XIX — ПЕРВОЙ ТРЕТИ XX СТ.

В статье изучен вклад рода Смоленских (Анастасий, Леонид Анастасиевич, Леонид Леонидович, Илья Леонидович) в историографический процесс второй половины XIX — начала XX ст. Рассмотрена связь между их национальными, общественными

и историческими взглядами и деятельностью. Представители рода преимущественно находились на юге Украины, в частности, в Одессе.

Ключевые слова: юг Украины, род Смоленских, Одесса, Крым, историографический процесс.

УДК 94(477.74)«1932/1933»(093)

О. О. Синявська

СПОГАДИ ОЧЕВИДЦІВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО (за матеріалами Біляївського району Одеської області)

У статті на основі спогадів мешканців Біляївського району Одеської області аналізуються причини, перебіг і наслідки Голодомору 1932–1933 років. Розкриваються специфічні риси усних свідчень очевидців трагедії як історичного джерела.

Ключові слова: Голодомор 1932–1933 років, спогади, Одеська область.

Офіційно День пам'яті жертв Голодомору і політичних репресій на Україні відзначається щорічно в четверту суботу листопада. Пік Голодомору прийшовся на весну 1933 року. Саме за ці 17 місяців (з квітня 1932 року по листопад 1933 року), тобто приблизно за 500 днів в Україні загинули мільйони людей. За останніми підрахунками вчених повні втрати (з урахуванням зменшення народжуваності) від голоду в УРСР складають не менше 5 млн. чоловік.

Найбільше постраждали від голоду колишні Харківська і Київська області — теперішні Полтавська, Сумська, Харківська, Черкаська, Київська, Житомирська. На них припадає 52,8 % загиблих. Смертність населення тут перевищувала середній рівень у 8–9 і більше разів. У Вінницькій, Одеській, Дніпропетровській областях рівень смертності був вищий середнього рівня у 5–6 разів, на Донбасі — у 3–4 рази. Фактично голод охопив весь центр, південь, північ та схід сучасної України.

Визначити специфіку причин, обставин та перебігу подій 1932–1933 років, підрахувати втрати від голоду по Одеській області чи окремо по районах достатньо складно, оскільки протягом 1920–30-х років неодноразово змінювався територіально-адміністративний поділ регіону.

Одеська область була утворена 27 лютого 1932 року у складі 4 міст (Одеса, Кіровоград, Миколаїв, Херсон) і 46 адміністративних районів. До її складу увійшли території сучасних Миколаївської, Кіровоградської і Херсонської області. На момент подій 1932–1933 років територія південної Бессарабії (9 сучасних районів Одещини) знаходилась під владою Румунії, а частина сучасної півночі Одеської області входила до складу Молдавської РСР. Таким чином, у зоні трагедії знаходилися 17 із 26 сучасних районів області.

Територія сучасного Біляївського району також зазнавала адміністративних змін. У 1923 році Біляївський район був утворений у складі Одеського округу Одеської губернії. В 1924–1925 роках частини території району увійшли до новоутворених Червоно-Повстанського та Грослібентальського (згодом — Спартаківського) районів. Після утворення Одеської області територія Біляївщини була приєднана до Одеської міськради (до серпня 1935 року), а потім виокремлена в самостійну територіально-адміністративну одиницю.

Тема голодомору не нова для сучасних дослідників. Про голодомор написано сотні наукових та популярних праць, видано чимало збірок документів. За останнє десятиліття виявлено та вивчено низку документів самого різного походження, але існує ще чимало питань, пов'язаних з подіями 1930-х років, які потребують подальшого докладного вивчення.

В Державному архіві Одеської області виявлено та складено списки більше як на 32 тисячі документів із майже 400 фондів, які висвітлюють причини, перебіг та наслідки голодомору 1932–1933 років на Одещині [1, с. 12]. Серед документів з грифом «цілком таємно» — доповідні записки та рапорти контролюючих органів про надзвичайне становище на селі у зв'язку з організацією хлібозаготівель, посівних компаній, збирання урожаю, річні звіти про різні напрямки діяльності хлібозаготівельних контор тощо. Звісно, проти архівних документів та фактів нічого не протиставиш, але історія вчить, що

не варто завжди і сліпо довіряти документальним джерелам, адже у багатьох офіційних документах, як опублікованих, так і тих, які ще чекають своїх дослідників, не має навіть згадки про голод. Влада намагалася уникнути цього терміну, говорила лише про «продовольчі труднощі», бідування населення «від недороду».

Значно доповнюють і розширюють джерельну базу вивчення голодомору спогади очевидців. Цінність спогадів як історичного джерела зумовлюється особливостями їхнього походження, оскільки належать вони окремим людям, а відтак відображають безпосереднє сприйняття ними навколишнього світу, історичних подій і явищ. З одного боку, в них закладена своєрідна інформація соціально-психологічного рівня, що часто відсутня в інших видах джерел. З іншого — спогади нерідко містять такі відомості, яких немає в інших джерелах. Їх використання дає змогу більш докладно й колоритно відтворити як окремі події, так і характерні риси й особливості певної епохи.

Мета статті — проаналізувати спогади очевидців Голодомору 1932–1933 років, що нині мешкають в Біляївському районі Одеської області. У зв'язку з цим ставляться наступні завдання: виявити запроваджені до наукового обігу свідчення; висвітлити коло питань, до яких зверталися респонденти у своїх спогадах; визначити специфіку спогадів у порівнянні з іншими історичними джерелами з даної проблеми.

Історіографія голодомору в Одеській області представлена низкою досліджень, які включають публікації документів та спогадів. Серед них за останні роки побільшало видань про сумні події 1932–1933 років в окремих районах Одещини. Зокрема, вийшли друком роботи по Березівському, Велико-Михайлівському, Кодимському, Комінтернівському, Миколаївському районах [2; 4; 6; 7; 8].

Досить ґрунтовним є видання «Голодомори в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947» [3], що було упорядковане в 2007 році працівниками Державного архіву Одеської області. До видання увійшли статті про голодомор професійних істориків та звичайних громадян, спогади очевидців по районах Одещини і документи спеціальних органів та комісій, які діяли під час голоду. Дане дослідження базувалося на матеріалах публікацій 2005 року, але було доповнене нови-

ми документами та свідченнями. По Біляївському району тут включені спогади п'ятох очевидців голодомору: Довженко-Рогачко М. П. (м. Біляївка), Фоменко Д. Є. (м. Біляївка), Юшко С. (с. Градениці), Горієвич А. І. (с. Кагарлик), Бондарева В. К. (с. Кагарлик).

В 2008 році друком вийшло ще одне видання, яке спиралося на широку джерельну базу — «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Одеська область» [5]. Мартиролог включає перелік жертв голодомору (майже 40 тисяч імен), які встановлено за архівними документами, книгами РАЦС та усними свідченнями очевидців. Матеріал у книзі подається з такими даними: прізвище, ім'я, по-батькові загиблого, вік, соціальний стан, дата смерті, офіційна версія смерті, національність, джерело інформації. Завдяки книгам РАЦС Біляївський район представлений досить докладно — є записи по 49 населеним пунктам, наведено список із майже 500 загиблих від голоду.

Завдяки цим виданням до наукового обігу введено низку невідомих архівних матеріалів та усних свідчень, що певною мірою заповнює прогалини у вивченні голодомору на півдні України.

Дана стаття, крім згаданої бібліографії, ґрунтується на усних свідченнях очевидців трагедії 1932–1933 років, зібраних протягом 2007–2008 років студентами-істориками, вчителями та учнями середніх шкіл, працівниками районних архівних установ та бібліотек, які здійснювали спеціальні пошукові експедиції районами Одеської області. Адже для правдивого висвітлення подій того періоду важливим історичним джерелом є не тільки документи, а й спостереження і оцінки сучасників подій. Було проведено грандіозну роботу, в результаті якої зібрано більше 3 тисяч спогадів.* На час написання статті зібрані матеріали знаходяться на стадії формування справ колекції Державного архіву Одеської області «Голодомори в Україні: Одеська область» (фонд 8235, опис 2).

* Редагуванням та упорядкуванням зібраних матеріалів займалася робоча група редакційної колегії, до якої увійшли співробітники Державного архіву Одеської області та науковці історичного факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова. Спогади плануються до друку у 2010 році як друга частина видання «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Одеська область».

Біляївський район Одеської області в його сучасних межах представлений спогадами 65 очевидців. Опитування проводилося в м. Біляївка (11 респондентів), с. Августівка (3 респонденти), с. Березань (5 респондентів), с. Великий Дальник (3 респонденти), с. Вигода (5 респондентів), с. Градениці (2 респонденти), с. Дачне (5 респондентів), с. Іллінка (1 респондент), с. Кам'янка (1 респондент), с. Маяки (12 респондентів), с. Мирне (5 респондентів), с. Нова Євметівка (1 респондент), с. Паліївка (1 респондент), с. Троїцьке (1 респондент), с. Усатове (2 респонденти), с. Яські (5 респондентів).

Упорядкування спогадів відбувалося за територіальною ознакою, обов'язково вказувалося прізвище, ім'я, по-батькові респондента, рік і дата народження (за наявності), місце проживання під час голодомору. Так, серед опитуваних за місцем сучасного проживання (населені пункти Біляївського району) у 1932–1933 роках мешкало 53 респонденти; в межах Одеської області проживало 7 чоловік; троє респондентів жили на Вінниччині, по одному — на Чернігівщині та Житомирщині. Така географія дозволяє говорити про перебіг подій і в інших регіонах України.

За формою викладу матеріалу вирізняються дві групи спогадів: у вигляді розповіді (свідчення 32 респондентів) та у вигляді відповідей на запитальники (33 анкети). Запитальники були розроблені за зразком анкети, що запропонована Українським інститутом національної пам'яті, і склалися з 50 основних запитань:

Місце запису:

Дата запису:

Опитуваний:

Записав:

Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–33 роках або у 1946–47 роках?

Які на Вашу думку могли бути причини голоду: неурожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?

Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?

Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?

Чи ті, що відбирали, мали якісь документи на забирання продуктів?

Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?

Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?

Як люди боронилися?

Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?

Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?

Скільки їх приходило до хати? Хто це був?

Де можна було заховати продукти харчування?

Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?

Забирали лише продукти харчування чи й інші речі — одяг, рушники, худобу тощо?

Що таке «Закон про п'ять колосків»? Чи чули Ви про нього?

Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?

Хтось охороняв поля, колгоспні комори?

Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?

Чи змушували людей іти до колгоспів і як?

Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?

В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?

Скільки разів приходили до хати?

Коли почали люди помирати з голоду?

Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?

Хто не голодував у селі і чому?

Хто зумів вижити?

Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?

Які засоби вживали до виживання?

Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?

Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?

З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?

Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?

Чи можна було щось купити у місті, чи виміняти?

Чи був голод у містах?

Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?

Чи відомі випадки людодіства у Вашому селі?

Де і хто хоронив померлих від голоду?

Чи платили тим, хто займався похованням померлих?

Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?

Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?

Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?

Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?

Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?

Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?

Чи знаєте Ви, що таке «Торгсін»?

Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–33 рр., зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?

Зміст розповідей мешканців Біляївського району дозволяє визначити основні питання, до висвітлення яких звертаються очевидці: колективізація, причини, час, територія поширення голоду, раціон селян у 1932–1933 роках, діяльність продзагонів, політика місцевої влади, померлі під час голодомору та інші. Тобто інформація обох груп спогадів за основними лініями опитування практично збігається.

Інформаційна насиченість спогадів залежить від багатьох чинників: від того, яку роль відігравав автор у подіях, що він їх описує; від гостроти сприйняття дійсності; від здатності запам'ятовувати перебіг подій; від віку респондента на момент, коли відбулася подія тощо.

Однією із найбільше висвітлених проблем у спогадах очевидців є обставини початку голодомору. Причини голодомору сучасні історики об'єднують соціально-економічними та політичними факторами. До об'єктивних чинників — неврожаю та посухи додавалася цілеспрямована антиукраїнська діяльність Москви. Головною метою організації штучного голоду був підірив соціальної бази опору українців проти комуністичної влади та забезпечення тотального контролю з боку держави за всіма верствами населення. Голодомор починався з суцільної колективізації і розкуркулення. На сьогодні вже є дані про 1027 розкуркулених господарств. Це були найактивніші працівники на селі, найкращі господарі. Наступним кроком на шляху до «світлого майбутнього» стало примусове вилучення зерна у селян, яке майже завжди супроводжувалося повальними обшуками селянських дворів, під час яких нерідко відбиралися не тільки лишки зерна, а й запаси, необхідні для посіву і спожи-

вання. Замість коригування політики щодо примусових хлібозаготівель у колгоспах та радгоспах, зменшення оподаткування приватних одноосібних господарств спостерігаємо масове примусове вилучення зерна у селян та навіть мародерство.

Свідчення очевидців повторюють офіційні версії причин голодомору. Норенко Галина Захарівна (1925 р. н., м. Біляївка) вказує: «Це і неврожай, і засуха, і сплата податків: кожна сім'я повинна була здати яйця, м'ясо, молоко. А ще змушували садити дерева, з яких потім збирали теж податки. То люди, щоб не платити, вирубували їх...», Тарасенко Іван Федорович (1931 р. н., с. Яськи): «Все до купи, думаю: і неврожай, і засуха, і непомірні здачі зерна державі. Й про людей не можна забувати, — всякі були...», Чумаченко Ніна Миколаївна (1926 р. н., м. Біляївка): «У 1930-му році сильнейший врожай був, а їсти не було що, бо все в людей позабирали». Хоча зустрічаються й інші версії, щоправда поодинокі. Зокрема, Бондаренко Євфросинія Іванівна (1923 р. н., с. Маяки) зазначає: «Сталіна і владу я не звинувачую, був тільки неврожай і велика засуха».

Інформацію щодо початку голодомору у спогадах очевидців можна об'єднати у три групи:

1) від початку 1930-х років — пов'язують із колективізацією: «як заставили йти в колгосп, здати весь реманент і худобу — так і почали голодувати»;

2) осінь 1932 року — через хлібозаготівельну кризу, діяльність продзагонів;

3) зима та весна 1933 року (грудень 1932 р. — квітень 1933 р.).

За свідченнями Пережитного Михайла Гордійовича (1925 р. н., м. Біляївка): «Добре пам'ятаю зиму 1933 року. Ми тоді казали, що у цьому році додалося ще три місяці: терпень, тухлень, дубень. Багато дітей ходили пухлими від голоду. Голова роздута, як м'яч, очі в глибоких щілинах».

Однією із головних причин голодомору очевидці називають суцільну колективізацію, під час якої представники влади застосовували насильницькі методи, не рахуючись з бажаннями і прагненнями селян. Ці свідчення збігаються з інформацією документальних джерел. Так, Фоменко Дарія Єрофіївна (1916 р. н., м. Біляївка) розповідає: «В період колективізації нашу сім'ю як куркульську (матір і восьмеро дітей) вигнали з влас-

ного будинку. Все майно конфіскували, і ми змушені були ночувати на вулиці. Хату перетворили на колгоспний склад, де зберігався хліб, сільськогосподарський реманент. Ніде не могли знайти притулок. Люди боялися «ворогам народу» давати притулок».

Колективізація привела до різкого падіння продуктивності сільського господарства, але союзний уряд продовжував встановлювати для України непомірні хлібозаготівельні плани. Восени 1932 року почалося примусове вилучення зерна у селян спеціальними загонами. Як правило, до таких «продовольчих бригад» входили місцеві активісти, представники з районів, військові — ходили по троє-п'ятеро чоловік, переважно надвечір чи вночі, коли можна було зненацька застати господарів вдома. Діяли такі бригади брутальними методами.

«Про голодомор пам'ятаю тільки той день, коли якісь люди прийшли до двору, лаялись, кричали на батька, що куркуль, (це мій батько, який так тяжко працював у колгоспі!), щоб віддав зерно. Мати, Самарська Аграфена Пилипівна, почала плакати. Ми, малі, обхопили мамині коліна і теж плакали. Один з цих чоловіків замахнувся і вдарив найстаршого прикладом. Я з переляку втекла на піч. А з печі дивилася, як ухопилася мати за торбу, як волочили її з тією торбою по подвір'ї. Батько, Самарський Василь Олексійович, проклинав владу, казав, що жалітиметься Сталіну...», — пригадує Кухар Віра Василівна (1928 р. н., с. Березань).

За свідченнями Чумаченко Ніни Миколаївни (1926 р. н., м. Біляївка): «У 1932-му році партійники забирали хліб. Ішли по селу і збирали хліб і в кувшинах, і в торбинах. Весь! Все кругом забирали. Заховать не було можливості, бо ходили зі шпагою і перевіряли і в хаті, і на горищі, і на городі, — кругом. Ми ховали зерно на городі у землі, на горищі, але вони все одно знаходили. А з хати все забирали. І коней, і корову, і козу».

Деякі очевидці говорять навіть про випадки мародерства, коли відбирали не тільки зерно, а й продукти харчування, одяг, взуття. «Ніхто не міг ховати харчі. А якщо хтось з людей не хотів здавати все сам, то їх наказували. Наш сусід був бессарабцем. В нього були коні, він зранку їхав в Бессарабію і щось там купляв чи міняв, а один раз вернувся, а в нього все забрали. Їжу можна було сховати, харчі закопували під дерева, але все

одно знаходили. Забирали навіть одержу, перини...» — розповідає Татарчук Прасковія Мефодіївна (1924 р. н., с. Березань). Подібну інформацію надає і мешканка с. Мирне Качуровська Тетяна Петрівна (1927 р. н.): «В 1932 році, десь тижня через два після жнив, почали ходити бригади (в нас їх називали «червоні банди»), забирали в людей хліб на хлібозаготівлю. До нас під'їхала підвода, стала біля воріт, в двір зайшли представник району з пістолетом і дві їздові місцеві, які грузили і відвозили зерно на залізничну станцію. Погрузили все зерно, яке в батька було в току, забрали все з комори. Які були крупи, муку, просо, гречки було з мішок, квасолі в мамі було багато — все забрали. Мама просила, щоб залишили на насіння, бо зведеться така родюча квасоля, але той, з району, сказав: «Не положено, велено сдати все». Сушки було в мішку багато — і ту забрали. У всі горшки заглядували, по всіх кутках, сарайчиках шастали. Трошки насіння льону було в торбинці, гарбузового насіння — все ці жінки повигрїбали і на підводі позаносили. Особливо усердно вони нишпорили у тих, хто не був у колгоспі. В нас таких сімей було дві. В них вигребли все, навіть у старої баби у пазусі шукали. Товстим дротом штрикали по всьому городу, шукали закопане зерно. А як не було вже чого забирати, то одна активістка зняла з гачка хазяйчиного фартуха, зав'язала ним бочонок з квашеними буряками, і його винесли. Пройшли роки, і за цей фартух вже діти, які залишилися живі, виказували тій активістці: «Буряк наш з'їли — віддайте материн фартух».

Надзвичайні ситуації, як правило, розкривають приховану сутність людини. Аналізуючи спогади, можна констатувати, що людський фактор відігравав значну роль в часи голодомору, зокрема, зустрічаємо дані про доноси і наклепи на сусідів, обшуки у знайомих і навіть рідних. «Там, наверху, дали указ, брали людей, в основному чоловіків, і посиляли по хатах, а свої ззаду ходили і їх перевіряли. Та що там казати, як до нас прийшов рідний дядько, батьків брат, і забрав із погребка все, що там було: і бараболюку, і бурячок, і квасольку — все. Ми потім декілька місяців голодували...» — розповідає Киценко Марина Іванівна (1918 р. н., с. Усатове). А ось спогади Гетьман Пелагеї Андріївни (р. н. невідомий) із с. Троїцьке: «Представителі влади приходили и забирали всё, что было во дворе: зер-

но, птицу, овощи, скот. Приходило по два человека, каждую неделю. Были такие случаи, что некоторым хозяевам удавалось спрятать свое имущество, но односельчане-соседи выдавали их и этих людей затем жестоко наказывали за спрятанное».

Разом з тим зустрічаємо свідчення про допомогу з боку окремих представників влади, щоправда, діяли вони на свій ризик і потрапляли під пильну увагу ДПУ. Партійні та радянські працівники, голови колгоспів, які робили спроби перешкодити насильству, за вказівкою Сталіна були репресовані. Так, Качуровська Тетяна Петрівна згадує: «В нашому колгоспі був головою молодий хлопець Грицько. Він попереджав людей про обходи партійників з району. Як в селі почали вмирати люди, за його вказівкою на колгоспному дворі з фуражного зерна і відходів пекли хліб, варили супи і в обід годували людей, а також дітей у яслах. Місяців два-три так годували, поки не дізналися в районі. Приїхала районна комісія, міліція, забрали Грицька, посадили в тюрму. Цілий місяць тягали на допити, всіх по очним ставкам. Тоді батько мій написав піклування (він робив колгоспним бухгалтером), всі люди в колгоспі підписались під ним, що Грицько собі нічого не брав, ніякої вигоди не мав, зерно брав не посівне, а кормове для свиней та корів. Випустили Грицька, але пригрозили: «Не дай Бог іще раз повториться — получиш 10 років мигом!».

Загалом близько 50 % опитуваних пригадують, що їх сім'ї на початку 1930-х років мали велике господарство, яке доводилося здавати до колгоспів. «Найбільше лихоліття прийшло, за маминими розповідями, коли вийшов закон про якусь власність. Людей карали, сусідів вивезли, не хотіли здавати корову — єдину годувальницю сім'ї, коли створювались колгоспи. Так відібрали силою», — згадує Рогачко (Грицюта) Тетяна Олексіївна (1945 р. н., м. Біляївка). Закон, про який говорить Тетяна Олексіївна, найімовірніше, це прийнятий у серпні 1932 р. закон про смертну кару за розкрадання колгоспного майна (загальновідомий як «закон про п'ять колосків»). Навіть за крадіжку жмені зерна можна було поплатитися життям. Незабаром з'явився закон про «боротьбу із спекуляцією», який передбачав ув'язнення в концтаборах від 5 до 10 років для тих селян, які, рятуючись від голодної смерті, намагалися обміняти домашні речі на харчові продукти в містах.

«У моїх сусідів було багато дітей (6 чоловік), так батько їх, що працював у колгоспі, узяв трохи кукурудзи (вузлик). Його засудили як ворога народу і більше у селі його не бачили», — згадує Мартинова Віра Іванівна (1928 р. н.), яка на той час мешкала у с. Візирка Комінтернівського району. Інша респондентка, Раєнко Зінаїда Григорівна (1926 р. н.) пригадала односельчанку Катерину, яка зібрала на полі 5 буряків і за них сиділа у в'язниці. А ось спогади мешканки м. Біляївки Йовви Олександрри Тимофіївни (р. н. невідомий): «Збирали у полі колоски вночі, ховали мішки, клумаки у посадці, теребили зерно у пляшки і тікали додому. Сашка Зутірку за торбу колосків засадили на 4 роки, а ще троє сусідів із висилки так і не повернулися».

На окрему увагу заслуговує питання про спроби з боку селян протистояти урядовій політиці та свавілля влади. Спираючись на документальні джерела, історики вказують, що головним наслідком насильницьких методів при створенні колгоспів стало масове невдоволення та відкриті протести селян аж до збройних антирадянських виступів.

У спогадах мешканців Біляївського району немає свідчень про голодні бунти чи селянські виступи. На питання: «Як люди боронилися?» переважна більшість опитуваних відповідала, що ніяк, «не було такого», бо «всі люди були налякані розкуркуленням, яке було два роки тому. Були випадки, що людям давали по 10 років за непокору наказам. Мій батько приховав трошки. В повітці, де були дрова, викопав яму, туди поклав торбинку зерна, трошки житньої муки та трохи пшона. Засипали землею, склали наверх всі порізані дрова, і все це так, щоб ніде ні землянки, щоб нічого видно не було. Якби знайшли, то батька посадили б, адже шукали та нищпорили скрізь», — Качуровська Тетяна Петрівна (1927 р. н., с. Мирне). Також є згадки про масові переселення в інші села та навіть регіони, але це були не форми протесту проти тодішньої антиселянської політики, а скоріше, пошуки кращої долі. Щоправда, і там звичайним людям жилося важко. Очевидці так розповідають про поширення голоду в інших областях: «Пам'ятаю, як до нас доходили вісточки з Поділля і північних регіонів України, куди переїхала рідня. Там діялося щось страшне» (Шостаченко Варвара Іванівна, 1907 р. н., с. Дачне). Тарасенко Іван Федо-

рович (1931 р. н., м. Біляївка): «Колись родич приїздив з Донбасу. Казав, що в часи голодомору щастям був окраєць хліба з печеного буряка, лободи, жмиху. А дядька мого розстріляли за збирання трухлих колосків в полі. Не пам'ятаю його прізвища, а знаю, що Григорієм звали, з Харкова. Так от, казав, що в сім'ї їх було, кажись, п'ятеро дітей і весь час хотіли їсти. Ні про що не думали, тільки про їжу...»

Прикметними рисами Голодомору 1932–1933 років, на відміну від голоду 1920-х років, стало замовчування владою цих страшних подій та відсутність цілеспрямованих державних заходів щодо підтримки голодуючих. У спогадах зустрічаємо відомості про те, що ніякої допомоги держава не надавала. На мізерний щоденний пайок, який складався із ложки «варева», «латури» чи «баланди», могли розраховувати тільки ті селяни, які увійшли до колгоспів та ще діти, які мали сил дійти до школи. Єпур Марія Прокопівна (1928 р. н., с. Градениці) згадує: «Наші батьки працювали в колгоспі. Всім видавали вдень по 200 грамів якоїсь перебитої крупи. Мама варила куліш — ото й уся їжа».

Такі ж умови були для колгоспників і в інших районах. Так, Кропивка Анатолій Костянтинович (1928 р. н.), який на той час мешкав у с. Бакша Савранського району Одеської області, згадує: «Жили батьки непогано: була корова, пара коней, віз, плуг, борони, сівалка, сім десятин землі, свиня, зерно, картопля — усього вдосталь. За розповіддю товариша батька пізніше дізнався, що врожай у 1932-му році був добрий. Але якось до хати прийшли п'ять здорових чоловіків в чорних камуфляжах (солдати НКВС) і забрали все зерно, коней, корову, картоплю, свиню. Я пам'ятаю тільки те, як вантажили свиню — вона голосно вищала... Плакала дуже мама, сильно плакав і я. Голод сильним був зимою, не було ніяких рослин, які можна було б їсти. Пам'ятаю, що мама весь час нагадувала, що інші люди можуть заманити і вкрати... Найменший брат (1930 р. н.) не витримав голоду, як і інші брати і сестри, в нього спухли живіт та ноги, і він помер у 1933-му році, а відразу після нього і батько. Залишилися я, сестра Саша і мама. Мама весною рвала різну траву та варила баланду, так і виживали. Весною 1933-го мама пішла в колгосп, туди насильно заганяли людей, але почали давати на один трудовень 400 грамів зерна. Я думаю, що

голод був, щоб примусити селян йти в колгоспи. А ті люди, які все забирали, приходили через деякий час ще: з довгими палицями із залізними загостреними наконечниками, робили обшук. Вони пробивали в хаті цими палицями земляну підлогу. В сараях, на городі весь час шукали запаси, люди казали, щоб відправити до Росії».

Зайкова Віра Михайлівна (1924 р. н., с. Усатове): «Живя в таких умовах, ми, діти, ежедневно обов'язково відвідували школу, але це була незвичайна школа — в ній не чути було веселих дитячих голосів, сміху чи пісень. Істощені, худі — шкіра да кістки — бліді діти були схожі на маленьких старичків. Вони нерідко засипали на уроках. Щоб не упасти від слабкоти, вони передвигались, держась один за друга. Сюди діти приходили не для того, щоб навчитися читати і писати, а для того, щоб отримати після уроку видаваний їм мизерний шматочок мамалыги і кілька ложок супу».

До звичного раціону пересічного українця за спогадами жителів Біляївського району у 1932–1933 роках входили: «латура», яку варили з гнилої картоплі, лушпайок, трави, додаючи трохи зерна; кора акації, макух, бур'ян, лобода, коріння айру; вживали також ворон, їжаків, ховрашків, мишей, собак і котів; хліб пекли з кукурудзяної муки (такий корж називався «малай») і мелених жолудів. Щастило тим людям, хто жив на березі лиману чи річки, бо мали можливість ловити та вживати в їжу рибу, мідії, креветки.

Савелич Лариса Василівна (1925 р. н.), яка під час голодомору проживала спочатку в с. Болгарка на березі Куяльницького лиману, а потім переселилася з батьками до бабусі в с. Августівка, так описувала сімейний «раціон»: «Вдома ми з бабусею сусликів варили, давали їсти хворій матері та молодшим дітям. Шкірки ми з бабусею вичиняли, сушили і здавали заготівникам, за це вони давали нам по два шматочки цукру. Якщо вдавалося інколи роздобути жменьку висівок, то з кінським щавлем, з лободою їх змішували і пекли коржики. І ще ми з дітьми ловили на лимані креветки, їли їх, а також висушували, перетирали на борошно і теж пекли коржики. Отак і вижили».

Подібні страви куштували і в сім'ї Грицюк Людмили Богданівни (1919 р. н., с. Дачне): «Зерна кінського щавлю були в

нас замість крупи. Я й зараз пам'ятаю той смак. А коли люди орали землю, то збирали гнилу картоплю, а потім заривали в землю і присипали гноєм. Такий насип називався «бурт». Буртували картоплю на гірші часи, а коли голод відчувався сильніше, то цю картоплю виривали, вимочували, пекли та їли».

Голодомор спричинив величезну смертність населення, особливо людей похилого віку і дітей. За даними архівних документів, голод охопив Одеську область нерівномірно, найбільші втрати (до 25 % населення) спостерігалися на півночі області. Біляївський район входить до так званої «помірної» зони. За підрахунками дослідників загинули від голоду в Біляївському районі у 1932–1933 роках складала приблизно 21 % від усіх померлих (457 випадків із 2199 записів).

За спогадами очевидців можна встановити причину — близькість до міста, де можна було знайти роботу і отримати пайок, що дозволяло не тільки вижити самому робітнику, а й допомогти родині, яка залишилася в селі. Близько 20 % очевидців надають відомості про те, що в містах, зокрема, в Одесі голоду не було. Натомість у декількох спогадах очевидці зауважують, що в містах жити було сутужніше, ніж в селі, бо міські жителі не мали підсобного господарства. Так, Мазуренко Євфросинія Йосипівна (1912 р. н., с. Нова Євметівка) згадує: «Одного разу ми поїхали рибу продавати в Одесу, та іде жінка, а ми саме коржик їли, та вона й каже: «Хорошо вам, коржики кушаєте».

На жаль, не можна навести достовірних даних кількості голодних смертей, оскільки метричні книги 1932–1933 років були вилучені згідно таємної директиви від 15 квітня 1934 року і переведені на зберігання у секретні частини райвиконкомів (всі ці документи сьогодні зберігаються в Державному архіві Одеської області) (ДАОО, ф. Р-2009, оп. 1, спр. 4, арк. 72–32). Цей факт дає підстави твердити, що влада ховала сліди злочину проти власного народу. Дивом збереглися книги РАЦСів п'яти районів — Балтського, Біляївського, Іванівського, Кодимського і Овідіопольського, з яких беззаперечно випливає: причина більшості смертей у ті роки — голод.

Офіційні відомості опосередковано можна підтвердити свідченнями очевидців трагедії. У спогадах практично кожен другий респондент називає загиблих від голоду родичів або сусідів.

Свідчення ці опосередковані тому, що тільки 10 % очевидців називають імена і прізвища загиблих. Тим не менш, спогади дали можливість до загального списку загиблих Біляївського району, що наводиться в Мартирологу, додати ще 8 імен по с. Березань, с. Мирне, с. Нова Євметівка, с. Широка Балка.

Ще одне питання, яке заслуговує на особливу увагу — випадки канібалізму під час голодомору. Архівні документи надають інформацію про людожерство та трупоїдство в декількох районах Одеської області. В період лютого — березня 1933 року на грань вимирання було поставлено багато населених пунктів Одещини. Випадки людодїдства були узагальнені в інформаційному листі від 20 березня 1933 року, відправленому обласною Контрольною комісією Робітничо-селянської інспекції в Москву і Харків. В ньому зазначалося про випадки людожерства в п'яти районах області. Біляївського району у цьому переліку немає. Більшість очевидців голодомору також заперечують канібалізм. Згадку про випадок, який стався у сусідньому селі, зустрічаємо тільки в анкеті Стрельбицької Лідії Йосипівни (1921 р. н., м. Біляївка). Більш докладну розповідь дає Качуровська Тетяна Петрівна (1927 р. н., с. Мирне): «В нашому селі на хуторі жила сім'я Ковальчуків. Чоловік, жінка і двоє дітей — хлопчик і дівчинка. Вони не записались в колгосп, тому все зерно і продукти в них вигребли особливо старанно. Голод в них почався, мабуть, раніше, ніж у всіх останніх. Цей Зінько ходив по родичах, просив їсти, але в тих теж нічого не було. Довго їх не було видно на селі, і голова сільради поїхав до них додому подивитись, що в них робиться. До хати зайшов — а там всі мертві. Вони з'їли перш дітей, а тоді й самі дорослі померли. Брат їхній прийшов хоронить і знайшов в хаті дитячі кістки». Такою була страшна реальність українського села 1933-го року.

Таким чином, свідчення очевидців мають велику цінність для дослідження голодомору в Україні та окремих регіонах зокрема. Вивчення спогадів дає можливість з'ясувати або уточнити такі важливі характеристики періоду 1932–1933 років, як причини голоду, його масштаби, динаміку, отримати дані про раціон населення, склад померлих чи репресованих тощо. Звісно, необхідно враховувати специфіку наративних джерел та використовувати подібні матеріали у сполученні з іншими

видами історичних джерел. Тільки комплексний підхід дасть можливість об'єктивно реконструювати історичну реальність.

Джерела та література

1. Білоусова Л. Г. Джерельна база та її інтерпретація // Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Одеська область. Частина І. — Одеса, 2008. — С. 12–14.
2. Голодомор: говорять свідки трагедії. — Кодима, 2007. — 138 с.
3. Голодомори в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи / Упорядники працівники ДАОО // Праці Державного архіву Одеської області. — Т.18. — Одеса, 2007. — 460 с.
4. Кушнір В. Г., Петрова Н. О., Поломарьов В. М. У скорботних 1932–1933 роках (Миколаївський район Одеської області). — Одеса, 2008. — 298 с.
5. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Одеська область. Частина І / Автори-упорядники Білоусова Л. Г., Ватуріна М. Г. та ін. // Праці Державного архіву Одеської області. — Т. 22. — Одеса, 2008. — 1008 с.
6. Пам'яті невинно убієнних. 1932–1933 рр. — Одеса, 2004. — 44 с.
7. Правда про голодомор на Одещині. Березівський район / Упорядник Ніточко І. // Праці Державного архіву Одеської області. — Т. 21. — Одеса, 2008. — 220 с.
8. Через усі кола пекла. Книга-пам'ять про події 1930-х років на Велико-Михайлівщині / О. Шнабель-Тихомирова. — Одеса, 2000. — 360 с.

О. О. Sinyavs'ka

THE MEMORIES OF 1932–1933 FAMINE WITNESSES AS A HISTORIC SOURCE (ON THE MATERIALS OF BILYAIIVSKIY DISTRICT ODESSA REGION)

In the article on the base remembers of people from Bilyaiivskiy district Odessa region analyses reasons, followers and consequences of the famine 1932–1933. Oral evidences of eye-witnesses of tragedy uncover as specifically historic source.

Key words: *famine 1932–1933, historic source, Odessa region*

**ВОСПОМИНАНИЯ ОЧЕВИДЦЕВ ГОЛОДА 1932–1933 ГОДОВ
КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК (ПО МАТЕРИАЛАМ БЕЛЯВ-
ВСКОГО РАЙОНА ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ)**

В статье на основе воспоминаний жителей Беляевского района Одесской области анализируются причины, ход и следствие голода 1932–1933 годов. Раскрывается специализированная черта устных показаний очевидцев трагедии как исторического источника.

Ключевые слова: голод 1932–1933 годов, воспоминания, Одесская область.

УДК 930:378.096:378.4(477.74)»1934/1941»

Д. П. Урсу, Е. П. Петровський

**ОСОБЛИВОСТІ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ
ВИКЛАДАЧІВ, АСПІРАНТІВ І СТУДЕНТІВ
ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ОДЕСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ В 1934–1941 РОКАХ**

У статті висвітлюється науково-дослідна робота викладачів, аспірантів і студентів історичного факультету Одеського державного університету впродовж 1934–1941 рр. Комплексно розглядаються особливості наукового життя, проблематика досліджень, глибина розробки наукових тем і їх актуальність в умовах тоталітаризації суспільства та першого періоду роботи відродженого факультету.

Ключові слова: історичний факультет, викладачі, аспіранти, дослідження, наукова проблематика.

Внаслідок реформ радянської влади в системі вищої освіти 1933 року відбулося відновлення роботи Одеського державного університету. Лише через рік, у якості самостійної навчальної і науково-дослідної структури, у його складі з'явився історичний факультет [31]. Першим деканом призначили Ізраїля Давидовича Сероглазова [26]. Історичний факультет розпочав свою роботу в складі чотирьох кафедр: історії партії (керував

ректор І. П. Шмідт), яка обслуговувала увесь університет і, власне, лише формально й тимчасово входила до його складу, і трьох кафедр громадянської історії — кафедри історії СРСР (завідував І. Д. Сероглазов), загальної історії та історії УРСР (завідував І. І. Погорілий). Працювали тут 9 викладачів [5, арк. 4–5]. Згодом, кафедр на факультеті стало більше, оскільки зросло навчальне навантаження і збільшилась чисельність студентів у зв'язку з відкриттям заочного відділення. Кафедру загальної історії поділили на три кафедри: стародавньої історії, історії середніх віків і нової історії. Останньою завідував професор К. П. Добролюбський, єдиний, який зберіг свою посаду протягом усього періоду 1934–1941 років. Кафедру історії стародавнього світу очолив професор Б. В. Варнеке, який також завідував кафедрою класичної філології, а в педагогічному інституті ще й світової літератури. З вересня 1936 р. кафедрою історії середніх віків в складі лише одного викладача завідував професор М. М. Розенталь [11, арк. 129; 29]. Після періоду «Великого терору» 1937–1938 рр. його відсторонили від завідування кафедрою. Так, на березень 1940 р. партійні контролери відмічали, що на факультеті не вистачає викладачів з середніх віків і зі стародавньої історії [9, арк. 133]. Навіть 1941 року кафедра середніх віків взагалі не мала завідуючого, хоча й вказувалося, що на факультеті троє аспірантів спеціалізувалися в цій сфері [24, с. 140]. 1938 року з'явилася кафедра історії колоніальних і залежних країн (аналог сучасної дисципліни — історії країн Азії та Африки), нею завідував викладач І. І. Белякевич [10, арк. 191]. Така кафедра була єдиною в Україні. Загальноуніверситетську кафедру ленінізму та історії партії за рекомендацією та затвердженням Ворошилівського РК КП(б) У від 22 листопада 1938 року очолив І. С. Сергєєв [6, арк. 46]. Пізніше нею завідував доцент Г. Л. Фурманов. Кафедрою історії СРСР, після арешту І. Д. Сероглазова, керував О. В. Фадєєв.

Усього на історичному факультеті 1938 року одночасно працювали 17 викладачів [8, арк. 55], але за сім передвоєнних років їх нараховується більше 40 осіб. Крім вищезгаданих викладачів, які посідали різні ланки адміністративного управління факультетом, тут працювала низка різних за фаховим рівнем і педагогічною майстерністю представників історичної науки. Серед них, зокрема: Й. Л. Вайнштейн, Б. М. Меламед, Є. О. За-

горовський, М. І. Гордієвський, М. М. Петринський, Р. Волков, Г. Сербський, В. Д. Баршівський, С. В. Донич, І. І. Іванов, М. С. Вайнштейн, Н. І. Межберг, С. М. Ковбасюк, М. О. Бачинський, Г. І. Гладківська, Є. В. Гороховська, М. Ф. Скавронський, В. Рейжевський, Г. М. Трачевський, Д. Д. Кипарисов, О. П. Лісничий, І. А. Адамов, Є. В. Сизоненко, Б. Н. Фурман, В. Т. Горбатюк, А. В. Крячун, А. М. Литвиненко, О. І. Колесников, А. А. Кудря, П. Г. Чухрій та інші [23; 27].

Науково-дослідна робота викладачів історичного факультету ОДУ в період 1934–1941 рр. не набрала особливо широкого розмаху. Це пов'язано з більшовизацією історичної науки, що супроводжувалась посиленням адміністративного тиску на істориків і бажанням держави підкорити цю галузь знань своєму диктатові. Тематика і зміст історичних досліджень викладачів факультету виявилися затиснутими в жорсткі рамки офіційної ідеології. Виключався плюралізм методологічних підходів, а класовий принцип в оцінці історичних подій визначав тематику праць та їх зміст. З 1938 року можливість для істориків використовувати оригінальні документи була ще більше обмежена, оскільки архіви передавалися у розпорядження НКВС СРСР. Служба Л. Берії не дуже вітала намагання дослідників дізнатися правду про певні сторінки історії [20, с. 39]. Крім того, виданий того ж року «Короткий курс історії ВКП(б)» взагалі поставив істориків у жорсткі рамки проведення досліджень, вихід за які загрожував щонайменше позбавленням роботи та виключенням з партії. І хоча Й. Сталін не писав, а тільки редагував цю працю, вона перетворилася на «священне писання» для всіх суспільних наук, перш за все — для історії, незважаючи на численні критичні зауваження. Наведемо кілька з них, найбільш яскравих: «Короткий курс історії ВКП(б) не може бути настільною книгою для того, хто хоче багато навчитися в історії»; «Після Леніна і Плеханова писати таким брутальним стилем, значить, не поважати своїх читачів»; «За такі фактичні помилки навіть студентів виганяють з екзаменів» тощо [30, арк. 103, 110, 111].

Зміна пріоритетів історичного пошуку, підходів до написання праць і обрання тем призвела до практично повної відсутності підготовлених викладачами історичного факультету монографічних видань. Працівники старшого покоління різними

методами й формами тиску витіснялись з вищої школи, їхні дослідження оголошувались безперспективними, а то й часто непотрібними. Нові кадри далеко не завжди відповідали високому рівню фахівця-історика і були не здатними на серйозну науково-дослідну роботу. В матеріалах перевірки факультету (січень 1936 р.) прямо сказано: за останні два роки жодна кафедра ніякої друкованої продукції не дала. Наступного року партійні контролери повторили цей висновок: «Кафедри працюють погано. Наукової продукції не дають» [10, арк. 258]. Хоча не можна твердити, що передвоєнні роки були безплідним періодом в історії факультету, однак доводиться констатувати, що наукові здобутки того часу виглядають доволі скромно.

Наукова робота викладачів історичного факультету зумовлювалась в значній мірі специфікою тих матеріалів, які знаходились в Одесі. Дослідженню історії Англії і Франції у XVIII ст., проблемам французької революції та Паризької комуни 1871 року сприяла наявність Воронцовського, Строганівського та Шільдерівського фондів Наукової бібліотеки. Зібрання Публічної бібліотеки, історико-археологічного музею, Одеського обласного архіву також допомагали у написанні історичних праць. Досить частими були і наукові відрядження викладачів та аспірантів до Києва, Москви, Ленінграду. Лише І. Д. Сероглазов мав 1936 року чотири наукові відрядження поза межі Одеси. На початку 1936 року К. Добролюбський підготував працю «Суспільно-політична роль театру після 9 термідора» [15, с. 177]. Викладачі історичного факультету досліджували історію селянських рухів на території України в XX столітті (І. Сероглазов) [26], історію італійських колоній в Криму (Є. Загоровський) [17], історію повстання рабів в Римі (М. Гордієвський) [18], історію Червоної гвардії в Одесі (С. Ковбасюк) [32] та низку інших тем. Вони написали ряд статей для «Великої радянської енциклопедії» і «Книги для читання з історії народів СРСР»; готували матеріали для «Наукових записок Одеського університету»; випускали рукописний журнал «Крокодил»; були учасниками наукових конференцій; часто друкувалися в періодичних виданнях і різноманітних збірниках; брали активну участь у випуску університетської багатотиражки «За більшовицькі кадри». В травні 1935 року на першій науковій сесії Одеського державного університету серед підготовлених істо-

ричним факультетом праць були відзначені роботи професорів Сероглазова, Добролюбського, Вайнштейна, Шмідта [35, с. 2]. Того ж року Н. І. Межберг разом з викладачами Київського державного університету входив до авторської бригади істориків для підготовки курсу історії України для вищих навчальних закладів [33, с. 1]. Сферою його наукових інтересів було вивчення історії революційних подій на Одещині [19]. В червні і жовтні 1935 р. за участю викладачів факультету була проведена наукова сесія, присвячена пам'яті Ф. Енгельса. Також готували матеріали для «Наукових записок Одеського університету» і брали посильну участь в створенні «Історичного словника» [15, с. 177].

В архівно-слідчій справі № 7546-п архіву УСБУ в Одеській області зберігся важливий документ під назвою «План сплати за наукову роботу по історичному факультету ОДУ на 1936 рік». У ньому зазначені наукові теми викладачів, термін їх виконання та заробітна платня за проведену роботу. Кожен давав розписку про зобов'язання виконати свою тему розміром у певну кількість друкованих аркушів і здати її до наукової частини ОДУ не пізніше 29 грудня 1936 року, а у разі невиконання повернути суму авансу. Досліджувані викладачами історичного факультету наукові теми були такими: «Преса в Парижі після 9 термідора» (К. П. Добролюбський), «Аграрний рух на Україні під час австро-германської окупації» та «Історична концепція М. М. Покровського» (І. Д. Сероглазов), «Боротьба революційного марксизму з народництвом» (І. П. Шмідт), «Радянська Україна в 1919 році» (І. І. Погорілий), «Червона гвардія в боротьбі за жовтень в Одесі» та «Боротьба селян проти військових поселень на Україні» (С. М. Ковбасюк), «Жакерія і повстання Етьєна Марселя» та «З історії класової боротьби у Франції XVI–XVII ст. (етюд)» (В. Рейжевський), «Гносеологічні коріння ідеалізму XVII та XVIII сторіч» (Б. М. Меламед), «Російський імперіалізм на Близькому Сході» (М. М. Петринський), «Царицинський похід донецьких пролетарів на чолі з К. Є. Ворошиловим» (Г. І. Гладківська), «Чернишевський як економіст» (Й. Л. Вайнштейн), «Гроші в Росії та СРСР» (Ш. Г. Вишнепольський), «Економічні погляди російських просвітителів» (О. Г. Смірнов), «Становище робітничого класу царської Росії в післяреформений період» (М. Барабтарло), «Розвиток класових

протирич у франкському суспільстві V–VIII ст.» (М. М. Розенталь), «Феодалізм і його коріння на Заході» (І. І. Іванов), «До питання про політичну централізацію Аравії після імперіалістичної війни і шляхи її розвитку» (І. І. Беякевич) [2, арк. 108–113].

Багато викладачів брали активну участь у громадських заходах як університетського рівня, так і в межах Одеси: викладали на курсах обласного відділу народної освіти, читали лекції для партактиву, пропагандистів, агітаторів та учасників теоретичних конференцій, проводили консультації та виступали з політичними доповідями в різних установах і підприємствах. В газеті «Чорноморська комуна» часто з'являлись повідомлення про подібні заходи, які проходили за їх участю. Тематика лекцій і консультацій була досить різноманітною, проте майже виключно ідеологічного характеру. Досить часто така робота забирала велику кількість часу і не давала можливості зосередитись на справжніх наукових дослідженнях. Через відсутність достатньої кількості наукових часописів і збірок для апробації результатів дослідницької роботи, більшість викладачів публікували свої наукові доробки в місцевій пресі. Наприклад, завідуючий кафедрою історії України І. І. Погорілий опублікував на шпальтах місцевих періодичних видань понад 30 статей [28, с. 187]. Велику кількість публікацій мали також І. Сероглазов, Г. Трачевський, К. Добролюбський, М. Петринський, М. Вайнштейн, І. Адамов, Р. Волков, Г. Сербський та інші.

Проведення наукових сесій в ОДУ поступово ставало традицією. Так, 14–29 листопада 1937 р. такий захід проводили вже втретє. До наукової роботи прагнули залучити також студентів. Від 1 до 10 квітня 1938 р. в університеті працювала перша студентська наукова сесія, де після урочистого відкриття в актовій залі пленарного засідання, на секціях заслуховувались наукові доповіді. Секція історичних наук працювала 4 і 5 квітня під науковим керівництвом декана Д. Кипарисова й організаційним — студента Ф. Млавського [21]. 1939 року за ініціативою професора К. П. Добролюбського була проведена наукова сесія до 150-річчя Французької революції кінця XVIII ст. Остання перед початком війни наукова сесія на історичному факультеті відбулася 14–18 квітня 1941 р. [24, с. 141].

Масові репресії періоду «Великого терору» загальмували наукову роботу на історичному факультеті, головним чином через фізичне знищення значної кількості науково-педагогічних кадрів. Наприклад, внаслідок повного розгрому кафедри історії України на певний час її робота завмерла. Після нової організації кафедри викладати мусили її аспіранти. З 1939 року нею завідував О. І. Колесников. Викладачами працювали О. П. Лісничий, І. А. Адамов, А. А. Кудря, В. Т. Горбатюк [28, с. 189]. Редакція журналу «Історик-марксист», характеризуючи наукову роботу істориків Одеси, 1941 року зазначала: «Організація цієї кафедри є значним досягненням, хоча вона ще потребує постійної допомоги з боку українського історичного центру — Інституту історії АН УРСР» [24, с. 140]. Опікувався роботою кафедри в ці роки та керував підготовкою її аспірантів професор кафедри історії України Київського університету та старший науковий співробітник АН УРСР Олександр Петрович Оглоблин.

Наприкінці 1930-х років особливе місце в дослідженнях викладачів історичного факультету зайняли проблеми класової боротьби, робітничого руху, історико-партійна тематика. 1939 року вийшов перший — і єдиний за цей час — номер видання «Праці Одеського державного університету». В ньому побачили світ наукові твори двох істориків: В. Т. Горбатюк писав про історичні погляди Т. Г. Шевченка та О. І. Колесников про селянську реформу 1861 р. на Півдні України [3; 16]. Група істориків кафедри історії УРСР вивчала проблеми історії ХІХ ст. і революційного руху на Україні [34, с. 117]. 1940 року вийшла друком книга про історію Одеського університету, яку редагував К. П. Добролюбський. До 150-річчя Одеси понад 60 осіб, значна частина з яких викладачі історичного факультету, були задіяні в написанні історії міста в 2-х томах. Щоправда, цей задум так і не вдалося реалізувати. 1941 року в Москві, у видавництві Академії наук СРСР за редакцією академіків В. П. Волгіна та Є. В. Тарле надрукована фундаментальна книга «Французская буржуазная революция 1789–1794 гг.», серед співавторів якої був одеський історик К. П. Добролюбський. Нарешті, сталися позитивні зрушення в роботі наукового студентського товариства. Воно провело конкурс на кращу наукову роботу, переможці якого Ю. Л. Портной та І. О. Гуржій одержали путівку в аспірантуру.

Після закінчення університету певна кількість випускників продовжувала навчання в аспірантурі Одеського університету. Вона мала забезпечувати університет та інші одеські ВНЗ висококваліфікованими кадрами педагогів і науковців, тому підготовка аспірантів вважалася пріоритетним завданням. Аспірантура швидко зростала: якщо в перший рік існування ОДУ аспірантів було лише 28, то 1937 р. — 70, а 1939 р. — 131. Причому найбільшу кількість їх мав історичний факультет: 1937 р. — 23, 1938 р. — 35 [8, арк. 44; 13, арк. 132; 22, с. 173]. Однак виконаних і захищених дисертацій з історії в 1930-х рр. було мало. Низька ефективність роботи аспірантури ОДУ викликала постійну критику з боку контролюючих органів. Так, у доповідній записці до пленуму міськкому партії сказано, що з 77 аспірантів за 1936–1937 навчальний рік 27 мають академічну заборгованість. У багатьох випадках перебування в аспірантурі малосвідомі особи розглядали лише як джерело додаткового заробітку: 50 аспірантів були сумісниками, тобто десь працювали хоча це й вважалося забороненим. В матеріалах обстеження роботи педагогічного інституту зазначено: «В. Т. Горбатюк є штатним викладачем педінституту з навантаженням в півтори ставки, він же викладач держуніверситету теж з навантаженням в півтори ставки, він же керівник кафедри в держуніверситеті і аспірант кафедри, якою керує» [4, арк. 24]. Також це стосувалося аспіранта історичного факультету Липовецького, який працював штатним викладачем педагогічного інституту, був заступником декана історичного факультету в цьому закладі, а ще працював викладачем в індустріальному інституті [7, арк. 45]. І це далеко не всі випадки одночасної роботи аспірантів в багатьох місцях.

Однак, починаючи з 1939 р., аспіранти-історики почали захищати кандидатські дисертації. Серед них можна назвати вихованців кафедри історії України: І. А. Адамова «Рабочие и моряки Одесского порта в революционном движении XIX и начала XX ст.», П. О. Лісничого «Положение крестьян и крестьянское движение в 80–90 гг. XIX столетия на юге Украины», О. І. Колесникова «Селянський рух на півдні України в період реформи 1861 р. (1857–1863 рр.)». Всі вони загинули на фронті під час Другої світової війни [27, с. 268]. На кафедрі нової історії четверо аспірантів колективно працювали над історією

Якобінського клубу. Викладач факультету Є. Гороховська підготувала дисертацію на тему: «Работа большевистской организации Одессы во время трех подпольий». Дисертація аспіранта Х. Ш. Фукса з історії слов'янознавства «Социальные основы богомильского движения в Болгарии в X–XIII вв.» отримала схвальні відгуки академіка Ю. В. Готьє і члена-кореспондента АН СРСР В. І. Пічети [24, с. 140]. Дисертаційні роботи захистили також А. В. Крячун і М. Ф. Скавронський, останній на тему «Позиция Антанты в Балканской войне 1912 г.». Напередодні війни працювати на факультеті почав Н. П. Коров'яков, який одержав ґрунтовну освіту в Московському університеті. Варто відзначити захищену ним дисертацію «История русской картографии XVI–XVIII вв.» [14, арк. 84]. Багаторічний декан історичного факультету професор З. В. Першина, яка була студенткою Коров'якова, згадувала: «Він був доцентом, але рівень знань мав професорський» [25, с. 61]. 1941 року кандидатську дисертацію на тему: «Революция 1905 г. в России и массовые рабочие движения в Германии» захистила викладач кафедри нової історії Б. І. Малкіна [1]. Плідно працювали на історичному факультеті в повоєнні роки колишні аспіранти Я. В. Сизоненко, Н. І. Владимірова, М. Д. Свічарівська [8, арк. 44]. Найбільших успіхів на ниві історичної науки досяг І. О. Гуржій (1915–1971), який навчався на історичному факультеті ОДУ 1936–1941 рр. Пізніше він став автором багатьох наукових праць з історії України, був обраний членом-кореспондентом АН УРСР. Над докторською дисертацією на тему: «Туреччина в зовнішній політиці європейських країн в період імперіалізму» у передвоєнні роки працював І. І. Беякевич [27, с. 264]. Також над докторською дисертацією «Абхазія в ХІХ столітті» працював завідувач кафедрою історії СРСР О. В. Фадєєв.

Студентам, які виявляли нахил до дослідницької роботи, відкривалися двері для поглиблення знань на кафедральних наукових семінарах. Дедалі більший інтерес до науки студенти могли задовольняти в наукових гуртках. На історичному факультеті вже 1935 року діяли кілька таких гуртків. Гурток історії СРСР під керівництвом доцента М. Петринського нараховував 13 осіб і планував заслухати на своїх засіданнях 9 доповідей. Гурток історії середніх віків під керівництвом доцента В. Рейжевського нараховував 12 осіб. При заслуховуванні

доповіді студентки Столярової «Хрестові походи у висвітленні Вальтера Скотта» були присутні близько 40 чоловік. В групі гуртка з історії України було сім студентів. Вони працювали над розшуком в архіві документальних матеріалів з тем: народники в Одесі, громада та її діяльність в Одесі, русифікаційна політика в Україні за часів Олександра II. Через відсутність стабільного керівництва цим гуртком він періодично припиняв роботу. Гурток з історії колоніальних країн під керівництвом професора І. Беякевича нараховував 24 особи і зосереджував свою роботу на підготовці і заслуховуванні студентських доповідей відповідної тематики. На кожному з факультетів університету діяли гуртки з вивчення окремих творів Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна. На історичному факультеті таким гуртком завідував студент Могилевський, який, як зазначала комсомольська організація, надавав перевагу активним методам навчання [12, арк. 55–56].

Отже, на історичному факультеті розроблялося значне коло наукових проблем. Інша справа, що історична наука в 1930-х роках все більше відчувала на собі тягар офіційної ідеології, коли на перше місце виходили схематизм, компіляторство та догматичне мислення. Однозначно негативно з позицій сьогодення публікації і захищені дисертації істориків тих років оцінювати не можна. Незважаючи на класово обмежений погляд на події і явища, заідеологізовані висновки, порушені теми були новими у вивченні історичних процесів, вводили до наукового обігу невикористані досі джерела, передусім архівні, таким чином збагачуючи історичну науку. 1939 р. — у першій половині 1941 р. науково-дослідна робота дещо поживалася, але раптовий початок війни звів цю позитивну тенденцію на нівець.

Джерела та література

1. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 5305-п.
2. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 7546-п.
3. Горбатюк В. Т. Історичні погляди великого революційного демократа Т. Г. Шевченка. Кирило-Мефодіївське братство // Праці Одеського державного університету. — 1939. — Т. 1.
4. Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. П-9. — Оп. 3. — Спр. 172.
5. ДАОО. — Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 878.

6. ДАОО. — Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 1391.
7. ДАОО. — Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 1392.
8. ДАОО. — Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 1395.
9. ДАОО. — Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 1672.
10. ДАОО. — Ф. П-20. — Оп. 1. — Спр. 87.
11. ДАОО. — Ф. П-20. — Оп. 1. — Спр. 88.
12. ДАОО. — Ф. П-20. — Оп. 2. — Спр. 5.
13. ДАОО. — Ф. П-20. — Оп. 4. — Спр. 44.
14. ДАОО. — Ф. Р-1438. — Оп. 12. — Спр. 1.
15. Добролюбский К. Истфак Одесского университета // Историк марксист. — 1936. — № 2.
16. Колесников О. І. Реформа 1861 р. на Півдні України // Праці Одеського державного університету. — 1939. — Т. 1.
17. Левченко В. В. Із історії Новоросійського (Одеського) університету: професор Євген Олександрович Загоровський // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. — Одеса, 2007. — № 16. — С. 184-197.
18. Левченко В. В., Петровський Е. П. «Арештувати як українського есера...» (до біографії професора філософії та педагогіки Одеського державного університету Михайла Гордієвського) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2008. — № 1/2. — С. 415-432.
19. Межберг Н. З сторінок героїчного минулого // Чорноморська комуна. — 1934. — 11 липня. — С. 3; Межберг Н. Масовий революційний рух напередодні імперіалістичної війни // Чорноморська комуна. — 1934. — 1 серпня. — С. 3.
20. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.) / Відп. ред. Ю. О. Курносов. — Кн. II. — К., 1994.
21. Наукова сесія в держуніверситеті // Молода гвардія. — 1938. — 2 квітня.
22. Одеський університет за 75 лет. — Одеса, 1940.
23. Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок ХІХ — середина ХХ ст.). — Одеса: Друкарський дім, 2009.
24. О научной работе историков Одессы и Киева // Историк марксист. — 1941. — № 6.
25. Першина З. В. В первые послевоенные // Времена и годы: Воспоминания. — Одесса, 1998. — Вып. 1.
26. Петровський Е. П. З історії історичного факультету Одеського університету у 1930-ті роки: декан Ізраїль Давидович Сероглазов // Записки історичного факультету. — Одеса, 2004. — Вип. 15. — С. 509-520.
27. Петровський Е. П. Кадрова ситуація на історичному факультеті Одеського державного університету в 1930-х роках // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць. — К., 2005. — Вип. 13. — С. 260-273.
28. Петровський Е. П. Історичні дослідження на кафедрі історії України Одеського державного університету в 30-ті роки ХХ століття

- // Записки історичного факультету. — Одеса, 2005. — Вип. 16. — С. 184–192.
29. Петровський Е., Майборода П. Академічні традиції і боротьба на історичному фронті: штрихи до біографії професора М. М. Розенталя // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. — Вип. 9. — Одеса: Друкарський дім, 2010. — С. 163–176.
30. Російський державний архів соціально-політичної історії. — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 1.
31. Урсу Д. П., Петровський Е. П. Відродження історичного факультету в Одеському державному університеті (1934–1941 роки) // Записки історичного факультету. — Одеса, 2008. — Вип. 19. — С. 233–245.
32. Хмарський В. М. Самсон Ковбасюк (1903–1986): науковий та науково-організаційний внесок у розвиток україністики в Одесі // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: зб. наук. праць II Міжнар. наук. — практ. конф., 10–11 квітня 2009 р., Одеса / Відп. ред. М. І. Михайлуца. — Одеса: ВМВ, 2009. — С. 372–377.
33. Чорноморська комуна. — 1935. — 15 квітня. — С. 1.
34. Чухрій П. Г. Розвиток історичних досліджень в Одеському державному університеті за роки радянської влади (до 100-річчя заснування університету) // Український історичний журнал. — 1965. — № 7.
35. Шмідт І. П., Склярук Д. І. Перша наукова сесія // Чорноморська комуна. — 1935. — 12 травня. — С. 2.

D. P. Ursu, E. P. Petrovskiy

FEATURES THE RESEARCH WORK OF TEACHERS AND STUDENTS OF HISTORICAL FACULTY OF ODESSA STATE UNIVERSITY IN 1934–1941 YEARS

The article highlights the research work of teachers and students of historical faculty of Odessa State University in the period 1934–1941 years. Complex discusses the features of the scientific life, problems of research, the depth of the development of research topics and their relevance in totalitarizatsii society and the first period of the revived faculty.

Key words: *History Department, teachers, graduate students, research, scientific problems.*

**ОСОБЕННОСТИ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ РАБОТЫ
ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ, АСПИРАНТОВ И СТУДЕНТОВ ИСТОРИ-
ЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА ОДЕССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА В 1934–1941 ГОДАХ**

В статье освещается научно-исследовательская работа преподавателей, аспирантов и студентов исторического факультета Одесского государственного университета в период 1934–1941 гг. Комплексно рассматриваются особенности научной жизни, проблематика исследований, глубина разработки научных тем и их актуальность в условиях тоталитаризации общества и первого периода работы возрожденного факультета.

Ключевые слова: исторический факультет, преподаватели, аспиранты, исследования, научная проблематика.

Розділ V ПЕРСОНАЛІЇ ТА РЕЦЕНЗІЇ

УДК 904(477.74)«652»

А. С. Острове́рхов

**«И. В. БРУЯКО, А. Н. ДЗИГОВСКИЙ, Н. М. СЕКЕРСКАЯ.
НИКОНИЙ РИМСКОЙ ЭПОХИ / МАТЕРИАЛЫ ПО
АРХЕОЛОГИИ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ. —
ВЫП. 10 (МОНОГРАФИЧЕСКАЯ СЕРИЯ № 1).
ОДЕССА: СМЛ, 2008. — 224 С.»
(Розширена рецензія та коментарі)**

Хоч проблеми вивчення давньогрецького міста Ніконія, залишки якого розташовуються на лівому березі Дністровського лиману, на північній околиці с. Роксолани, привертали увагу багатьох поколінь дослідників, все ж багато питань до цього часу залишалися мало дослідженими. Це в першу чергу стосується історії міста за римської доби. Існуючу прогалину зробили спробу заповнити автори монографії, що рецензується.

Книжка (Рис. 1) складається із Вступу, трьох розділів та Заключення. До основного тексту додаються 5 додатків, Summary, Список літератури та Список скорочень.

У Вступі (С. 7–15) подаються опис топографії розташування міста та коротка історія його вивчення. Автори виокремлюють три етапи в історії вивчення Ніконія. Перший етап вони

Рис. 1. Титул монографії

пов'язують з пошуком на основі даних античних авторів про Нижнє Подністров'я давньої назви Роксоланського городища. Останні сумніви щодо ототожнення пам'ятки з Ніконієм розвіялися лише після знахідки у Тірі фрагмента декрета на честь Автокла [1].

Другий етап пов'язується з іменем М. С. Синіцина й охоплює період з 1957 по 1966 рр. Він характеризується накопиченням джерелознавчої інформації й переходом до історичного осмислення матеріалів. М. С. Синіцин вперше виокремив в нашаруваннях Ніконія шари перших століть н.е. Він також зазначав, що в цей час була заселена не тільки територія городища, але й сусіднє плато на південь від нього. На думку дослідника, останній етап у житті міста пов'язувався з включенням нижньодністровського регіону до орбіти впливу Римської імперії [2].

Третій етап розпочався у 1968 р. й продовжується в даний час. У ці роки продовжувалися розкопки, систематизація, узагальнення та інтерпретація накопиченого матеріалу. Досягненням цього періоду є відкриття І. В. Бруяко у 1991 р. некрополя Ніконія римського часу, який розкопувався протягом 8 польових сезонів [3].

В першому розділі (С. 16–80) подається характеристика будівельних залишків та матеріалів римського часу. Автори зазначають, що культурний шар перших століть н.е. починається безпосередньо з сучасної денної поверхні, але він зруйнований плантажною оранкою та вибіркою каміння місцевим населенням.

1961 р. у східній частині городища М. С. Синіцин дослідив залишки оборонного V-подібного рову, датувавши його IV ст. до н.е. Автори монографії переглянули це датування. Вони зазначили, що рови типу *fossa fastigata* є характерною рисою фортифікаційних споруд перших століть н.е., й добре відомі на північних берегах Чорного моря [4].

І. В. Бруяко та його співавторам вдалось співвіднести з оборонними стінами міста римського часу залишки кам'яних кладок, досліджених в східній та північно-західній частинах городища [5]. В північно-східній частині верхньої тераси міста могла розташовуватися башта, за допомогою якої проводилося спостереження у напрямку півночі та північного сходу.

На основі всіх наявних даних автори монографії прийшли до висновку, що Ніконій перших століть н.е. відноситься до *укріплених пунктів типу римського oppidum й входив до системи оборони нижньодністровського регіону*.

Не менш детально проаналізовані залишки житлових приміщень. На основі попередніх розкопок [6] автори прийшли до висновку, що будинки будувалися із недбало отесаних прямокутних плит (часто вторинного використання) на глиняному розчині. Житла мали декілька прямокутних приміщень, що розташовувалися Г чи П-подібно навколо двору. Дахи покривалися соломною або ж очеретом. Стіни обмазувалися глиною навпіл з соломною. Двори та деякі приміщення мали кам'яні вимостки. Посередині двору розташовувалися вогнища відкритого типу. У межах будинків викопувалися зернові, господарчі та культові ями. Специфікою житлового будівництва тогочасного Ніконія є відсутність землянок та напівземлянок. Хоч погана збереженість комплексів поки що не дозволяє зробити вірогідну реконструкцію, але аналогії їм потрібно шукати не в Тірі чи Ольвії, а в пам'ятках типу Молога 2, Пітухівка 2, Радсад тощо [7].

Значну увагу в монографії відведено характеристиці матеріальної культури пам'ятки (С. 27–80). Найбільша кількість знахідок репрезентується керамікою. В Ніконії набули розповсюдження амфори гераклеїського, мірмекійського та фанагорійського типів, тара з дзьобоподібним вінцем тощо. Загалом, амфорний набір пам'ятки вкладається в рамки II–III вв. Більшість типів має південночорноморське походження й знаходить аналогії в інших синхронних пам'ятках на північних берегах Чорного моря. Не виходить за межі типового кухонний та столовий посуд імпортного гончарного виробництва, а також ліпна кераміка. Цікавим є набір червонолакового посуду, центри виробництва якого локалізуються головним чином в Пергамі та Самосі, та частини у Нижній Мезії [8].

Автори підкреслюють малу кількість знахідок виробів із скла у римських нашаруваннях Ніконія. В некрополі знайдено лише один кубок на кільцевому піддоні (рис. 2). Подібний посуд є характерним для наборів римських таборів. Він зустрічається й серед сарматських старожитностей Буджакського степу [9]. Уламки скляного посуду, форму якого не можна реконструювати, виявлено в похованнях 19 та 41 (С. 92–95, 120).

Нашу увагу привернули вказівки на знахідки поодиноких зразків віконного скла (С. 64). На жаль, в монографії не вказуються умови знахідок артефактів. Скоріш за все, вони використувалися при облаштуванні фортифікаційних, або ж культових споруд [10].

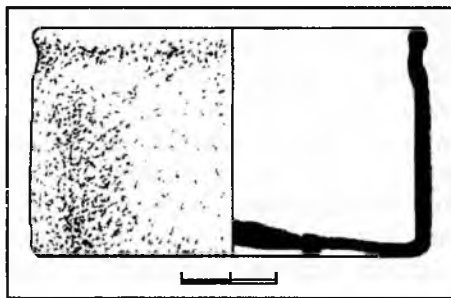

Рис. 2. Скляний кубок із некрополя Ніконія

У свій час нам вдалося організувати в ІМК РАН (аналітик В. О. Галібін) кількісний спектральний аналіз 8 зразків посудного скла (Табл. 1). Скло із потрійної шихти (пісок + натуральна сода + вапно) — хімічний тип Si(Al)-Na-Ca . У якості

знебарвлювачів порівно використані стибій та марганець. Один зразок освітлено за допомогою комплексного знебарвлювача Mn+Sb . Подібне скло добре відоме на північних берегах Чорного моря в перші століття н.е. Воно могло виготовлятися у різних частинах античного світу, у тому числі, й у Північному Причорномор'ї [11].

Важливими є фрагментарні дані про наявність у Ніконії на останньому етапі існування ремесел та промислів. Автори стверджують про знахідки на городищі *залізних шлаків*, але в Ніконії всіх етапів його існування не відкрито ні однієї металообробної майстерні (С. 70). Майже невідомі комплекси, що пов'язуються з високотемпературними режимами і в Тірі [12]. Явищу є декілька пояснень [13]. З метою визначення походження залізної руди бажано було б провести хіміко-технологічне дослідження залізних шлаків та готових виробів із Ніконія та Тіри [14].

Характеризуючи матеріальну та духовну культуру Ніконія римського часу, не можна не звернути увагу на знахідки на городищі декількох ліпних теракот із зображенням антропоморфних варварських божеств (С. 74–77, Рис. 39–40). Ще один подібний ідол зберігається в одній із одеських приватних колекцій [15]. На ній у вкрай загальній формі позначені лише

Кількісний спектральний аналіз скляного посуду римського часу із Ніконія

№ п/п	Назва й шифр виробу	Характеристика скла	Al ₂ O ₃	Na ₂ O	K ₂ O	CaO	MgO	Fe ₂ O ₃
1	Фрагмент вінця; ОАМ, 80453; Рокс-64; кв. 10, підлога ХХІV; п/о 5/58; ОАМ, 80453	Прозоре, без кольору; іризація	3,1	13	—	9	0,5	0,65
2	Фрагмент кубка; Рокс-61; підлога ХХVІІ; ОАМ, № 75183	Прозоре, без кольору; іризація	2,6	8,5	—	13	0,5	0,8
3	«-»	«-»	2,1	13	-	9	0,45	0,5
4	«-»	«-»	2,2	9	-	10	0,35	0,6
5	Фрагмент посудини; Рокс-61; яма 8а; ОАМ, № 75183	«-»	2,3	8,5	—	10	0,25	0,45
6	Рокс-59; п/о 2860; ОАМ, № 7274/2	«-»	2,0	13	—	10	0,4	0,7
7	Рокс-61; дно посудини; п/о 128/408; ОАМ, № А-75183/5	«-»	2,4	7	—	14	0,4	0,55
8	Фрагмент посудини; Рокс-61; п/о 128/408; ОАМ, № 75183	«-»	2,7	8,5	—	12	0,6	0,7

№ п/п	MnO	PbO	CuO	SnO ₂	Sb ₂ O ₃	CoO	Ag ₂ O	ПРИМІТКИ; Шифр аналізу ІМК РАН
1	0,55	0,008	0,005	-	0,55	-	-	338/52; Si(Al)-Na-Ca; Mn+Sb
2	0,036	0,016	0,014	-	1,2	-	-	339/20; Si(Al)-Na-Ca; Sb
3	0,018	-	0,005	-	1,1	-	-	339/21; Si(Al)-Na-Ca; Sb
4	0,022	0,011	0,007	-	2,8	-	-	339/22; Si(Al)-Na-Ca; Sb
5	0,55	0,01	0,007	-	-	-	-	339/23; Si(Al)-Na-Ca; Mn
6	0,021	-	0,003	-	0,5	-	-	339/24; Si(Al)-Na-Ca; Sb
7	2,2	0,006	0,005	-	0,05	-	-	339/25; Si(Al)-Na-Ca; Mn
8	2,0	0,009	0,008	-	0,007	-	-	339/26; Si(Al)-Na-Ca; Mn

ПРИМІТКИ: 1) Основу скла складає кремнезем, вміст якого вираховується за формулою (100 % мінісума всіх перерахованих в таблиці елементів); 2) Межа чутливості методу на калій біля 1 %.

голова та ноги божества. Тулуб відсутній (Рис. 3). Глиняні аналогії чоловічим фігуркам знаходимо у скіфських [16] та гето-дакійських пам'ятках [17].

Цікавою є бронзова підвіска із зображенням чоловічка у так званій «фетоподібній» позі (руки поставлені літерою «Ф») (Рис. 4, 1) із дитячого поховання № 58 (С. 134, рис. 73, 5). Автори, посилаючись на В. М. Зубаря [18], відносять її до херсонеського виробництва I–III вв. Насправді, ареал розповсюдження подібних амулетів був значно ширшим, а форми різноманітнішими. Хоч найбільш характерними вони є для греко-варварських пам'яток Криму [19], але зустрічаються й в суто сарматських комплексах (Рис. 5) [20] та пам'ятках Північного Кавказу (Рис. 6) [21]. Деякі сарматські «чоловічки-воїни» мають інсигнії царської влади — лук та пояс (Рис. 7) [22]. Можливо, це варварський Геракл.

У Північно-Західному Надчорномор'ї знайдено декілька подібних підвісок, але вони відносяться до пізніших часів. 1983 р. автором даної статті біля с. Маяки, на північний захід від Ніконія, в кургані 10/1 досліджене розграбоване поховання. У ньому виявлена бронзова підвіска у вигляді чоловічка, який «танцює» (Рис. 4, 2). Подібні амулети зустрічаються у гунських похованнях IV–V вв. І. Т. Круглікова пов'язує подібні артефакти із вторгненням у північнопричорноморські степи племені боранів [23]. Талісман (Рис. 8), знайдений біля с. Червоноармійське у Буджакському степу, дослідники відносять до салтовомаяцької культури [24].

Антропоморфні підвіски були оберегами, що призначалися для захисту господарів, перш за все жінок та дітей, від негативного впливу потойбічних сил та «дурного ока». Подібні артефакти могли бути й шаманськими атрибутами [25].

Рис. 3. Глиняний ідол із Ніконія (за: Алексеев, 2007. — С. 15. — № 6)

Показовими є й роксоланські ліпні статуетки із зображенням жіночих персонажів. Деякі з них виконані у тому ж примітивістському стилі, що і чоловічі фігурки (рис. 9). На думку авторів монографії, вони відтворюють синкретичний образ Великого жіночого божества, який увібрав у себе риси Афродіти, Кібели, Деметри, Артеміді тощо. Певною аналогією їм є теракота із Тіри із зображенням богині в одязі із овечої шкіри (Рис. 10). Тут відтворено синкретичний образ Афродіти в її значенні богині плодючості та покровительки овечих отар. Цей же образ місцевої богині у гостроконечному головному уборі передано на кістяній статуетці із Тіри [26].

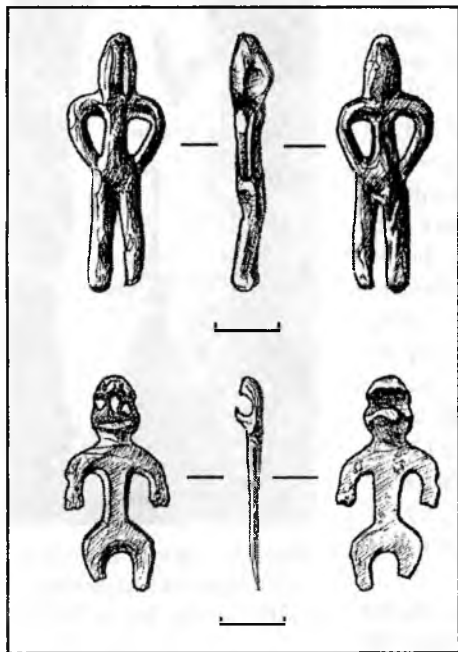

Рис. 4. Антропоморфні амулети: 1 — Ніконій; 2 — курган 10, поховання № 1 біля с. Маяки (ДДЕ-83)

Характеризуючи «варварську» малу пластику перших століть н.е., у тому числі, й Ніконія, слід виокремити її суттєві риси. Це помітне домінування рис умовності й узагальнення. Форми людського тіла чи звіра передаються спрощено. У цій особливості мистецтва ми вбачаємо один із проявів залишків первісного мислення, де утілюється принцип магії. Щоб уявити образ, не обов'язково показувати всю сукупність частин тіла. Наявність однієї такої частини чи декількох є достатньою, щоб позначити ціле. Неповнота форм, гіперболізація та гротескність, є характерною рисою *народного мистецтва* на всіх етапах його розвитку [27].

Значну увагу в книжці приділено характеристиці такого специфічного явища, як наявність *на городищі* значної кіль-

кості поховань немовлят в середині будівель (С. 76–79). На даний час досліджено 45 поховань в амфорах, глечиках, ліпному посуді. Більшість захоронень не мали реманенту. На думку авторів, подібний звичай може послугувати у якості одного із показників для визначення етнічної приналежності населення Ніконія. У Північному Причорномор'ї він є найбільш характерним для пізніх скіфів.

Цікавим є другий розділ монографії «Некрополь Ніконія» (С. 81–164). Могильник був відкритий І. В. Бруяко у 1991 р. на високому вододільному плато, у 150–200 м на північний схід від в'їзду на городище по обидва боки від стародавньої дороги. Її напрямок та протяжність реконструйовані за даними аерофотозйомки [28]. За 8 польових сезонів (1992–1997, 1999 рр.) досліджено 61 поховальний комплекс. На думку дослідників, на могильному полі городища існує ще один район з похованнями перших століть. Воно належало населенню, яке проживало не на самому городищі, а на сусідньому поселенні «Ніконій мис». Його пошуки й розкопки — завдання майбутніх досліджень.

Провідним типом поховальних споруд на некрополі були ґрунтові склепи. Біля багатьох із них споруджувалися «поминальні» ями, в яких інколи знаходять анатомічно цілі кістяки коней та собак. Найближчі аналогії подібним комплексам автори знаходять в ямах на могильниках Молога 2, Усть-Альма, Дружне та деяких інших могильниках Криму. Слід все ж зазначити, що поховання коней зустрічаються й

Рис. 5. Амулет із Ногачинського кургану (за: Симоненко 1993, 73, рис. 24)

в некрополях міст Північного Понту [29], наприклад, в Німфеї [30].

Інформативними виявилися й деякі речі, що походять з могильника. Так, в похованні № 13 знайдено перстень з сердоліковою вставкою-інталією (С. 90. — Фото 5–6) [31]. На гемі

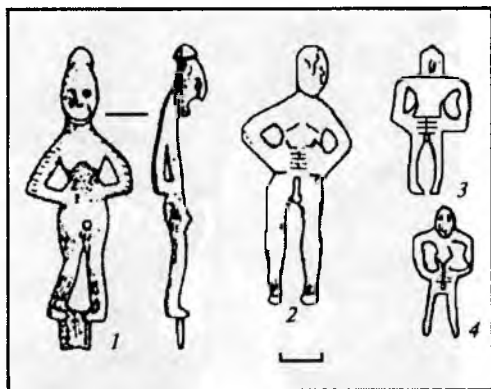

Рис. 6. Антропоморфні амулети скіфо-сарматського часу із Північного Кавказу (за: Марковин, 1986)

ескізно показане зображення жіночої фігури. Правою рукою персонаж тримає палицю. В лівій опущеній та зігнутій у лікті руці також знаходиться якась річ (колос?). На голові пов'язка або діадема (Рис. 11, 1). Зображення є близьким до статуї Деметри, відтвореної на тетрасаріях Тіри часів Юлії Домни, Каракалі та Олександра Севера [32]. Н. А. Сон вважає, що зображення Деметри на монетах Тіри копіюють статую (Рис. 11, 2), що стояла у місті [33]. Мабуть, перстень було зроблено ювелірами, що працювали на монетному дворі Тіри.

Іншу гему знайдено у 1995 р. Можливо, вона походить із пограбованого поховання № 52. Це платівка із прозорого зеленкуватого скла. На зовнішній поверхні не досить вмілою рукою помічене зображення копитного (лань, олень, козел) під кущем (рис. 11, 3). Подібні сюжети відомі в гліптиці [34]. Символіку пов'язують з культом Діоніса, де бог з'являється у теріоморфних іпостасях — козяти, лані, оленя, бика, лева тощо. Рослина свідчить, що Діоніс сприймався як символ виробничих сил природи, процвітання та достатку. В римський час він вважався божеством садів та обробки землі та покровителем торгівлі, особливо, продуктами сільського господарства [35]. Про поклоніння Діонісу мешканців Ніконія свідчать й інші дані. Показовими є фрагменти від мармурової скульптури: рука та

кратер з плодами біля колони, уламки червонолакових кубків із зображенням діонісій, фігурний посуд у вигляді баранів тощо (С. 54, 76. — Рис. 25; 40).

Знахідки античних гем та пернів свідчать про певний ступінь еллінізації населення пам'ятки [36].

Цікавим є узагальнюючий третій розділ «До історії Ніконія та Нижнього Подністров'я в перші століття нової ери». У першому параграфі (С. 165–178) на основі повідомлень давніх авторів та археологічних матеріалів автори роблять спробу змодельовати історію Північно-Західного Причорномор'я у I ст. до н.е. — I ст. н.е. Вони локалізують «скіфів-троглодитів» Плінія Старшого у Нижньому Подністров'ї, ототожнюючи з ними пам'ятки середини — кінця I ст. н.е. типу Молога 2 [37]. На думку авторів праці, що рецензується, подія могла відбутися в часи мезійського намісництва Плавтія Сільвана, тобто, у 60–69 рр. Вслід за деякими іншими дослідниками [38], вони вважають, що нові мешканці низин Дністра були пізніми скіфами Нижнього Подніпров'я, котрі біля середини I ст. підпали під «атрибутивний протекторат» сарматів. У даному випадку мова йде лише про населення правого берега Дністровського лиману.

У другому параграфі характеризуються роль та місце Ніконія у системі старожитностей регіону перших століть н.е. (С. 178–185). Автори приходять до висновку, що після значної перерви територія городища була знову заселена не раніше рубежу I–II ст. — першої чверті II ст. н.е. Питання про те, чи входило в цей час лівобережжя Нижнього Дністра до складу провінції Нижня Мезія, вони залишають відкритим. У цьому зв'язку цікавою є випадкова знахідка на схилі балки, що прилягає до с. Роксолани, денарія Траяна 103/104–111 рр. (рис. 12) [39].

Рис. 7.
Сарматський амулет з ісигніями влади (за Вязмитина 1986, С. 215. — Рис. 66)

В монографії розглядаються різні точки зору щодо етнічної приналежності мешканців Ніконія: суто пізні скіфи [40], або більш обережно — еллінізоване негрецьке у своїй масі пізньоскіфське населення [41]. Погоджуючись загалом з подібними

Рис. 8. Антропоморфний амулет салтово-маяцької культури із с. Червоноармійське (за: Субботин, Черняков, 1982. — С. 161. — Рис. 1, 10)

висновками, І. В. Бруяко та його співавтори підкреслюють, що термін «пізньоскіфська культура» у значній мірі є умовною дефініцією. В культурі Роксоланського городища простежуються значні грецькі, римські, сарматські та фракійські впливи. На думку авторів, аргументом на користь розповсюдження еллінських культурних традицій в пізньоніконійському середовищі є наявність в поховальних комплексах істрійських монет «колесиків», використаних у якості «оболу Харона» (С. 181) [42]. Погоджуючись з висновком, ми все ж мусимо мати на увазі, що «death-coin» є давнім

універсальним «мандруючим» сюжетом, як і ідея про «річку смерті» та перевізника через неї [43]. Знахідки монет відомі у сарматських та пізньоскіфських могилах [44]. У похованні 2 кургану № 5 поблизу с. Маяки, біля правої руки покійника, знайдено денарій Фаустіни Молодшої [45].

Автори праці висловлюють здогадку про використання мешканцями Ніконія у якості «оболу Харона» наконечників стріл V-IV вв. до н.е. Не заперечуючи категорично цього твердження, ми все ж вважаємо, що подібні артефакти у контексті поховального обряду виконували головним чином роль оберегів [46]. Східні іранці використовували наконечники стріл пережиткових форм у якості амулетів досить часто. Популярними були крем'яні артефакти епохи бронзи та бронзові екземпляри VII-IV ст. до н.е. [47]. Подібний звичай зберігся й у салтово-маяцький час [48].

Ще одним показником античного впливу є використання у культовій практиці мешканців городища як привізних, так і місцевого виробництва світильників (С. 53, 62, 86, 90, 95, 109, 131. — Рис. 67–68). Світильники вважалися родичем й образом незгасимого вічного вогню життя, носіями ідеї божества, душі; були апотропеями (Arist. De anim. passim; Plato. Phaedz., 2451; Plut. Qu. С 702 ibid.; Mor. 72, 75). Світильники ставили у храмах, в домашніх святилищах, похованнях, де вони мали «освітлювати» дорогу померлому у потойбічний світ [49]. В іранському світі подібні речі були атрибутами богів та героїв, коней божественного походження. Зауважимо, що культ останніх тісно переплітався з культом вогню [50]. Традицію було продовжено у пізньоскіфський [51] та черняхівський [52] час. Не виключенням були й сармати [53].

Певні дані про хронологію могильника та ідеологічні погляди мешканців Ніконія дають знахідки в дитячих могилах металевих дзвіночків. Автори дослідження зазначають, що подібні артефакти є характерними для пізньоскіфських старожитностей передгір'їв Криму, де датуються 125–250 рр. (С. 98, 100, 149. — Рис. 71). Дзвіночки як предмет культу [54] вперше з'явилися на Близькому Сході та в Єгипті, звідки розповсюдилися по ойкумені [55]. Подібні артефакти та їх імітації зустрічаються в глибинах Центральної Азії, в античних, пізньоскіфських, сарматських та гето-дакійських комплексах [56].

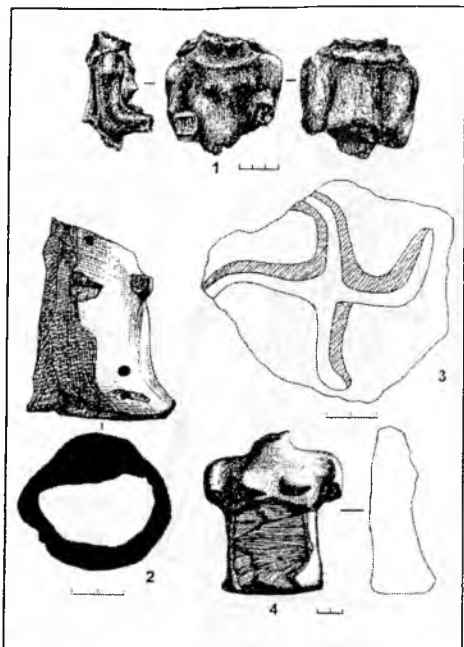

Рис. 9. Жіночі антропоморфні фігурки із Ніконія (за: Бруяко и др., 2008. — С. 75. — Рис. 39)

Античними впливами слід пояснювати й появу в некрополі Ніконія бронзових циліндричних ладанок, що мають 2–3 петельки для підвішування (С. 98. — Рис. 75, 8–9). Подібні вироби не мають чіткої етнічної та хронологічної ідентифікації. Їх знахідки відомі в античних [57], пізньоскіфських [58], сарматських, черняхівських й навіть ранньохристиянських [59] похованнях.

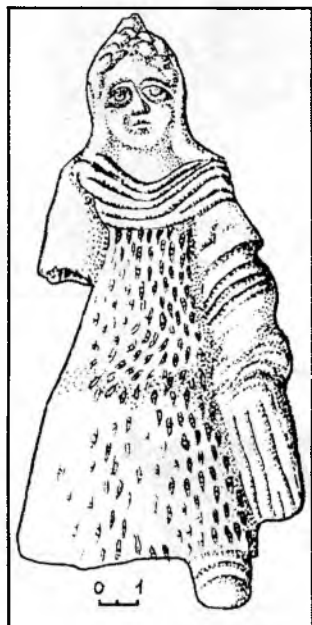

Рис. 10. Теракота із зображенням місцевої тирської богині (за: Сон 1992. — С. 118. — Рис. 15)

В могилах Ніконія зрідка знаходять ключі двох типів: 1) з кільцем та боріздкою; 2) ключі-герми (С. 88, 95. — Рис. 75, 1–2). Обидва типи амулетів зустрічаються в містах Північного Понту [60], пізньоскіфських [61] та сарматських [62] могилах. На нашу думку, подібні артефакти можуть свідчити про проникнення в пізньоніконійське середовище елементів греко-єгипетських вірувань [63].

Все ж, на думку авторів монографії, внесок пізньоскіфської культури у формування «синкретичного» мініетносу Роксоланського городища був визначальним. Цікавою є й їх гіпотеза про те, що ядром популяційної групи Ніконія було пізньоскіфське населення Південно-Західного Криму. Десь біля середини III ст. ніконійці повертаються до Криму, але вже у іншій якості.

Вдалим й обґрунтованим є пасаж, де мова йде про офіційний статус Ніконія. На думку авторів монографії, в римський час городище було «передмісним» укріпленням Тіри, яка була головним форпостом римської влади в регіоні.

Остаточне припинення життя в Ніконії дослідники пов'язують зі «скіфськими» війнами, особливо з походом 256 р. Тоді «скіфи» облаштували у гирлі Дністра верфі й використали

для побудови флоту полонених, а також «людей, які прибули з торговими цілями». Дослідники вважають, що серед них могли бути й мешканці Ніконія. Десь в середині III ст. життя на городищі припиняється раптово й безповоротно. Про вкрай вороже ставлення «скіфів» до населення тогочасного Ніконія, можливо, свідчить *тотальне й планомірне плюндрування склепів*. На нашу думку, воно могло відбутися лише тоді, коли поховальні споруди ще добре про-

стежувалися у рельєфі. Про наявність надмогильних кам'яних орієнтирів на пізньоніконійському некрополі можуть свідчити знахідки в верхніх шарах заповнення деяких вхідних ям рваного та обробленого каміння, деякі з яких можна віднести до розряду знаків типу бетилів, інакше чіппі (С. 86, 92–93, 113–114) [64]. Показовим є й наявність двох недобудованих склепів та могил, пограбування яких відбулося невдовзі після їх спорудження (С. 104, 110, 119, 127. — Рис. 51) [65]. Повторне пограбування могил могло відбутися під час «буму» XIX — початку XX століть [66].

До основної частини додаються 5 додатків, які значно розширюють джерелознавчу базу монографії. Особливо цікавим й інформативним є Додаток 5 О. П. Секерської «Археозоологічні матеріали некрополя Ніконія» (С. 203–208). Артефакти репрезентуються заупокійною їжею, кістками тварин, що супроводжували господарів у потойбічний світ, та кістяними виробами, що входили до складу поховального реманенту. Олена Петрівна зазначає, що у якості заупокійної їжі в абсолютній кількості випадків використовувалися частини туш великої рогатої худоби. Вівця зафіксована лише у одному випадку. Це

Рис. 11. Перстень та літик-інталія із Ніконія

корелюється з переважанням знахідок кісток великої рогатої худоби на самому городищі й свідчить про зміну складу череди, у порівнянні з попередніми періодами.

Рис. 12. Монета імператора Траяна із Ніконія
(за: Алексеев 2007, с. 37, № 6)

Цікаві висновки витікають із аналізу кісток жертвних тварин. Знахідки у похованнях, або ж поряд з ними анатомічно цілих скелетів, котрі мали певне ідеологічне навантаження, за-слуговують на особливу увагу [67]. У ніконійському некрополі вони репрезентовані конями та собаками. Слід зазначити, що така пара була типовою для поховального обряду багатьох народів, наприклад, скандинавів. «Кінь та пес мали безпосереднє відношення до потойбічного світу — вони були «провідниками» душ померлих» [68].

Залишки коней домінують в поминально-жертвних комплексах, прив'язаних до певних склепів. Важливим є й за-ключення про те, що принесені у жертву коні, на відміну від знайдених у нашаруваннях городища, належали до верхових тварин. Їх призначенням у поховальному контексті було забезпечення померлого їздовою твариною (засіб досягнення потойбічного світу). У цьому разі важливим показником є орієнтація тварини, яка вказує на напрямок шляху до загробного світу [69]. На жаль, стан збереженості археозоологічних залишків в некрополі не завжди дозволяє визначити орієнтацію тварин. В тих випадках, коли кістяки не зруйновані, спостерігається південно-західна орієнтація (С. 112. — Рис. 46, 3). Кінські поховання могли бути заміном людського жертвоприношення

[70]. Про те, що подібні акції мали місце в Ніконії, свідчить поховання дитини у склепі № 21 та дорослої жінки (?) в заповненні захоронення № 52 (С. 96, 128–129. — Рис. 49; 59). Комплекси з похованнями коней також вказують на існування культу коня, який тісно переплітався з культом сонця [71]. З сонячним культом автори монографії пов'язують уламки ліпного посуду із солярними знаками (Рис. 9, 3) (С. 75–76. — Рис. 39, 3).

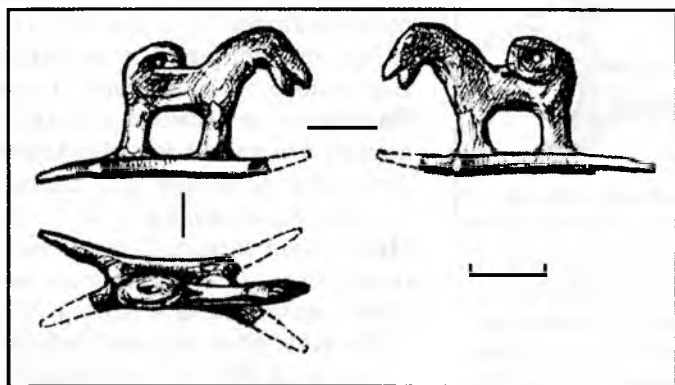

Рис. 13. Бронзова статуетка собаки із Роксоланського городища. Випадкова знахідка

На території городища виявлено уламки теракотової статуетки воїна з підвісними ногами. Подібні вироби використовувалися при виконанні обрядів, пов'язаних з відправленням культу сонячного бога *Мітри* (С. 74, 181–182. — Рис. 25, 1, 3). Останній був богом-воїном, який утілював в собі ідеї сили та молодості, завжди був готовий боротися зі злом. Культ був поширений серед римських солдатів — вихідців із Фракії [72].

Важливим є й висновок О. П. Секерської про використання пізніми ніконійцями у якості жертвних тварин собак. Авторка зазначає, що це були великі екземпляри на кшталт мисливських чи сторожових порід. Щодо походження звичаю відрізати голови тваринам перед їх похованням, дослідниця зауважує, що воно пов'язується з вірою людей у магичні властивості собачих голів охороняти живих й померлих від злих духів та грабіжників (С. 208). Інформативна роль цієї категорії джерел

є значно більшою [73]. У цьому ж руслі слід розглядати й знахідки амулетів, виготовлених із зубів [74] та оброблених собачих кісток (с. 98) [75].

Про культ собак в пізньому Ніконії свідчить й випадкова знахідка на городищі унікальної примітивної бронзової скульп-

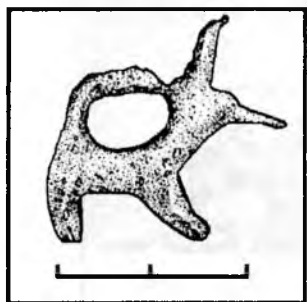

Рис. 14. Бронзова підвіска собаки із склепу 1 могильника Молога 2 (за: Гудкова, Фокеєв 1982, с. 71, рис. 7, 2)

турки собаки (рис. 8) [76]. За стилем виконання близькою аналогією до неї є підвіска (рис. 9) із склепу 1 могильника Молога 2 [77]. Такими ж примітивними є глиняні статуетки собак, що знаходять в деяких містах Північного та Західного Понту [78]. Наявність у роксоланській скульптурці підставки може свідчити, що вона призначалася для домашнього святилища типу римського ларарія. Мініатюрні металеві статуетки звірів (коні) та вершників на підставках відомі у пізніх скифів Криму [79].

Значну роль культу собаки серед мешканців Мологи та пізнього Ніконії можна пояснити тим, що вони, можливо, відносили себе до тієї гілки іранців, самоназва яких, — «саки», тобто «собаки» [80]. Про їх тісний зв'язок з собаками свідчить зображення на платівці із Дунарасті, де бачимо зображення трьох собак, що біжать, та тамгу, що є близькою до тамг Фарзоя [81].

Загалом, монографія, що належить перу відомих українських (одеських) археологів, написана на високому науковому рівні, вона значно поповнює наші знання з історії та археології Північно-Західного Надчорномор'я. То ж побажаємо її авторам подальших успіхів на тернистому шляху пізнання історичної істини.

Примітки

1. Карышковский П. О. Новые эпитафические находки в Нижнем Поднестровье // Проблемы античной культуры. ТДК. — Симферополь, 1988. — Ч. 1. — С. 56–57; Vinogradov Ju. G. Greek Epigraphy of the North Black Sea Coast the Caucasus and Central Asia (1985–1990) // BAR. Ancient Civilisations from Scythia to

- Siberia. — 1994. — Vol. 1. — № 1. — P. 72; Виноградов Ю. Г. Си-
нойкизм Никония // Никоний и античный мир Северного Причер-
номорья. — Одесса, 1997. — С. 54–55; Виноградов Ю. Г. Истрия,
Тири и Никоний — покинутый и возрожденный // НЭ. — 1999. —
Т. XVI.
2. Синицын М. С. Раскопки городища возле с. Роксоланы Беляев-
ского р-на Одесской обл. в 1957–1961 гг. // МАСП. — 1966. —
Вып. 5. — С. 54–55.
 3. Vruyako I. V. The Necropolis of Nikonion // Nikonion. An
ancient city on the Lower Dniester. — Torun, 1997. — P. 27–35.
 4. Буйских С. Б. Фортификация Ольвийского государства (первые
века н.э.). — К., 1991. — Рис. 35, 24; Bujskich S. B. Zum Limes im
purdlichen Schwarzmeerraum // ВЖ. — 1994. — Bd. 194. — S. 165–
174.
 5. Синицын М. С. Указ. соч. — С. 47; Секерская Н. М. Оборонительные
сооружения Никония // КС ОАО. — Одесса, 1993.
 6. Синицын М. С. Указ. соч. — С. 16–19. — Рис. 2; Кузьмен-
ко В. И. Исследование римских слоев Никония // МАСП. — К.,
1976. — Вып. 8. — С. 218–221.
 7. Гудкова А. В., Фокеев М. М. Поселение и могильник римского
времени Молога II // Памятники римского и средневекового вре-
мени в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1982. — С. 58–69;
Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М.
Сельская округа Ольвии. — К., 1989. — С. 84–85; 88–89 та інші.
 8. Секерская Н. М. Краснолаковая керамика первых веков нашей
эры из Никония // Северное Причерноморье. — К., 1984. —
С. 129–135.
 9. Дзиговский А. Н., Островерхов А. С. Стеклопосуда как исто-
рическое явление в памятниках скифо-сарматского времени. —
Одесса, 2000. — С. 109–110, 116–117, 140–141.
 10. Винахід віконного скла є досить пізньою інновацією. Найбільш
давні його зразки походять з Помпей. У I ст. н.е. віконне скло ши-
роко використовувалося не тільки у Середземномор'ї, але й на те-
ренах континентальної Європи, де необхідність зимового прикрит-
тя відкритих для світла просторів обумовлювалася кліматичними
умовами (Haevernick Th.E., Hahn-Weinheimer P. Untersuchungen
römischen Fensterrgläsern // Saalburg-Jahrbuch. — Berlin, 1955. —
Bd. XIV. — S. 459–464; Harden D. B. New light on Roman and Early
Medieval Window glass // GT. — 1959. — Bd. 32-K. — S. VIII-8;
Harden D. B. Domestic Window Glass, Roman, Saxon and Medieval
// Studies in Building History: Essays in Recognition of B. H. St.
O'Neil, 1961. — P. 262–282). В римських шарах північно-
причорноморських міст фрагменти віконного скла зустрічаються
досить часто (Гайдукевич В. Ф. Боспорские обжигательные керами-
ческие печи // ИГАИМК. — 1934. — № 80. — С. 86–87. Его же. Рас-
копки Тиритаки и Мирмекия в 1946–1952 гг. // МИА. — 1958. —
№ 85. — С. 3–175; Белов Г. Д., Стрежелецкий С. Ф. Кварталы

- XV и XVI (раскопки 1937 г.) // МИА. — 1954. — № 34. — С. 66; Сорокина Н. П. Стекло из раскопок Пантикапея в 1945–1958 гг. // МИА. — 1962. — Пантикапей. — № 103. — С. 234–235; Островерхов А. С. Оконное стекло античных городов Северного Причерноморья // Стекло и керамика. — М., 1989. — № 25–26; Его же. Производство и применение оконного стекла в античных городах Северного Причерноморья // Очерки истории естествознания и техники. — К., 1989. — № 37. — С. 68–75). В III–IV вв. інновація проникає і в глибини континенту (Щапова Ю. Л. Очерки истории древнего стеклоделия. — М., 1983. — С. 150).
11. Щапова Ю. Л. О происхождении некоторых типов позднеантичных стеклянных бус // В кн.: Е. М. Алексеева. Античные бусы Северного Причерноморья. — САИ. — Г1–12. — Т. 2. — М., 1978. — С. 98–100; Ее же. Очерки истории... — С. 139–165; Сорокина Н. П. Стеклянная посуда как источник по истории экономических связей Причерноморья и локального стеклоделия первых веков н.э. // Археологические исследования на Юге Восточной Европы. — Тр. ГИМ. — 1982. — Вып. 54. — С. 40–42; 100–106; Ее же. Стеклоделие античного мира первых веков н.э. (Основные проблемы). Автореф. диссерт. ... докт. истор. наук. — М., 1988; Галибин В. А., Островерхов А. С., Субботин Л. В. Стеклянные изделия из сарматских погребений Семеновского могильника // МАСП. — К., 1983. — С. 68–69. — Рис. 2, III; Кунина Н. З. О боспорском стеклоделии в I–III вв. н.э. // Боспор и античный мир. — Нижний Новгород, 1997. — С. 39–82; Островерхов А. С. Стекло из скифских и сарматских памятников Восточной части Буджака // В кн.: Л. В. Субботин, А. Н. Дзиговский, А. С. Островерхов. Археологические древности Буджак. Курганы у сёл Вишневое и Белолесье. — Прилож. № 3. — Одесса, 1998. — С. 135–136; Дзиговский А. Н., Островерхов А. С. Стеклянная посуда...
12. Про чорну металургію в районі Нижнього Дністра відомо мало. Якщо говорити про доримський час, то мова йде про знахідки залізних шлаків в Ніконії, Тірі та на поселенні Біляївка 1 (Фурманська А. І. Археологічні пам'ятки Тіри перших століть нашої ери // Археологія. — 1957. — Т. 10. — С. 43; Охотников С. Б. Нижнее Поднепровье в VI–V вв. до н.э. — К., 1990. — С. 49; Бруяко И. В. Очерки экономической истории населения Северо-Западного Причерноморья в VII–III вв. до Р. Х. — Волжск, 1999. — С. 119). У Тірі відкрито два горни перших століть н.е., на стінках яких зафіксовано шматки запеченого заліза. Навколо комплексу збереглися скупчення залізних шлаків, деревного вугілля та уламків залізних виробів (Дмитров Л. Д. Основні підсумки Ізмаїльської археологічної експедиції 1949–1955 рр. // АП УРСР. — 1955. — Т. 5. — С. 116, рис. 4).
13. Ремісничє виробництво тяжіло до джерел палива: «... У глибину лісів втікали взагалі всі... майстерні, маючи на увазі паливне пи-

- танья...» (Фармаковский М. В. Римские стекловаренные печи // Известия Института археологической технологии. — Пг., 1922. — Вып. 1. — С. 94). Античні центри Подністров'я були у достатній мірі забезпечені деревиною (Бруяко И. В. Очерки...). Піротехнічні майстерні є пожежонебезпечними й шкідливими для оточуючого середовища. Тому подібні майстерні виносилися подалі від населених пунктів (Щапова Ю. Л. Экологическая среда и экономика в связи с производством стекла в древности и средневековье // Человек и окружающая среда в древности и средневековье. — М., 1985. — С. 137–149). Ремісничу зону Ніконія та Тіри потрібно шукати десь за межами міст, можливо, в заплавах Дністра чи на затопленому в наші дні дельтовому острові (Островерхов А. С. Гідроархеологія, історична географія, гідроніміка Нижнього Подністров'я: досягнення, проблеми, перспективи. — Одеса, 2008. — С. 16–18).
14. Питання сировинної бази металургії заліза античних центрів Дністровського лиману поки що залишається невирішеним. Деякі дослідники вважають, що залізна руда могла імпортуватися при посередництві Істрії із Північно-Східної Добруджі, де у районі озера Бабадаг функціонувало залізорудне родовище, розробки якого проводилися вже у IX–VIII вв. до н.е. (Охотников С. Б. Нижнее Поднестровье... — С. 49). Не виключається також можливість використання гематитових пісків, запаси яких є у районі Одеської банки та в прибережній частині Будацького пересипу (Бруяко И. В. Очерки... — С. 120–121. — Рис. 29, 52). Ми не виключаємо, що нижньодністровські греки «варили» залізо і із болотних руд, запаси яких були у заплавах гирла Тіраса. Місцеві бурі залізняка (болотна руда, гідроксид заліза тощо) використовували «рудознавці» Херсонеса (Кадеєв В. И. Очерки истории экономики Херсонеса в I–IV вв. н.э. — Харьков, 1970) та Кам'янського городища на Дніпрі (Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА. — 1954. — № 36. — С. 115; Гаврилюк Н. А. История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н.э. — К., 1999. — С. 110).
 15. Алексеев В. П. Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — Одесса, 2007. — С. 15. — № 6.
 16. Кобылина М. М. Терракоты Елизаветинского городища // Терракотовые статуэтки Северного Причерноморья. — М., 1974. — С. 50. — Табл. 59, 4; Шрамко Б. А. Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов звериного стиля // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. — М., 1976. — С. 204. — Рис. 2, 2; 8.
 17. Sirbu V. Credin te si practici funerare, religioase ei magice in lumea geto-dacilor // Istros, 1993. — № 3. — P. 113, 119. — Fig. 37, 1; 49, 1.
 18. Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I–IV вв. н.э. — К., 1982. — С. 101–102.

19. Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — Г1-12. — 1982. — Т. 3. — С. 24-25. — Тип 19. — Табл. 41, 1-16; Зубарь В. М., Мещеряков В. Ф. Некоторые данные о верованиях населения Херсонеса // Население и культура Крыма в первые века н.э. — К., 1983. — С. 100-102. — Рис. 3, 1-12.
20. Зубарь В. М., Мещеряков В. Ф. Некоторые данные... — С. 102. — Рис. 3, 14-15; Махно Е. В. Розкопки пам'яток епохи бронзи та сарматського часу в Усть-Кам'янці // АП УРСР. — 1960. — Т. 9. — С. 27. — Рис. 15, 3; Симоненко А. В. Сарматы Таврии. — К., 1993. — С. 73. — Рис. 24.
21. Марковин В. И. Культовая пластика Кавказа // Новое в археологии Северного Кавказа. — М., 1986. — С. 95. — Рис. 2, 3; 3, 2-3; 12, 20.
22. ОАК за 1902 г. — С. 73. — Рис. 156; Вязмитина М. И. Сарматское время // Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 2. — С. 215. — Рис. 66.
23. Міхлін Б. Ю. Гунський амулет з Ждановського музею // Археологія. — 1972. — Вип. 5. — С. 95-96; Шелов Д. Б. Волго-Донские степи в гуннское время // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. — М., 1987. — С. 87; Зубарь В. М., Мещеряков В. Ф. Указ. соч. С. 101. — Рис. 3, 9; Кругликова И. Т. Погребение IV-V вв. н.э. в дер. Айвазовское // СА. — 1957. — № 2. — С. 253-256. — Рис. 2, 1-10.
24. Субботин Л. В., Черняков И. Т. Бронзовые амулеты салтово-маяцкой культуры из левобережья Нижнего Дуная // Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1982. — С. 163-164. — Рис. 1, 10; Субботин Л. В. Предыстория села Городного (Чийшия) и его округа по историческим данным // Чийшия: очерки истории и этнографии болгарского села Городнее в Бессарабии. — Одесса, 2003. — С. 103. — Рис. 23, 5.
25. Кагаров Е. Г. Культ фетишей, растений и животных в Древней Греции. — СПб., 1913, с. 84-85; Антонова Е. В. Место умерших в жизни живых и погребальный инвентарь: археологические факты и исторические свидетельства (Месопотамия) // Погребальный обряд. Реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений. — М., 1999. — С. 23.
26. Клейман И. Б. Статуэтки из Роксолан // САИ. — 1970. — Вып. Г1-11. — Т. 1-2. — С. 27. — Табл. 4, 2; Сон Н. А. Тира римского времени. — К., 1993. — С. 118. — Рис. 15; Фурманская А. И. Исследование Тирь // КС ОАМ за 1962 г. — Одесса, 1964. — С. 62.
27. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. — М., 1999. — С. 375; Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. — М., 1965.
28. Бруяко И. В., Назарова Н. П., Петренко В. Г. Древние культурные ландшафты на юге Тилигуло-Днестровского междуречья по данным аэрофотосъемки // Северо-Западное Причерноморье — контактная зона древних культур. — К., 1991. — С. 39. — Рис. 1.

29. Деякі дослідники вважають, що в Ольвії такий обряд мав суто грецьке коріння (Папанова В. А. Урочище Сто Могил (некрополь Ольвии Понтийской). — К., 2006. — С. 203). Але, на нашу думку, не можна ігнорувати варварських впливів й спонтанну реанімацію подібних звичаїв в північнопонтійському еллінському середовищі (Островерхов А. С. Рец.: В. А. Папанова. Урочище Сто Могил (некрополь Ольвии Понтийской). — К.: Знання України, 2006. — 178 с. // ССПК. — 2007. — Т. XIV. — С. 201–221).
30. Грач Н. Л. Некрополь Нимфея. — СПб., 1999. — С. 38, 192–193. — Табл. 12–13.
31. Бруяко И. В., Островерхов А. С. Геммы из некрополя Никония римского времени // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. — Одесса, 1997. — С. 76–80.
32. Зограф А. Н. Монеты Тиры. — М., 1957. — № 95, 105, 117; Карышковский П. О., Клейман И. Б. Древний город Тира. — К., 1985. — Рис. 36, 6, 8; Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. — К., 1989. — № 492, 502, 542.
33. Сон Н. А. Греческие культы Тиры первых веков н. э. // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — К., 1980. — С. 128–129.
34. Furtwangler A. Die antiken Gemmen. Geschichte der steinschneidekunst im klassischen Altertum. — Lpz. — В., 1900. — Taf. III, 26; XVIII, 68; XL, 16; Kibaltchitch T. W. Gemmes de la Russie Meridionale. — Mars., 1910. — № 53.
35. Nilsson M. Geschhicher der Griechischen Religion. — Bd. 1. — Мьнchen, 1955. — S. 576; Отто Б. Приносимый в жертву бог // ВДИ. — 1996. — № 2. — С. 105.
36. Порівняй: Неверов О. Я. Геммы античного мира. — М., 1983. — С. 122.
37. Про них: Гудкова А. В., Фокеев М. М. Поселение и могильник...; Гудкова А. В. Поздние скифы в низовьях Днестра // Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимодействия античной и варварской культур (IV в. до н.э. — IV в. н.э.). — Тирасполь, 1997. — С. 27–30; Малюкевич А. Е. О торговых контактах поселений Нижнего Поднестровья в первые века нашей эры // Северо-Западное Причерноморье — контактная зона древних культур. — К., 1991. — С. 71–82.
38. Малюкевич А. Е. Этнические признаки погребального обряда могильника Молога 2 // Древности Причерноморских степей. — К., 1993. — С. 100; Виноградов Ю. Г. Очерк военно-политической истории сарматов в I в. н.э. // ВДИ. — 1994. — № 2. — С. 165; Сон Н. А. Об основных тенденциях социально-экономического развития Тиры в I — середине III в. н.э. // Северное Причерноморье в античную эпоху. — К., 2002. — С. 123.
39. Алексеев В. П. Исследования... — С. 37. — № 6.

40. Гудкова А. В. Поздние скифы... — С. 27; Малюкевич А. Е. Земляные склепы никонийского некрополя римского времени // Чобручский археологический комплекс... — Тирасполь, 1997. — С. 36–37.
41. Сон Н. А. Об основных тенденциях... — С. 123; Зубарь В. М., Сон Н. А. Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху. Основные тенденции социально-экономического развития. — Симферополь, 2007. — С. 194.
42. За ритуалом, «обол Харона» потрібно було класти до рота покійника, але «греки були неохайними у практичному втіленні звичаю» (Robinson D. M. Necropolynthia. A study in Greek Burial Customs and Anthropology // Excavations at Olynthos. — Lund, 1942. — Vol. 11. — P. 205; Белов Г. Д. Херсонес Таврический. — Л., 1948. — С. 159). «Монета зазвичай була бронзовою, рідше срібною чи золотою, вона була у роті, в руці чи взагалі валялася у могилі. Одного разу її було знайдено у посудині для масла» (Kurtz D. C. and Boardman J. Greek Burial Customs. — London, 1971. — P. 211). У похованнях зустрічаються імітації монет у вигляді металевої платівки, інколи з відбитком на ній реальної монети чи геми. Сурогати були особливо притаманними для елліністичного та римського часу (Boulter C. G. Graves in Lenormant Street, Athens // Hesperia. — 1963. — Vol. 32 (2). — P. 126).
43. Відомі випадки знахідок монет у похованнях скіфів (Редина Е. Ф. Находки античных монет в скифских погребениях Днестро-Дунайских степей // ДП. Чтения памяти П. О. Карышковского. — Одесса, 1989) та племен черняхівської культури (Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР. — М., 1961. — С. 51, 57–58, 86–87, 93). Традиція не переривається й у ранньохристиянський час (Кропоткин В. В. Клады византийских монет на территории СССР. — М., 1962. — С. 33–34). У VI–III вв. до н.е. поховання з «оболом Харона» з'являються на теренах Грузії та Вірменії (Куфтин Б. А. Материалы к археологии Колхиды. — Тбилиси, 1950. — Т. 2. — С. 76; Ломадзе Г. А. Археологические раскопки в Мцхета. — Тбилиси, 1955. — С. 60; Хачатрян Д. Ж. Античный некрополь (результаты раскопок 1956–1972 гг.) // Археологические раскопки в Армении. Гарни. — Ереван, 1976. — С. 22; Лордкипанидзе Г. А. Колхида в VI–II вв. до н.э. — Тбилиси, 1978. — С. 132–133). Монети у подібному положенні знаходять на території Китаю і Кореї ханського часу, Кушанської Бактриї, у согдійських та хорезмійських осуаріях, мусульманських похованнях VIII–XV вв. (Литвинский Б. А., Седов А. В. Культы и ритуалы Кушанской Бактрии. — М., 1984. — С. 150–161), язичницьких та християнських могилах Русі (Каргер М. К. Археологические исследования древнего Киева. — К., 1951. — С. 72–73; Равдина Т. В. Погребения X–XII вв. с монетами на территории Древней Руси: Каталог. — М., 1988), у похованнях пізніх кочовиків (Гошкевич В. И. Погребения, датированные джучидскими монетами // ВОКК. Секція археологічна. Вип. 4–5. — Одеса,

- 1928; Шалобудов В. Н., Андросов В. А., Мухопад С. Е. Раскопки курганов у с. Дмухайловки // Древности Степного Приднепровья III–I тыс. до н.э. — Днепропетровск, 1983). Німці XVIII ст. говорили: «Solle seyn, dem Todten die Wirtschaft abkaufen, wovon sie in ihren Leben gut Glück zu haben ein bilden» (Rohde E. Psyche. Seelenkult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen. — Freiburg-Leipzig-Tübingen, 1898. — Т. 1 (2). — С. 25, 306–307. — Anm. 3). Уявлення про те, що монета має послугувати платою за перевіз, зафіксовані на теренах середньовічної й сучасної Європи (Анучин Д. А. Сани, ладья и кони как принадлежность похоронного обряда // Древности. Тр. МАО. — 1890. — Т. 14. — С. 102–104, 184; Borza H. Le mythe de l'obole a Charon et symbolisme de la monnaie dans le cercueil // Orbis // Louvain, 1955. — Vol. 4 (1). — P. 146–147; Тайлор Э. Б. Первобытная культура. — М., 1989. — С. 296–297; Шаповалов Г. Суднопластво у духовності давньої України. — К. — Запоріжжя, 2001. — С. 137.
44. Кропоткин В. В., Обыденнов М. Ф. Находка античных монет в погребении кочевника на Южном Урале // СА. — 1985. — № 2. — С. 242–246; Максименко В. Е. Сарматы на Дону // ДД. — Азов, 1998. — Вып. 6. — С. 6; Богданова Н. А. Могильник первых веков н.э. у с. Заветное // Археологические исследования на Юге Восточной Европы. — Тр. ГИМ. — 1989. — Вып. 70. — С. 48.
45. Патокова Э. Ф., Дзиговский А. Н., Зиньковский К. В. Сарматские погребения Маякского могильника // Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1982. — С. 134.
46. Міфологема стріли співвідноситься з ідеєю світової вісі та світом померлих (Литвинский Б. А. Древние кочевники «Крыши мира». — М., 1972. — С. 138–139; Бессонова С. С. О культе оружия у скифов // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 11; Раевский Д. С. Модель мира скифской культуры. — М., 1985. — С. 66–67; Андреев В. Н., Саенко В. Н. О семантике стрел в скифском погребальном обряде // ДСПК. — 1992. — Вып. 3. — С. 159). У шаманському фольклорі нижній світ ототожнюється зі стрілою. Магічна сила шамана зосереджувалася у стрілі, яку він отримує у спадок. Стріла асоціювалася зі змією та фалосом. Поранення стрілою могло розглядатися і як укус змії, і як еротична надія (Иванов Вяч. Вяч., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей. — М., 1974; Батиева Е. Ф., Прохорова Т. А. Антропология погребения из кургана 10 Кобяковского могильника и мифо-ритуальная роль руки у сарматов // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы. ТДК. — Ростов-на-Дону, 1998. — С. 86). Мабуть, не випадковим є неодноразове згадування Овідієм про те, що сармати змочували наконечники стріл зміїною отрутою (Хазанов А. М. Очерки военного дела сарматов. — М., 1971. — С. 42; Подосинов А. В. Произведения Овидия как источник по истории Восточной Европы и Закавказья. — М., 1985. —

- С. 181. — Прим. 306). Збереглося багато свідочств про народи, котрі насичували стріли отрутою (Theophr. De plant. X, 15, 2; Aelian. De nat. anim. IX, 15; Strabo. IX, 2, 19; Lucian. Nigrin. 79; Nicandr. Schol. ad Alexipharm. 207; Verg. Aen. IX, 773; X, 140; XII, 857 sqq.; Plin. N. H., XI, 279; Sil. Ital., I, 324–326). Договір про побратимство або ж про мир у епосі скріплювався клятвою та лизанням стріли. У випадку порушення клятви однією із сторін стріла мала убити негідника (Липец Р. С. Образ батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. — М., 1984. — С. 77).
47. Синицын И. В. Археологические исследования Заволжского отряда (1951–1954 гг.). — М., 1959. — С. 100, 112; Он же. Древние памятники в низовьях Еруслана // МИА. — 1960. — М. — № 78. — С. 101; Шелов Д. Б. Некрополь Танаиса. — М., 1961. — С. 77. — Табл. XXXIX, 8; Арсеньева Т. М. Раскопки некрополя у дер. Новоотрадное // МИА. — 1970. — № 155. — С. 107. — Табл. 12, 17; Она же. Некрополь Танаиса. — М., 1977. — С. 148; Хазанов А. М., Черненко Е. В. Час і мотиви пограбування скіфських курганів // Археологія. — 1979. — Вип. 30. — С. 20–21. — Прим. 23; Гудкова А. В., Фокеев М. М. Поселение и могильник... — С. 102. — Рис. 11, 4; Корпусова В. Н. Некрополь Золотое. — К., 1983. — С. 72; Ковпаненко Г. Т. Сарматское погребение 1 в.н.э. на Южном Буге. — К., 1986. — С. 98–99. — Рис. 100, 6–7; Яценко С. А. «Громовые орудия» у сарматов и поздних скифов // Проблемы археологии Степной Евразии. ТДК. — Кемерово, 1987. — С. 23; Дворниченко В. В., Федоров-Давыдов Г. А. Раскопки курганов в зоне строительства Калмыцко-Астраханской и Никольской рисовых оросительных систем // Сокровища сарматских вождей и древние города Поволжья. — М., 1989. — С. 128. — Рис. 103, 3; Скрипкин А. С. Азиатская Сарматия. — Саратов, 1990. — С. 74; Марченко И. И. Сираки Кубани (по материалам курганных погребений Нижней Кубани). — Краснодар, 1996. — С. 63–67; Захаров А. В. Сарматское погребение в кургане «Крестовый» // Сарматы и их соседи на Дону. — Ростов-на-Дону, 2000. — С. 28. — Рис. 2, 19.
48. Плетнева С. А. От кочевий к городам: Салтово-маяцкая культура / МИА. — 1967. — № 142. — С. 174.
49. Звичай ставити світильники у поховання на Близькому Сході та в Егеїді виник в епоху бронзи й отримав подальший розвиток в античну епоху (Лосев А. Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. — М., 1957. — С. 53). Він набув розповсюдження у містах Північного Понту (Корпусова В. Н. Некрополь. — С. 28; Зубарь В. М. Сорочан С. Б. Светильники в погребальном обряде античных городов Северного Причерноморья // АКСП. — 1984. — С. 147–156; Зубарь В. М. О некоторых аспектах идеологической жизни населения Херсонеса Таврического в позднеантичный период // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 72–73; Папанова В. А. Урочище... — С. 217). Від

- греків звичай проникає у скіфський поховальний обряд (Сергеев Г. П. Олонештский античный клад // ВДИ. — 1966. — № 2. — С. 133–132. — Рис. 1–2; Евдокимов Г. Л., Фридман М. И. Скифские курганы у с. Первомаевка на Херсонщине // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987. — С. 85–93. — Рис. 1–6; Гребенников Ю. С., Ребедайло Г. П. Скифское погребение V ст. до н.э. на Ингульце // Курганы Степной Скифии. — К., 1991. — С. 119–120. — Рис. 1, 14; Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья. — К., 1986. — С. 249).
50. У міфології іранців існували божественні коні Таркш'я та Дадхікра, осетинський чарівний кінь Архан. Один із вогнів Веретрагни присвячено жеребцю, інший — лошаку (Мартынов Г. С. Иссукская находка // КСИИМК АН СССР. — 1955. — Вып. 59. — С. 155–156; Артамонов М. И. Сокровища саков. — Л. — Прага, 1973. — Рис. 48; Кузьмина Е. Е. Конь в религии и искусстве саков и скифов // Скифы и сарматы. — К., 1977. — С. 106; Литвинский Б. А., Седов А. В. Культы... — С. 167; Елизаренкова Т. Я. «Ригведа» — великое начало индийской литературы и культуры // Ригведа. Мандалы I-IV. — М., 1989. — С. 47).
51. Кропоткин В. В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н.э. — V в. н.э.) // САИ. — 1970. — Вып. Д1–27. — С. 121. — № 1166; Гудкова А. В., Фокеев М. М. Поселение... — С. 73, 82. — Рис. 11, 1; 17, 10; Малюкевич А. Е., Присяжнюк А. Н. Лепные светильники позднескифской Мологи // Чобручский археологический комплекс и древние культуры Поднестровья. — Тирасполь, 2000. — С. 154–162.
52. Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001. — С. 86.
53. Кропоткин В. В. Римские импортные изделия... С. 121–122. — № 1564; Кашуба М. Т., Курчатов С. И., Щербакова Т. А. Кочевники на западной границе Великой Степи (по материалам курганов у с. Мокра) // Stratum+. — № 4. На окраинах античного мира. — СПб. — Кишинев — Одесса — Бухарест, 2001–2002. — С. 208, 230. — Рис. 14, 5; Дергачев В. А. Материалы раскопок археологической экспедиции на Среднем Пруте (1975–1976 гг.). — Кишинев, 1982. — С. 90. — Рис. 29, 24; Мордвинцева В., Хабарова Н. Древнее золото Поволжья из фондов Волгоградского краеведческого музея. — Симферополь, 2006. — С. 115.
54. Джерелом сили дзвонів було звучання сакральних металів (золото, срібло, бронза, латунь, залізо) (Дзиговський, Островерхов 2007), яке відганяло злих духів — *'αλελαστικοφ των μασμάτων*. У греків дзвіночки-крепундії — іграшки, що шумлять. Амулети подібного роду одягалися на шию дітям на дев'ятий день після народження, який присвячувався богині Нундині. Вони захищали не тільки від потойбічних злих сил, але й реальних земних злодіїв (Сісего. *Brut.*, 91). Віра у очисну силу дзвону перейшла у християнство (Кагаров 1913, С. 83; Шашкина 1983; Фрззер 1986, С. 218, 453–

- 454; Косяненко 1997). Дзвіночки є обов'язковим атрибутом тувінських шаманів та буддійських лам (Фрэзер 1985, С. 466; Жуковская 1988, С. 121; Кенин-Лопсан 1987, С. 47).
55. Niehmann H. Catalogue general des antiquites Egyptiennes du Musee du Caire. Instruments de musique. — Le Caire, 1949; Spear N. Treasury of archaeological bells. — N. — Y., 1978.
56. Погребова М. Н. Погребения в мавзолее Неаполя Скифского // Памятники эпохи бронзы и раннего железа в Северном Причерноморье. МИА. — М., 1961. — Вып. 96. — С. 131–132. — Рис. 4, 14; Шелов Д. Б. Некрополь Танаиса. — С. 78; Вязмитина М. И. Золотобалковский могильник. — К., 1972. — С. 152–153; Арсеньева Т. М. Некрополь Танаиса. — С. 144. — Табл. XXXII, 13; Высотская Т. Н. Неаполь — столица государства поздних скифов. — К., 1979. — С. 175; Гудкова А. В., Фокеев М. М. Поселение и могильник... — С. 77, 81–22. — Рис. 7, 11; 15, 10; Гудкова А. В., Фокеев М. М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I–IV вв. н.э. — К., 1984. — С. 21. — Рис. 9, 13–14; Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса... — С. 101; Зубарь В. М., Мещеряков В. Ф. Некоторые данные... — С. 97; Корпусова В. Н. Некрополь Золотое... — С. 72. — Табл. XII, 6–7; Литвинский Б. А., Седов А. В. Культы... — С. 58; Морозовская Т. В. Бронзовые пирамидальные колокольчики римского времени в археологических памятниках Северного Причерноморья // Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья. — К., 1985. — С. 77; Богданова Н. А. Могильник... — С. 52–53. — Табл. XVII; Сарияниди В. И. Храм и некрополь Тилля-Тепе. — М., 1989. — С. 70. — Рис. 25; Гросу В. И. Хронология памятников сарматской культуры Днестро-Прутского междуречья. — Кишинев, 1990. — С. 77. — Рис. 23, 9; Субботин Л. В., Дзиговский А. Н. Сарматские древности Днестро-Дунайского междуречья. Препринт. — К., 1990. — Ч. 1. — С. 7. — Рис. 2, 4–5; Симоненко А. В. Сарматы Таврии. — С. 73. — Фото 23; Максименко В. Е. Сарматы на Дону. — С. 139. — Рис. 84; С. 122. — Рис. 58, 20–23; Беспалый Е. И. Позднесарматское погребение из могильника Высочино-V на водоразделе между Кагальником и Доном // Сарматы и их соседи на Дону. МИАД. — Ростов-на-Дону, 2000. — Вып. 1. — С. 158. — Рис. 4, 1; Дзиговский О. М. Культура сарматів Північно-Західного Причорномор'я. — Одеса, 2000. — С. 69. — Рис. 26, 16–17; Кашуба М. Т., Курчатова С. И., Щербатова Т. А. Кочевники... — С. 210. — Рис. 16, 2а-б; Абызова Е. Н., Ключко Е. О. Курганный могильник у с. Кирилени // STRATUM+, 2003–2004. — № 2. Дискурс цивилизаций. — СПб. — Кишинев — Одесса — Бухарест, 2005. — С. 270, 281. — Рис. 6, 8; 13, 3; Dragomir I. T. Săpăturile interprinae la Largy // MCA. — 1959. — Т. V. — P. 476–478. — Fig. 4, 9; Dragomir I. T. Mormintul sarmatic de la Șendreni (raionul Galați) // RM. — 1965. — № 11. — Ser. 4. — P. 363–365; Morintz S. Ein sarmatische grab aus Gascioarein //

- Dacia. — NS. — Т. 4. — 1960. — S. 557. — Fig. 3-4; Zaharia N., Petrescu-Dimbovița M., Zaharia E. M. Assezaria din Moldova. — București, 1970. — Pl. 147, 15; Bakay K. Scythian rattles in the Carpathian Basin and their Eastern connections. — Budapest, 1971; Drămbocianu V. Un mormont sarmatic descoperit la Luciu // SCIV. — 1974. — Vol. 2. — P. 303-307. — Fig. 2, 4; Sarianidi V. I. Bactrian Gold. — Leningrad, 1985. — P. 240.
57. Зубарь В. М., Мещеряков В. Ф. Указ. соч. — С. 98. — Рис. 1; Корпусова В. Н. Указ. соч. — С. 71.
58. Сымонович Э. А. Население столицы позднескифского царства. — К., 1983. — С. 99. — Табл. XLV, 6-13; Высотская Т. Н. Усть-Альминское городище и некрополь. Материалы по археологии Крыма. — Симферополь, 1994. — С. 128, 192.
59. Придик Е. М. Греческие заклятия и амулеты из Южной России // ЖМНП. — 1899. — Декабрь. — № 5. — С. 122-124; Магомедов В. В. Указ. соч. — С. 70. — Рис. 74, 1-6.
60. Сокольский Н. И. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья. — МИА. — 1971. — № 178. — С. 123-138.
61. Гудкова А. В., Фокеев М. М. Поселение... — С. 70, 101. — Рис. 7, 3; Сымонович Э. А. Население... — С. 88-89. Богданова Н. А. Могильник... — С. 48. — Табл. XIV, 3-4, 5-6.
62. Дергачев В. А. Материалы... — С. 97. — Рис. 32, 2; Субботин Л. В., Дзиговский А. Н. Сарматские древности... — Т. 1. — С. 7. — Рис. 2, 11; Беспалый Е. И. Позднесарматское погребение... — С. 158. — Рис. 5, 7.
63. Металеві ключі та вотивні замочки відносяться до амулетів гомеопатичної дії. У єгипетських та греко-єгипетських віруваннях ключ був символом знаку «анх» — «життя», за допомогою якого відчинялася брама до божественного знання. Т-подібна частина була символом мудрості, коло — вічності. З іншого боку, анх пов'язувався з божествами смерті типу Сета, Тифона, Люцифера тощо. Подібні апотропеї «допомагали» хворим повертати життєві сили, забезпечували безсмертя у потойбічному світі (Уваров А. С. Христианская символика. — Ч. 1. Символика древнехристиянського періода. — СПб., 1908. — С. 70-75; Топоров В. Н. Об одном классе символических текстов // Balcano-Balto-Slavica. Симпозиум по структуре текста. — М., 1979).
64. У багатьох народів існувала традиція встановлення над могилами особливих знаків — ΣНМА. Вони виконували три головні функції: охоронна, обрядова й та, що пов'язувалася з героїзацією померлих. Кожний знак був апотропеем, символічною заборонаю руйнувати чи плюндрувати могилу, порогом між реальним та потойбічним світами. Одночасно це були і знаки пам'яті про людину, яка перейшла до розряду героїв та богів (Марти Ю. Ю. Позднеэллинистические надгробия как историко-культурный феномен // СА. — 1941. — Т. 7; Савостина Е. А. Многоярусные стелы Боспора: семантика и

- структура // АКБ. — СГМИИ. — 1992. — Вып. 10; Ломадзе Н. В. К семантике изображений на надгробных рельефах фиаситов боспорских полисов // *Античность: эпоха и люди.* — Казань, 2000). Пізні скифи сармати, а іноді й північнопричорноморські греки маркували поховання купами каміння, які у первісному вигляді мали конічну чи пірамідальну форму (Вязмитина М. И. Золотобалковский могильник. — С. 105; Высотская Т. Н. Неаполь... — С. 176; Смирнов К. Ф. Савроматская и сарматская культуры // *Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время.* — М., 1989. — С. 172; Русяева А. С. Религия и культы античной Ольвии. — К., 1992. — С. 180–184; Папанова В. А. Урочище... — С. 145).
65. Кургани почали грабувати ще в епоху бронзи. Дослідники вказують на скифів та сарматів як грабіжників курганів (Граков Б. Н. Скифы. — М., 1971. — С. 71; Мозолевский Б. Н., Полин С. В. Курганы скифского Герроса IV в. до н.э. Бабина, Водяная и Соболева могилы. — К., 2005. — С. 427–444). Подібні звичаї бул розповсюджені й в часи середньовіччя (Плетнева С. А. От кочевий к городам. — С. 174; Флеров В. Обряд обезвреживания погребенных у праболгар // *Проблеми на прабългарската история и культура.* — София, 1989. — С. 177–186; Он же. Обезвреживание погребенных в Северном Предкавказье и на Дону в I–VIII вв. // *Проблемы археологии Юго-Восточной Европы. VII-я ДАК.* — Ростов-на-Дону, 1998. — С. 138–139). В науці робилися спроби пояснити зміст грабежів не тільки і не скільки бажанням збагатися, але й ідеологічними засадами. У осетинів існував обряд, за яким відбувалося руйнування давніх курганів (Яценко С. А. Сарматские погребальные ритуалы и осетинская этнография // *РА.* — 1998. — № 3. — С. 71). Чужі померлі вважалися небезпечними ворогами, з якими потрібно було боротися як і з живими, але іншими засобами. Мотивацією розграбування було бажання колективу порвати магічний зв'язок, який існував між попередниками й територією, де вони проживали (пор.: Herod. IV, 3, 76, 80; Сымонович Э. А. Магия и обряд в черняховскую эпоху // *СА.* — 1963. — № 1; Хазанов А. М., Черненко С. В. Час і мотиви... — С. 25; Токарев С. А. Ранние формы религии. — М., 1990. — С. 183 сл.).
66. На початку ХХ століття з цього приводу В. І. Гошкевич писав: «Кладоискательство — занятие очень распространенное в Херсонской губернии; им увлекаются все: и темная масса, и люди, которые не чужды образованию. В поисках кладов перепорчены тысячи курганов; вместо желанных денег кладоискатели находят ни к чему не нужные им вещи и безжалостно уничтожают эти научные драгоценности». Был известен случай, когда в одном селе множество крестьян оставили семьи, переселились в степь, и в поисках кладов прожили там три зимы... Кладоискательство — это тип душевной болезни»: парадокс увлечения заключается в том, что на склонность к нему никоим образом не влияет явная убыточность

- з цього заняття» (Гошкевич В. И. Клады и древности Херсонской губернии. — Херсон, 1903. — С. 5). Природа розквіту сучасної «чорної археології» децю інша. Її сутність базується на попиті, досить часто малограмотних, скоробагатьок на старожитності. Шкода від подібних «розкопок» надзвичайно велика. Адже «шукачі скарбів» не ведуть наукової документації, але досить часто озброєні новітнім пошуковим обладнанням, якого не мають науковці. «Ніхто ще не підрахував, чого коштувало науці безперспективне і безглузде скарбошукацтво, скільки стародавніх могил і поселень були безнадійно пошкоджені, а то і зовсім стерті з лица землі внаслідок безоглядних «подвигів» численних Бонавентур. Втрати ці нічим не вдається компенсувати; вони непоправимі. А набуток, заради якого все це робилося, дорівнює нулю» (Брайчевський М. Ю. Скарби знайдені і незнайдені. — К., 1992. — С. 81).
67. Дослідники пов'язують подібні артефакти з культом тварин (Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и пракультуры. — Тбилиси, 1984. — С. 545–562). У обряді поховання повних туш просліджується віра у існування у тварин душі. Якщо кістки не знищено, то на тому світі проходить їх реінкарнація (Богданов В. Древние и современные обряды погребения животных в России // Этнографическое обозрение. — СПб., 1918. — Т. 34. — С. 101–154; Каруновская Л. Э. Представления алтайцев о вселенной: (материалы к алтайскому шаманству) // СЭ. — 1935. — № 4–5. — С. 177).
68. Петрухин В. Я. Погребальный культ языческой Скандинавии. Автореф. дисс... канд. истор. наук. — М., 1975. — С. 12.
69. Соколова З. П. Культ животных в религиях. — М., 1972. — С. 184–185; Нестеров С. П. Конь в культурах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья. — М., 1990. — С. 77–79; Тишкин А. А., Леонова И. Ю. Погребальная практика носителей бийкенской культуры Алтая: семантика археологического комплекса // ССИА. — 2005. — Вып. 2. — С. 291–292.
70. Иванов Вяч. Вс. Опыт истолкования древнеиндийских ритуальных и мифологических терминов, образованных от aśva- «конь» // Проблемы истории языков и культуры народов Индии. — М., 1974. — С. 108.
71. Ритуал жертвоприношення коня, його частини чи кінської упряжі займав важливе місце у культовій практиці східних іранців (Иванов Вяч. Вс. Опыт...; Кузьмина Е. Е. Конь в религии и искусстве...). «Єдиний бог, якому вони (массагети) поклоняються, це Сонце. Йому вони офірують коней, вбачаючи зміст жертвоприношення у тому, що найбільш швидкому богові потрібно офірувати найбільш швидку істоту на світі» (Herod. I, 216). Про це розповідає й Страбон (Strabo. IX, 513). Про сакралізацію коня свідчить розповсюдження у скіфо-сарматському середовищі імен, що мають у своєму складі слово asp — кінь (Zgusta L. Personennamen

griechischer Städte der nordlichen Schwarzmeerküste. — Praha, 1955. — № 64–67, 79–80).

72. Русяева А. С. Негрецькі елементи в релігії Ольвії римського часу // Археологія. — 1982. — № 37. — С. 10–11; Бураков А. В. Терракота воїна з поселення Козирка // Археологія. — 1988. — № 63. — С. 74; Сон Н. А. Тира римського часу. — К., 1993. — С. 115, 130.
73. З огляду на хтонічну природу, собаки були активними об'єктами та суб'єктами поховальних обрядів багатьох народів світу (Латышев В. В. Очерк греческих древностей: богослужение и сценические древности. — СПб., 1899. — Т. 2. — С. 84; Кагаров Е. Г. Культ фетишем... — С. 228; Погребова М. Н. Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время. — М., 1984. — С. 148; Культ собак у іранців зародився не пізніше першої половини I тис. до н.е. (Литвинский Б. А. Древние кочевники... — С. 119–120; Литвинский Б. А., Седов А. В. Культы... — С. 161 сл.). Кістки собак зустрічаються у скіфських похованнях класичного часу та на пізньоскіфських могильниках. На одному із надгробків, знайдених на некрополі Неаполя Скіфського, бачимо зображення двох собак, які бігають по полю серед трупів полеглих (Шульц П. Н. Мавзолей Неаполя Скифского. — М., 1953. — С. 91. — Рис. 15а; Вязмитина М. И. Золотобалковский могильник. — С. 169; Высотская Т. Н. Неаполь... — С. 171–172). Обряд поховання собак фіксується й у сарматів (Вязмитина М. И. Сарматские погребения... — С. 222; Шилов В. П. Очерки по истории древних племен Нижнего Поволжья. — Л., 1975. — С. 115; Субботин Л. В., Дзиговский А. Н. Сарматские древности... — Т. 3. — С. 10; Дзиговский А. Н. Очерки истории сарматов Карпато-Днепровских земель. — Одесса, 2003. — С. 29). Поховання собак у культових ямах знайдено на поселенні перших століть н.е. Артющенко-2 на Таманському півострові (Стоянов Р. В. К вопросу о находках скелетов собак при исследовании поселения Артющенко-2 в южной части Таманского полуострова // Боспорский феномен. — СПб., 1999). Випадки поховання собак зафіксовані й в некрополях міст Північного Понту (Молева Н. В. Собака в религиозных представлениях боспорян // Боспорский феномен. — СПб., 1998; Грач Н. Л. Некрополь Нимфея. — СПб., 1999; Паланова В. А. Урочище... — С. 203). Хоч собака й займала визначне місце у релігійних поглядах еллінів (Миллер В. Ф. Значение собаки в мифологических верованиях. — М., 1876. — С. 12–13; Фрейденберг О. М. Тристан и Изольда в мифологемах Средиземноморья // Тр. ИЯМ. — 1932. — Т. 2. — С. 99–101; Русяева А. С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI–I вв. до н.э.). — К., 1982. — С. 138–139) та римлян (Штаерман Е. М. От религии общины к мировой религии // Культура древнего Рима. — М., 1985. — Т. 1. — С. 121–129; Ее же. Социальные основы религии Древнего Рима. — М., 1987. — С. 262), все ж поява захоро-

- нень собак на античних некрополях слід розглядати як наслідок іранських впливів (Островерхов А. С. Рец.: В. А. Папанова. Урочище Сто Могил... — С. 210).
74. Бруяко И. В. Очерки... — С. 116. — Рис. 49, 4–5).
75. Амулети із зубів тварин відносяться до апотропеїв універсальної дії (Русяева А. С. Религия и культуры... — С. 162). Зуби та ікла мали захищати їх володарів від багатьох несприятливих зовнішніх впливів. Пояснюючи причини популярності подібних оберегів у первісних людей, Г. В. Плеханов писав: «Прикрашаючи себе, наприклад, ...кігтями та зубами тигра або ж шкірою та рогами бізона, дикуна натякає на власну спритність та силу: той, хто переміг, сам є сильним». Подібні артефакти були показниками високого соціального рангу (Pickenpaugh T. E. Symbols of Rank, Leadership, and Power in Traditional Cultures // International Journal of Osteoarchaeology. — 1997. — Vol. 7. — P. 524–541). Використовувалися зуби й у якості філактеріїв — амулетів, що призначалися для боротьби з демонами — носіями хвороб (Quin. Ser. Samon. Praef., fec. LVIII). Зуби та нижні щелепи тварин були шаманськими атрибутами. У осетинів існували любовні амулети — «зуби Аркіза» (Дюмезиль Ж. Скифы и нарты. — М., 1990. — С. 19). Амулети із зубів собак та вовків у стародавньому світі з'явилися досить рано (Субботин Л. В. Орудия труда, оружие и украшения племен ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. — Одесса, 2003. — С. 30; Стефанович С. Клыки животных как возможный символ высокого социального положения в эпоху ранней бронзы в Мокрине (Сербия) // ССИА. — 2006. — Т. 3. — С. 201–214). В останні століття до н.е. й в перші століття н.е. амулети із зубів вовка та собаки зустрічаються у некрополях античних міст та пізньоскіфських комплексів (Алексеева Е. М. Античные бусы... С. 32. — Табл. 45, 1–2, 22–25; 46, 39, типи 38а–д; Корпусова В. Н. Некрополь Золотое. — С. 72). Добре вони відомі й в сарматських похованнях (Субботин Л. В., Дзиговский А. Н. Сарматские древности... — Т. 3. — С. 23. — Рис. 21, 9; Дергачев В. А. Материалы... С. 112. — Рис. 38, 8). Дослідники вважають, що звичай елліни та пізні скіфи запозичили саме від сарматів. «Моду» на такі талісмани перейняли й племена черняхівської культури. Для культур Центральної Європи греко-римського часу подібні артефакти не є характерними (Магомедов Б. В. Черняховская культура. — С. 72–73).
76. Зберігається в одній із приватних одеських колекцій.
77. Гудкова А. В., Фокеев М. М. Поселение и могильник... — С. 70–71, 101. — Рис. 7, 2.
78. Русяева А. С. Античные терракоты... — С. 138–139; Канарке В. Танагрские маски и статуэтки из мастерских Каллатиса-Мангалия. — Констанца, 1969. — Рис. 230.
79. Дашевская О. Д. Поздние скифы // АГСП. — М., 1989. — Табл. 55, 1, 8.

80. Корінь сак-, саг-, сек-, сег- входить до складу багатьох етнонімів кочівницького світу та власних імен. Слова, що є похідними від «сак-», у багатьох іранських мовах означають «собака», «пес». Філологи етимологізують етнонім у значенні «сторожові пси», «сторожі отар» чи ж у зв'язку з уявленнями про собаку як про тотемну тварину (Григорьев В. В. О скифском народе саках. — СПб., 1871. — С. 107–109; Чеснов Я. В. О социальной мотивированности древних этнонимов // Этнонимы. — М., 1970. — С. 46–50; Кореняко В. А. Происхождение скифо-сибирского звериного стиля (прагматические аспекты семиотики) // ССИА. — 2002. — Т. 1. — С. 164–165; Корінь «сак-» увійшов складовою частиною в гідронім античного часу на теренах Північно-Західного Причорномор'я — сучасний Тилігулу. Тоді він мав назву Асіак або ж Аксиак (Axiasus, Axiasces, Acassa). Пліній згадує плем'я асіаків, котре проживало поблизу цього водного басейну. Аріан — гавань ісіаків, яку локалізують у районі сучасного одеського порту (Strabo II, 5, 12; Mela, II, 7; Ptolem. III, 5–6; Plin. NH, IV, 32; Arr., § 31; Мелюкова А. И. К вопросу о границе между скифами и гетами // Древние фракийцы в Северном Причерноморье. — МИА. — 1969. — № 150. — С. 62–63; Скржинская М. В. Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. — К., 1977. — С. 45). Назва «асіаки» є співзвучною з етнонімом «апасіаки» (Четвериков И. А. Варварское население левобережья Нижнего Днестра во второй половине III в. до н.э. (попытка этно-политической реконструкции Тираспольской группы) // Северное Причерноморье: от энеолита к античности. — Тирасполь, 2002. — С. 238), яких вважають «водяними саками», «масагетами боліт» (Толстов С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации. — М.; Л., 1948. — С. 99, 104). Гілкою саків вважають сіраків (Смирнов К. Ф. Савроматы и сарматы // Проблемы археологии Евразии и Северной Америки. — М., 1977. — С. 136; Ростовцев М. И. Сарматы // ПАВ. — СПб., 1993. — С. 92. Прим. 8; Он же. Боспорское царство // ПАВ. — СПб., 1993. — С. 82. — Прим. 22). І хоч у подібних повідомленнях є безліч невідповідностей й нез'ясованостей, все ж ігнорувати їх було б помилкою (порівняй: Дзиговський О. М, Островерхов А. С. Пам'ятки звіриного стилю з мікрорегіону «Тилігул» та деякі питання історії Північно-Західного Надчорномор'я ранньоеліністичного часу // ЗІФ ОНУ. — 2004. — Вип. 15).
81. Иштванович Э. Данные по религиозным представлениям сарматов Карпатского бассейна // Сарматы и Скифия. Сб. докладов. III МК «Проблемы сарматской археологии и истории». — ДД. — Азов, 1997. — Вып. 5. — С. 11. — Рис. 10, 2.

Список скорочень

АКБ — Археология и культура Боспора

АКСП — Античная культура Северного Причерноморья. — К.

- АП — Археологічні пам'ятки УРСР. — К.
ВДИ — Вестник древней истории. — М.
ВОКК — Вісник Одеської комісії краєзнавства. — Одеса.
ВССА — Вопросы скифо-сарматской археологии. — М.
ДД — Донские древности. — Азов.
ДСПК — Древности Степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье.
ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения. — СПб.
ЗІФ ОНУ — Записки історичного факультету ОНУ. — Одеса.
ИИАИАНД — Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону. — Азов.
ИГАИМК — Известия Государственной академии истории материальной культуры. — Л.
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КС ОАМ — Краткие сообщения Одесского археологического музея. — Одесса.
КС ОАО — Краткие сообщения Одесского общества. — Одесса.
МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья.
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР. — М.
МИАД — Материалы и исследования по археологии Дона. — Ростов-на Дону.
НЭ — Нумизматика и эпиграфика. — М.
ОАК — Отчет Археологической комиссии. — СПб.
ПАВ — Петербургский археологический вестник. — СПб.
ПССАСП — Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. — Запорожье.
РА — Российская археология. — М.
САИ — Свод археологических источников. — М.
СГМИИ — Сообщения Государственного музея изящных искусств им. А. С. Пушкина. — М.
СППК — Старожитності Північного Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя.
ССИА — Структурно-семиотические исследования в археологии. — Донецк.
СЭ — Советская этнография. — М.
ТДК — Тезисы докладов конференции.
Тр. ГИМ — Труды Государственного исторического музея. — М.
Тр. ИЯМ — Труды Института языка и мышления АН СССР. — Л.
Тр. МАО — Труды Московского археологического общества. — М.
BJ — Bonner Jahrbücher
GT — Glass Technology. Sheffield.
МСА — Materiale și cercetări arheologice. — București.
RM — Revista muzeelor.
SCIV — Studii și cercetări de istorie veche.

Наукове видання

**ЗАПИСКИ
ІСТОРИЧНОГО
ФАКУЛЬТЕТУ**

Випуск 20

Українською та російською мовами

Завідувачка редакції *Т. Забанова*

Редактор *Н. Рихтік*

Технічний редактор *М. Бушин*

Дизайнер обкладинки *В. Костецький*

Коректор *О. Віст*

Підписано до друку 17.12.2009. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура «SchoolBook». Друк офсетний. Ум. друк. арк. 20,46.
Тираж 100 прим. Зам. № 101.

Видавництво і друкарня «Астропринт»
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21
Тел.: (0482) 37-07-95, 37-14-25, (048) 7-855-855

www.astroprint.odessa.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003 р.

